

A-2989

Paarmuhte
Syd. Paarmets

Geograafia õperaamat

keskkoolide ülematele klassidele

III.

Aasia, Aafrika, Ameerika ja Austraalia.

Kokku seadnud ja kaardid joonistanud

J. L. Jürgens

Piltidega ja kaartidega

Tallinnas 1920. G. Pihlaka kirjastus.

25739712

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Aasia.

Sissejuhatus.

see Suurus ja piirid. Wiie maailma-jaos seast on Aasia kõige suurem (44,3 milj. □ -kilom). Euroopa, näituseks, on Aasiast 4¹/₂ korda vähem. Aasia läbimõõt lääne poolt ida poole on üle 11.500 kilom., põhja poolt lõuna poole umbes 9.000 kilom. Aasia kõige lõunapoolsem ots (Buru neem Malakka poolsaarel) ulatab peaaegu kuni poolitajani. Nii asub siis Aasia mannermaa maakera põhja-poolkeral, ainult mõned saared on poolitajast lõuna pool. Aasia läänepoolne ots (Baba neem Väike-Aasia läänerannas) on 26. idapikkuse kraadi all.*) Ida pool ulatab Aasia (Deshnew'i neemega, Beringi väina ääres) kuni 170. idapikkuse kraadini ja põhja pool (Tsheljuski ni neemega) kuni 78. põhjalaiuse kraadini.

Põhjapoolseks Aasia piiriks on madal Põhja-Jäämeri, mille sügawus Aasia piirides mitte kuskil üle 200 meetri ei ulata. Ida pool on Aasia piiriks Suur ookean, lõuna pool India ookean ja edela pool Atlanti ookeani jaod: Wahe meri, kuni 1300 meetr. sügaw Marmara mere wagu ja Must meri.

Uurimisereiside ajalugu. Aasia seisab teistest maailmajagudest Euroopale kõige lähemal. Edelapoolses Aasias olid juba kaua enne Kristust wägawad riigid ja elasid seal haritud rahwad. Selle pääle waatamata sai aga Aasia wäga hilja eurooplastele tuttawaks: keskmised ja põhjapoolsed jaod läbikäimise-teele puuduse ja elanikkude wäikese arwu pärast, kagupoolsed jaod suure kauguse pärast. Kuni Kristuse ajani tunti Euroopas ainult Lääne-Aasiat, mida esiteks greeklased ja pärast roomlased oma alla heitsid. Lõuna- ja Ida-Aasiaga olid eurooplased aga juba siis kaubaühenduses.

13. aastasaja lõpul tõi Venezia kaupmees Marco Polo Euroopasse palju uusi teateid Aasia kohta. Tema läks maad mööda Kesk-Aasiast läbi Hiinamaale, kus ta 17 aastat elas. Euroopasse tuli ta mere kaudu Aasia lõunakallast mööda tagasi. Sõit Aasiasse ja sealt tagasi kestis kokku 7 aastat.

*) Geograafiline pikkus on selles raamatus Greenwich'i meridiaani järele arwatud.

Lõuna poolt ümber Aafrika sõites, leidis Portugali mere-sõitja Vasco de Gama 15. aastasaja lõpul mereteed Indi-asse. 16. aastasaja algul aga sõitis Hispaania teenistuses olev portugaallane Magalhães (l. Mahhhaljaangs) ümber Lõuna-Ameerika ja leidis niiviisi ida poolt tee Aasiasse. Sel korral nägid eurooplased esimest korda ka Filippiini saari. Sest ajast saadik hakkasid eurooplased endid lähemalt Lõuna- ja Ida-Aasiaga tutvustama. Hispaanlased ja portugaalased tõt-tasid Hindustani poolsaarel ja India saarte pääl endile asu-maid sobitama. 17. aastasajal aga tõrjuti nad hollandlaste ja inglaste läbi siit eemale. Wiimased heitsid ka suurema jao nende asumaaedest oma alla. Mida enam maid eurooplaste kätte langes ja mida enam kauplemine edenes, seda enam õpiti Aasia maakondi tundma, iseäranis mererandade lähedal. Kagu-, lõuna- ja edelapoolse Aasia uurimise võtsid iseäranis inglased suure püsitudusega käsile. Keskmised, mägistid Aasia maakonnad olid kuni 19. aastasaja 70-date aastateni eurooplastele peaaegu tundmata. Sellest ajast pääle hakkasid pääasjalikult Wene reisijad ja osalt ka inglased Kesk-Aasiat uurima. Iseäranis tähtsad olid Wene uurija Przewalski (Prshewalski) neli reisu 1870. ja 1888. a. wahel. Kesk-Aasia uurijate seas peab ka rootslast Swen Hedin'i nimetama. Wenelased uurisid ka Põhja-Aasiat, mida nemad 16. aastasajast pääle eneste alla hakkasid heitma. 17. aasta-saja keskel sõitis kasakas Deshnew esimesena Põhja-Jää-merest Suurde ookeani. Sedasama tegi ka Wene teenistuses olev daanlane Bering, kelle nime järele ka merd ja wäina nimetati, mis Aasiat Ameerikast lahutawad. Alles 19. aasta-s ja wiimasel weerandil läks Rootsi uurijal Nordenskjöld'il (Nuurdenshöldil) korda Aasia põhjakallast mööda Jäämerest läbi sõita. Aga praegugi leidub Aasias maakohti, kus Euroopa reisijad weel sugugi ei ole käinud.

Kliima, looduse ja maapinna ehituse poolest jaotatakse Aasiat 5 osasse: 1) Põhja-Aasia, 2) Kesk-Aasia, 3) Ida-Aasia, 4) Lõuna-Aasia ja 6) Edelapoolne-Aasia.

Põhja-Aasia.

Põhja-Aasia puutub põhja pool Põhja-Jäämerega ja ida pool Suure ookeaniga kokku, kuna lõuna pool kõrged mäges-tikud teda edelapoolsest, Kesk- ja Ida-Aasiast lahutawad, ning lääne pool Uraali mäed Euroopast.

Põhja-Aasia suurem ida- ja põhjapoolne osa nimetatakse Siberiks, kuna wiimasest edela pool Wene Kesk-Aasia maakonnad asuwad.

Siber.

Oma suuruse poolest (11 milj. □ -kilom.) on Siberimaa $1\frac{1}{3}$ korda Euroopast suurem; ta võtab oma alla $\frac{1}{4}$ terwest Asia pinnast. Looduse ja maainna poolest võib Siberit kolme osasse jaotada: Lääne-Siber, Ida-Siber ja Suure ookeani rannamaa.

Maapind. Lääne-Siberis (Uraali mägedest kuni Jenissei jõeni) on maapind suuremalt osalt tasane ja madal, Ida-Siberis (Jenissei jõest kuni Jablonowi ja Stanowoi mägedeni) — mägine ja kõrge.

Lääne-Siberi lausikmaad piiravad lääne pool Uraali määd, ida pool, Jenissei jõe paremal kaldal, Tunguusi kõrgendiku järsud kallakud, kagu pool kõrge Altai mägestik ja lõuna pool küngaste read, mis Altai mägestikust loode poole Uraali mägedeni lähewad. Altai mägestiku piiravad madalikud, ainult ida ja kirde pool seisab ta mägestikkudega ühenduses (Sajani ja Alatau mägestikud). Altai mägestiku keskmine kõrgus on 1400 meetr., kuna ta mäeharjad kuni 3000 meetr. ulatawad ja igawese lumega kaetud on. Kõige kõrgem mäetipp on siin Beluuh (3500 meetr. k.). Lumepiir on selle mägestiku põhjapoolsetel külgedel 2000 meetr. k. ja lõunapoolsetel 2400 meetr. Siin leidub ka hulk suuri jääliugustikka. Altai mägestiku maaliline loodus: okasmet-saga kaetud mäeküljed toredate järwedega, mis oma ilu poolest kõige kuulsamate Helweetsia järwedega võistlewad, ja suured jääliugustikud saawad tulewikus palju võeraid siia meelitama, sest looduseilu poolest jääwad teised Siberi mägestikud Altaiist kaugele taha.

Altai mägedest kirde pool, Ida-Siberi edelapoolses osas, Jenissei ja Angaara jõgede wahel asuwaid Sajani mägesi võib Altai mägede jatkuks nimetada, sest oma looduse poolest on mõlemad mägestikud väga sarnased, niisama ka geoloogiliselt. Sajani mäed on Altai mägedest madalamad, aga siiski igawese lumega kaetud. Selle mägestiku kõige kõrgem tipp on 3500 m. kõrge Munku-Sardõk. Põhja poole läheb Sajani mägestik laumaks ja muutub kiltmaaks, missugune kuju peaaegu terwel Ida-Siberil on. Sajani mägedest ida pool lähewad Baikali mäed sellesama-nimelise järwe kallast mööda edela poolt kirde poole. Ida-Siberi ja Suure ookeani rannamaa piiriks on Stanowoi mägestik, mille edelapoolne osa, Shilka jõe pahemal kaldal, Jablonowi nime kannab. Selle mägestiku kõige kõrgem tipp on Hiina rajal asuw üle 2000 m. kõrge Sohondo. Shilka ja Argun'i jõgede wahel asub Nertshinski mägestik, Ussuuri ja Amuri ning mere wahel -- Sihota-Alini mägestik. Siberi kagupoolsete

mägestikkude mätipud on kaljused ning suwel sulab lumē nendel täiesti ära. Suure ookeani rannamaal leiduwad Kam-tshatka poolsaarel sellesama-nimelised mäed. Need tule-

Altai mägestik, ida poolt (Sajani mägede!) waadates.

mäed põle wiimastel aegadel enam tuld wälja ajanud, waid auru ja suitsu ja mida seepärast sopkadeks (s. o. nohise-wateks tulemägedeks) nimetatakse. Kõige kõrgem nendest on Kljutshewi mägi üle 4800 meetr. kõrge).

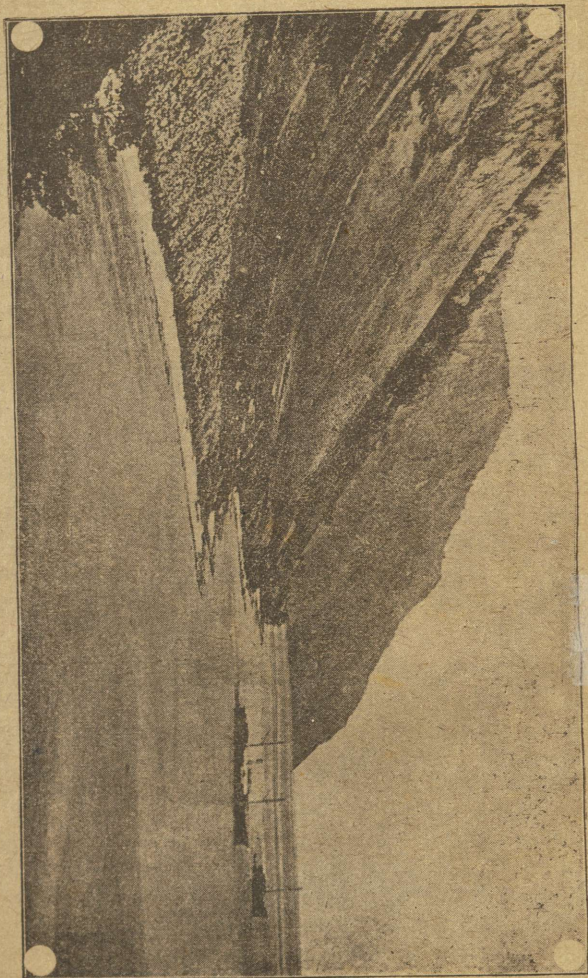
Mäed seisawad Siberis suuremalt osalt koos alg-aja mäe-tõugudest (graniit, gneis, kristalliline kiltkiwi ja sarn.). (Ida-

Siberi lõunapoolses osas leidub ka wanemaid purskmäetõugusid (diabaasist ja porfiriitidest algades kuni basaltideni), kus meie ajal weel maawärisemised wulkaanisest tegewusest tunnistust annawad. Praegu on tegewaid tulemägesid ainult Kamtshatka poolsaarel. Mitte kõikidest maakera ajajärkudest ei leia meie Siberis uhtmäetõugusid. Sellest wõib järeldada, et Siberimaa palju enam maisamaa on olnud kui meri. Wana aja uhtmäetõugudest leitakse siin ja seal siluuri, dewooni ja ja kiwisõe ajajärgu lademeid. Kuid nende seas on enam mererandadel kui merepõhjas tekkinud uhtmäetõugusid. Triiase ja juura ajajärgu merelademeid leiame ainult põhja pool, kuna lõuna pool nende ajajärkude mägedas wees tekkinud lademed tunnistust sellest annawad, et nimet. ajal Siberi mannermaa oli. Kriidi ajajärgu meres tekkinud uhtlademeid leiame ainult Uraali mägestiku idapoolsel nõlwakul, kus nendega wanema kolmislademiku (paläogeen-) mere uhtlademed ühinewad. Terwes Siberis ei ole tertiär ajajärgu uuemaid ega quartär ajajärgu meres tekkinud uhtmäetõugusid leida, mõned rannaribad wälja arwatud. Tähtsaks geoloogiliseks nähtuseks on, et Siberis suurest jääajast wäga wähe jälgi leida on. Jääga kaetud olid siin Obi jõgikond Irtõshi harujõest põhja pool ning mõned maakohad Baikali järwe ümbruses ja Leena jõgikonnas. Ka peab siin kohal tähelepanemist juhtima praeguste jääliugustikkude wäikse arwu pääle. — Tertiär ajajärgus pidi Siberi kliima nii soe olema, et isegi Uue-Siberi saarestikul (Põhja-Jäämeres) metshobused, härjad ja tiigrid wõisid elada.)

Jõed. Siberi jõed on pikad ja weerikkad. Kõige suuremad jõed Leena ($4\frac{1}{2}$ tuhat kilom. pikk), Jenissei ja Ob (Irtõsh'i haruga) hoowawad Põhja-Jäämerde. Suure ookeani woolawatest jõgedest on Amur kõige suurem. Ta sünnib kahe jõe — Shilka ja Arguni kokkuwoolamisest. Amur on laewasõiduks kõlbuline, ehk küll ta alamjooksul wee-aluseid kaljusid leidub. Parevalt poolt woolawad temasse Sungari ja Ussuuri jõgi, wiimane Siberi piirkonnast, pahemalt poolt — Seeja ja Bureeja. Põhja-Jäämerde hoowawad Siberi jõed on suurem jagu aastast kuni 3 meetr. paksuse jääkorruga kaetud. Wäiksed haru-jõekesed külmawad talwel kuni põhjani; sellepärast kahaneb pääjõgedes wesi, nii et weejooks peaaegu ära lõpeb, wesi jääb seisma ning rikke ja kalad, kes niisugusesse kohta satuwad, saawad suurel hulgal otsa. Kewadel algab nendes jõgedes jääminek ülem jooksul waremalt kui alamal. Wesi wiib jääpangad alla poole kuni sinna kohani, kus kõwa jääkord weel jõge katab. Siin tekib allapoole tulewatest jääpankadest kõrge pais, wesi tõuseb jões kiiresti, ning woolab üle kallaste, sünnitab laia-

lisi weeputusi ja teeb elanikkutele palju kahju. Nendes jõgedes puuduvad laewasõitu takistawad weelused kaljud ja karestikud. Kuid laewasõidule toowad nad kaunis wähe kasu,

Baikali järwe kõrge kaljukallas.

sest nad jooksewad niisugustest kohtadest läbi, kus wähe inimesi elab, nad külmawad kauaks kinni ja woolawad Jäämerde, mis suurema osa aastast jääga kaetud on.

Järwedest on siin kõige suuremad ja tähtsamad:

1. Baikal (Tatari k. P ü h a j ä r w) on kõige suurem wana maailma mageda wee järw (üle 34.000 -kilom). Ta

on 630 kilom. pikk ja 15—80 kilom. lai. Ta asub Baikali mägede järskude kaljuseinte wahel (470 meetr. üle mere pinna), on õige sügaw ja kalarikas. Okaspuu-metsaga kaetud Baikali järwe ümbritsewad mäed on läänekaldal kõige kõrgemad (kuni 1400 meetr.) Mõnes kohas on ta üle 1400 meetr. sügaw, ning sellega kõige sügawam järw meie maakera pinnal. Wesi on Baikali järwes selgem kui teistes järwedes ja isegi meres. Baikali järwes elawad ka niisugused loomad, kes teistes mageda weega järwedes ei ela (näit. hülged), ja niisugused, keda kuskil mujal ei leita. Baikali järwe woolab S e l e n g a jõgi ning temast wälja Jrtōshi jõe parem poolne haru A n g a a r a. Kui wiimane Baikali mägedest läbi omale weel teed läbi murdnud ei olnud, oli Baikali järw palju suurem ja ta weepind palju kõrgem.

2. H a n k a järw asub Siberi ja Hiinamaa piiril. Ta on üle 4000 □ -kilom. suur ja kuni 8 meetr. sügaw. Selle kalarikka järwe kaldal on mõned wähemad Wene asundused. Ussuuri jõe ja tema haru Hanka järwest woolawa S u n g a t s h i kaudu wõiwad aurulaewad ka järwe pääle pääseda.

Kliima. Lääne-Siberis on peaaegu niisamasugune mannermaa kliima, kui Ida-Euroopaski, kuid weidi külmem. Mida kaugemale ida pool, seda wähem on sademeid, seda suuremaks läheb wahe suwe ja talwe temperatuuri ning öö ja päewa temperatuuri wahel. Kõige külmemad maakohad meie maakera pinnal on kirdepoolses Siberis, Leena jõesuu ümbruses ja sealt weidi ida pool. Talwel langeb siin temperatuur 60 kuni 70° pääle alla 0. Niisuguse külma käes langewad linnud surnult õhust maa pääle, puud pakatawad, maapinnas tekiwad lõhed ja elawhõbe on kuude kaupa soojamõõtjas külmanud. Inimene wõib niisugust külma ainult selle tõttu wälja kannatada, et ilm siin täitsa waikne on. Külma ja kuiwa Siberi kliimat arwatakse inimese terwisele wäga kohaseks. Suure ookeani rannamaa kliima on hoopis teistsugune: ehk küll talw siin ka külm ja kuiw on, on suwel wäga wihmased ilmad, iseäranis lõuna pool, sest suwel puhuwad siin niisked meretuuled. Kõwad tuuled ja suur õhu niiskus teewad selle maa kliima terwisele wäga kahjulikuks.

Kareda kliima ja wäheste sademete tõttu sulab suurema osa Siberi maakohtades suwel maapind ainult päält poolt, kuna maapõhi sügawamalt igawesti külmanud on. Siberi raudtee ehituse juures hakati selle looduse nähtuse pääle tähelepanemist pöörama, sest wõimata oli külmanud maa sisse puuritud kaewudest raudteele wett saada, külmanud maa pääle ehitatud hooned langesid kokku j. n. e.

Loodus. Põhjapoolne Siberimaa, wastu Jäämere kallast, on tühi; siin asuwad aina sood ehk tundrud, kus muud ei

kaswa kui sammal ja põhjamaa marjad. Lõuna pool soosid kaswawad suured ning tihedad okasmetsad, mis taigadeks kutsutakse. Nad ulatawad ida pool kuni lõunapoolsete mägedeni ja katawad isegi mägesid kuni lumepiirini. Lääne pool, on Obi ja Irtõshi jõgede weelakhme põhjapoolne osa n. nim. Wasjugán künkline lausikmaa, kus kõrgemad kohad rohuga, põõsastikuga ja metsaga kaetud, madalamad kohad aga soosed on. Soodes peitub mädanenud rohu sees haigusseidu, mis Siberikatku sünnitab. Lõuna pool muutub Wasjugan rohtlaaneks — Barabini stepp, ilusa pika rohuga, siin ja seal mõne kasepuu salgaga. Teised vähemad rohtlaaned on: Ishimi stepp, sellesama-nimelise jõe kaldal, Minusini stepp, pahempoolsel Jenissei jõe kaldal, ja Burjaati stepp, Baikali ja Jablonowi mägede wahel.

Metselajatest ei ole Siber waene. Taigades elawad sooblid, nirkid, rebased, orawad ja karud. Pääle nende elutseb soodes ja metsades palju lindusid. Koduloomad on needsamad, mis Ida-Euroopaski, nimelt põhjapõdrad, hobused, weised ja lambad.

Rahwas. Suurem osa ($\frac{4}{5}$) Siberi elanikka on walget tõugu wenelased, kes enamasti jõgede kallastel elawad. Iseäranis rohkesti on neid Obi ja Jenissei jõe ülemjooksu ja Baikali järwe ümbruses. Neid on umbes 8 miljoni. **Kollast** tõugu Siberi päriselanikud on mitmesugused Soome, Mongooli-Mandshuuria ja Türgi-Tataari sugu rahwad. Nendest on mitmel ainult mõni tuhat hinge weel järel.

a) Soome sugu rahwad, ostjakid — elawad Obi ja Jenisei jõe wahel, woguulid — idapoolsetel Uraali mägede külgedel, samojeedlased — Põhja-Jäämere ääres, Jenissei jõesuu ümbruses.

Ostjakid ja woguulid on oma wälimuse ja keele poolest wäga sarnased. Oma iseloomu poolest on nad hääsüdamlised inimesed, kes kergesti teisi usuwad, aga ka laisad, lohakad ja kasimatad. Wiinajoomise ja kõiksugu haiguste tõttu kahaneb mõlemate rahwaste arw ruttu. — Siberi samojeedide ja Põhja-Euroopa samojeedide wahel wahet ei ole.

b) Mongooli-Mandshuuria sugu rahwustest elawad: kalmõkid ja teleuutid — Altai mägede orgudes, burjaatid — Baikali järwe lõunakalda ümbruses, tunguused — Jenissei jõe ning Suure ookeani wahel ja Taimõri poolsaarel. Nimetatud rahwastest on kõige arwurikkam ja tähtsam Buddausku burjaatid. Nad on hääde waimuannetega ja töökad inimesed, kuid ka toored ja kättetasumise himulised. Burjaatid muutuwad wiimasel ajal kolijast rahwast paigalseiswaks: nad hariwad põldu ning elawad niisamasugustes majades kui wenelasedki. Tunguused kui kolijad elawad ümmargustes

ülevalt terawates telkides, mis suwel kasetohuga kaetud on, aga talwel — põdra nahkadega. Nad on elawad, elurõõmsad, hääsüdamega inimesed, kes kergesti teisi usaldawad. Wargused ja riisumised olid siiamani nende juures tundmata asjad.

c) Türgi-Tataari sugu rahwastest elawad: *tatar-lased* — Obi ja Jenissei jõe ülemjooksu wahel ja lõuna pool ostjakkisid; *jakuudid* — mõlemal pool Leena jõge, alamal ja keskjooksul; *sojoom'id* ehk *sojootid* — Sajani mägede orgudes. Nimetatud rahwastest on risti usku *jakuudid* kõige arwurikkam. Nad ei ole jõu pooldest mitte tugewad, kuid wastupidawad ja pika elueaga inimesed; sajaastaseid raukasid leidub nende juures kaunis sagedasti. Jakuudid on hakkajad ning töökad inimesed ja koolides agarad õppijad. Kuid paljud nendest on weel pooltkaudu kolijad: talwel elawad nad puust majades, ning suwel telkides.

Pääle nende pärisrahwaste elawad Ida-Siberis weel mõned kollast tõugu *põhjarahwad*: *tshuktshid* ehk *tshautshud* — jakuutidest ida pool; *kamtshatkalased* — Kamtshatka poolsaarel, j. m. t. Kõige tähtsam rahwas nende seas on *tshuktshid* (umbes 10.000 hinge). Üks jagu nendest kolib Tshuktshi poolsaarel ja kaswatab põhjapõtru, kuna teine jagu nendest enam kindlates elukohtades Põhja-Jäämere kallastel elab ja ennast kala- ning mereloomade püügist elatab. Koduloomadeks on nendel koerad. Jagu tshuktshidest elab ka kalakauplemisest. Nad on hää südamega, kuid äkilised inimesed. Tõduks on tshuktshidel põhjapõdra, hülge j. m. loomade liha, taimetoit on nendel tundmata. — Haridus seisab Siberi pärisrahwaste seas väga madalal järjel, kirjaoskajaid on 12% kõigist elanikkudest. Elanikud on suuremalt jaolt *Greeka õiget-usku*, mõned nendest hoiawad ka *Budda* ja *Muhamedi* usuõpetuse poole. Leidub ka päris paganaid, iseäranis kirde pool, kes nõidade (*shamaanide*) sisse usuwad. Shamaanid, kui inimeste ja jumalate wahemehed, arstiwad kõiksugu tembutamistega haigusi, kuulutawad inimestele tulewikku ette jne.

Rahwa töö. Siberi rahwa tähtsamaks tööharuks on põlluharimine. Et siin talud mitte väga väiksed ei ole (15—20 dessätini) ja põllupind hää on, siis on wõimalik, siit suurel hulgal wilja wälja wedada Euroopa-Wenemaale. Kõige suurema eduga haritakse põldu Lääne-Siberi mustamulla ringkonnas (Lääne-Siberi lõunapoolne osa ilma Barabini stepita ja kagupoolse mägise maata) ja ka Kesk-Siberi lõunapoolses osas. Teistes Siberi osades ei too põlluharimine kasu, kas liiga lühikese suwe (Ida-Siberis) wõi liiga sademeterikka suwe ja külma lumeta talwe tõttu (Suure

ookeani rannamail). Põldu haritakse Siberis täiesti wananenud wiisil: pool maad on wilja all, pool söötis. Kui põld nii ära kurnatud on, et ta enam wilja ei kannu, siis jäetakse ta mõneks aastaks seisma. Kõige enam külwatatakse nisu ja päale selle weel kaera ja rukist. Mustamulla maa annab hääd lõikust: 70—80 puuda dessätini päält, häädes aastates isegi 150—250 puuda. Juhtub aga põuane suwi olewat, siis ei saa põllust seemetki tagasi. Põlluharimine seisab siin peaaegu kõik wenelaste käes.

Wiljapuud ei sigine siin mitte, sest et nad külma wälja ei kannata.

Karjakaswatuse eest kantakse kaunisti hoolt; selleks tegewuseks annawad ilusad rohtlaaned küllalt wõimalust. Kariloomad on küll wäikesed aga hääd piimaandjad ja suudawad külma wälja kannatada. Siberi raudtee awamisest saadik on siin piimaasjandus jõudsasti edenenud, nii et wõid juba kaunis suurel hulgal Euroopa-Wenemaale weetakse. Burjaatidel ja jakuutidel on suured hobustekarjad, mis terve talwe lageda taewa all mööda saadawad. Põhja-Jäämere kallaste elanikkude koduloomad on põhjapõdrad ja koerad.

Kalapüük ja jahipidamine annawad elanikkudele oma jagu mespidamist. Kõige enam metsloomi ja lindusid leidub Amuri jõgikonnas.

Mineraalidest on Siber väga rikas, kuid mäetööstus seisab siin weel madalal järjel. Ainult üksikutes kohtades korjatakse mineraalisid ja ainult wananenud tööstuse wiisisid tarwitades. Nii olid endised suured kaewandused Altai mägedes töötamise seisma pannud, sest wananenud tööwiiside juures kätte saadawad kallide mineraalide lademed olid ära tarwitatud. Ainult sõja läbi tekkinud metallide puuduse ja Ameerika mõju tõttu algas siin töötamine uuel alusel. Kõige rohkem rõhku pannakse kulla korjamise päale, mida Altai mägedest kui ka Witimi, Olekma ja Leena jõe kallastelt rohkesti leitakse (üle 1200 puuda aastas). Hõbedat leitakse palju vähem kui kulda. Päale Siberi raudtee ehituse hakati ka kiwisütt kaewama (65—75 milj. puuda aastas). — Siber on oma grafiiti poolest kuulus, mida kõige paremaks maailmas peetakse.

Wabrikutööstus ei ole suur.

Kauplemine Euroopa-Wenemaaga on õige elaw. Siberlased saawad oma igapäewaseid tarbeasju Euroopa-Wenemaalt: nimelt ostawad nad neid Nishni-Nowgorodi ja Irbiti laadalt ja weawad oma linnadesse, kust vähemad kaupmehed neid kaupsid jälle edasi kannawad ja pärisrahwastega nahkade ja merehobuste-kihwade wastu ära wahe-

tawad. Hiinlaste käest toodakse nahkade ja kalewi eest theed. Wiimasel ajal kergendab kauplemist Siberiga raudtee, mis Tsheljabinski linnast kuni Suure ookeani kaldale Wladiwostoki linnani ulatab. See raudtee läheb, jaolt kahes harus, lääne poolt ida poole terwest Siberist läbi. Üks haru läheb Samaara ja Tsheljabinsk'i linna kaudu ja teine Perm'i ja Tjumen'i kaudu Omsk'i linna, kust raudtee ühes harus ida poole läheb. Tshita linna lähedal jaguneb raudtee jälle kahte harusse: üks haru läheb Amuri jõe pahemal kaldal kuni Habarowsk'i linnani ja keerab sealt lõuna poole Wladiwostoki päale, kuna teine haru Mandshuuriast otse läbi Wladiwostoki linna läheb.

Walitsusline jaotus. Siber jaotatakse 4 kubermangu ja 6 walitsuskonda. Lääne-Siberi lausikmaal on Tobolski ja Tomski kubermangud. Jenissei ja Irkutski kubermangud asuwad Siberimaa keskmises osas, kuna Siberi idapoolne osa Jakuti, Baikalitaguse, Amuri, Rannamaa, Kamtshatka ja Sahalini walitsuskondadesse jagatud on.

Linnad. Siberi linnu wõib kahte liiki jagada: 1) kaubanduse tõttu ümberkaudsete maakondadega ja Euroopa-Wenemaaga tekkinud linnad ja 2) walitsuse keskkohad. Esimestes mängiwad kaupmehed suurt osa. Esimesed tekkisid seal, kus geograafiline seisukoht kauplemist hõlbustas, teised on riigivalitsuse poolt asutatud walitsuse toetuspunktidena. Rahwaarwu poolt on kaubalinnad palju suuremad kui walitsuse asutuste keskkohad. Oma wälimuse poolt on Siberi linnad enam külade sarnased: mitu laia, sagedasti sillutamata uulitsat, mõlemalt poolt enamasti ühe- ja kahekordsete majade wõi plankide läbi piiratud, suur turuplats, kirik ja ei mingit rahwaaeda ega puüstikku. Ajaloolisi ehitusi siin ei ole. Mõnes suuremas linnas leidub madalate puumajade wahel mitmekordseid toredaid haigemajade, muuseumite, raamatukogude ja sarnaste asutuste kiwist hooneid, mis Siberi rahameeste poolt nende rahaga siia ehitatud on.

Kauplemise poolt tähtsad on need linnad, mis raudtee ääres asuwad. Kõige tähtsamad nende seast on järgmised (lääne poolt ida poole): Kurgan, Tobol'i jõe ääres, Petropawlowsk, Ishim'i jõe ääres, Omsk, Irtõsh'i jõe ääres (Petropawlowsk ja Omsk ei kuulu administratiivselt Siberi juurde), Nowo-Nikolajewsk, Ob'i jõe ääres, Tomsk, Tom'i jõe ääres (on raudteeharu läbi päätega ühendatud), Krasnojarsk, Jenissei jõe ääres, Irkutsk, Angaara jõe ääres, Tshita, Shilka jõe allika Ingooda

ääres, Nertshinsk, Shilka jõe ääres ja Wladiwostok, Suure ookeani rannal.

Kurgan, Petropawlowsk ja Omsk on wiimasel ajal tähtsaks saanud kauplemise läbi wõiga ja põllutöö-riistadega. Tomsk (üle 100.000 elan.) on rahwaarwu poolest esimene Siberi linn ja õpeasutuste poolest (ülikool ja tehnoloogia-instituut) selle maa haridusline keskkoh. Tomsk on juba kaua esimene Siberi linn kauplemise poolest põllutöö-saadustega, raswaga, willaga, harjastega ja loomahakkadega.

Nowo-Nikolajewsk (100.000 elan.) on Lääne-Siberi kaubanduse keskkoh. Siit algab Altai raudtee, mis Barnaul'i linna kaudu Semipalatinski linna, Wene Kesk-Aasiasse wiib. Irkutsk (linnal üle 100 000 elan.) on Ida-Siberi kohta peaaegu niisamasugune tähtsus kui Tomsk'il Lääne-Siberis. See linn on tähtis kauplemise poolest loomahakkadega, theega ja kullaga. Wladiwostok (100.000 elan.) on kõige parem kauba- ja sõjasadam Jaapani mere ääres.

Teistest kaubalinnadest, olgu weel nimetatud Tjumen, Barnaul ja Biisk. Tjumen, Tobol'i jõeharu Tuura ääres, on raudteeharu läbi Jekaterinburgi linnaga ühendatud. Tjumen on kõige wanem Siberi linn (asut. 1585. a.), tähtis laada poolest. Tjumen'is laotakse ümber Siberist Euroopasse wetawad kaubad aurulaewadelt raudtee pääle. — Barnaul, Ob'i jõe kaldal ja Altai raudtee ääres, on tähtis kauplemise poolest wiljaga, wõiga ja põllutööriistadega. Barnaul on Siberi mäetööstuse ja wabrikute walitsuse asupaik; linnas on tähetorn. — Biisk asub Bija ja Katun'i jõgede ühinemise kohal Ob'i jõe ääres. See linn on wõiwalmistamise ja põllutööriistade kauplemise keskkoh lõuna pool. Ka kaubawahetus Mongooliaga on nimetamise-wäärt.

Ainult walitsuse asutuste asupaikadena on tähtsad Tobolsk (Irtõshi jõe ääres, selle jõe ühinemise kohal Tobol'i jõega), Jakutsk (Leena jõe ääres), Blagowesh-tshensk ja Habarowsk (mõlemad Amuri jõe ääres).

Wene Kesk-Aasia maakonnad.

(Kirgiisi rohtlaas ja Lääne-Turkestan).

Lääne-Siberist lõuna pool asub Wene Kesk-Aasia. Lääne pool on selle maa rajaks Kaspia meri, lõuna pool — Iraani kiltmaa ja ida pool — Kesk-Aasia mägestikud. Wene Kesk-Aasia põhjapoolne osa, Kirgiisi rohtlaas, on oma maa-

Y. milj. v. l. m.

pinna ja looduse poolest Lääne-Siberi lõunapoolne järk, kuna ta lõunapoolne osa, Lääne-Turkestan, osalt kõrbe on, osalt mägine.

Maapind. Lääne-Turkestan on suuremalt osalt tasandik (Aarali-Kaspia lausikumaa), maapinna kerkimise läbi kuiwaks jäänud merepõhi. Selle endise mere jätistena on praegu soolase weega Kaspia, Aarali ja Balkashi mered ehk järwed veel alles. Kaspia ja Aarali merede wahel on maapind kõrgemale kerkinud ja sünnitab siin Ust-Urt'i kiltmaa. Lääne-Turkestani keskmine osa on suuremalt jaolt kõrbe. Kõrbe kirdepoolne osa, Tshu jõest põhja pool ja Balkashi järwest lääne pool, nimetatakse Nälja kõrbeks; Sõr-Darja ja Amu-Darja jõgede alamjooksu wahel asub Kõsõl-Kum'i („punane liiw“) ja edela pool — Kara-Kum'i („must liiw“) kõrbe. Tuule tegewuse läbi on kõrbes kohati suured hobuseraua-kujulised tuiskliiwa hanged (luided) tekkinud — barhaanid. Et see maa endine merepõhi on, siis waheldawad siin kõrbed soolastepidega. Küll wõtawad wiimased endile kewadel kirju lillewaiba selga, kuid kuum päikese palawus kõrwetab peagi iga taime ära, weeloikudes muutub wesi auruks ja maa sisse tekiwad laiad praod. Suwel omandab soolastepp täiesti kõrbe laadi.

Lääne-Turkestani kagu- ja idapoolne osa on mägine maa. Kagu pool tulewad Tian-Shan'i mägestiku harud Kesk-Aasiast Lääne-Turkestani. Wene ja Hiina rajal, Issök-Kul'i järwest ida pool, asub selle mägestiku kõige kõrgem tipp — üle 7000 meetri kõrge Han-Tengri. Siit lähewad Tereskei-Alatau mägestik Issök-Kuli järwe lõunakallast mööda lääne poole ja Iilitagune Alatau sellel järwe põhjakallast mööda. Issök-Kuli järwest lääne pool kannab mägestik Aleksandri Alatau nime. Põhja pool läheb Iili jõe paremat kallast mööda Tian-Shani mäeharu Dshungaria-Alatau lääne poole ja lõuna pool Alai mägestik Sõr-Darja ülemjooksuga kõrwuti. Alai mägestikuga lähewad lõuna pool mõned mäeharud kõrwuti ida poolt lääne poole. Siin on üle 6000 meetri kõrge Pik Kaufmann — kõige kõrgem mäetipp. Nendest mäeharudest lõuna pool asub Kesk-Aasia rajal kõige tähtsam ja suurem Aasia mäesõlm — Pamiir. Siin leiduwad hiiglakõrgete maapinna kortsude wahel laialised orud ja mäekolud.

Wene Kesk-Aasia kirdepoolsel piiril, Saissan'i järwest lõuna pool, puutuwad Alatau mäeharud Tarbagatai mägestikuga kokku, mis ka piiriks on Lääne-Turkestani ja Hiina maakonna Dshungaria wahel.

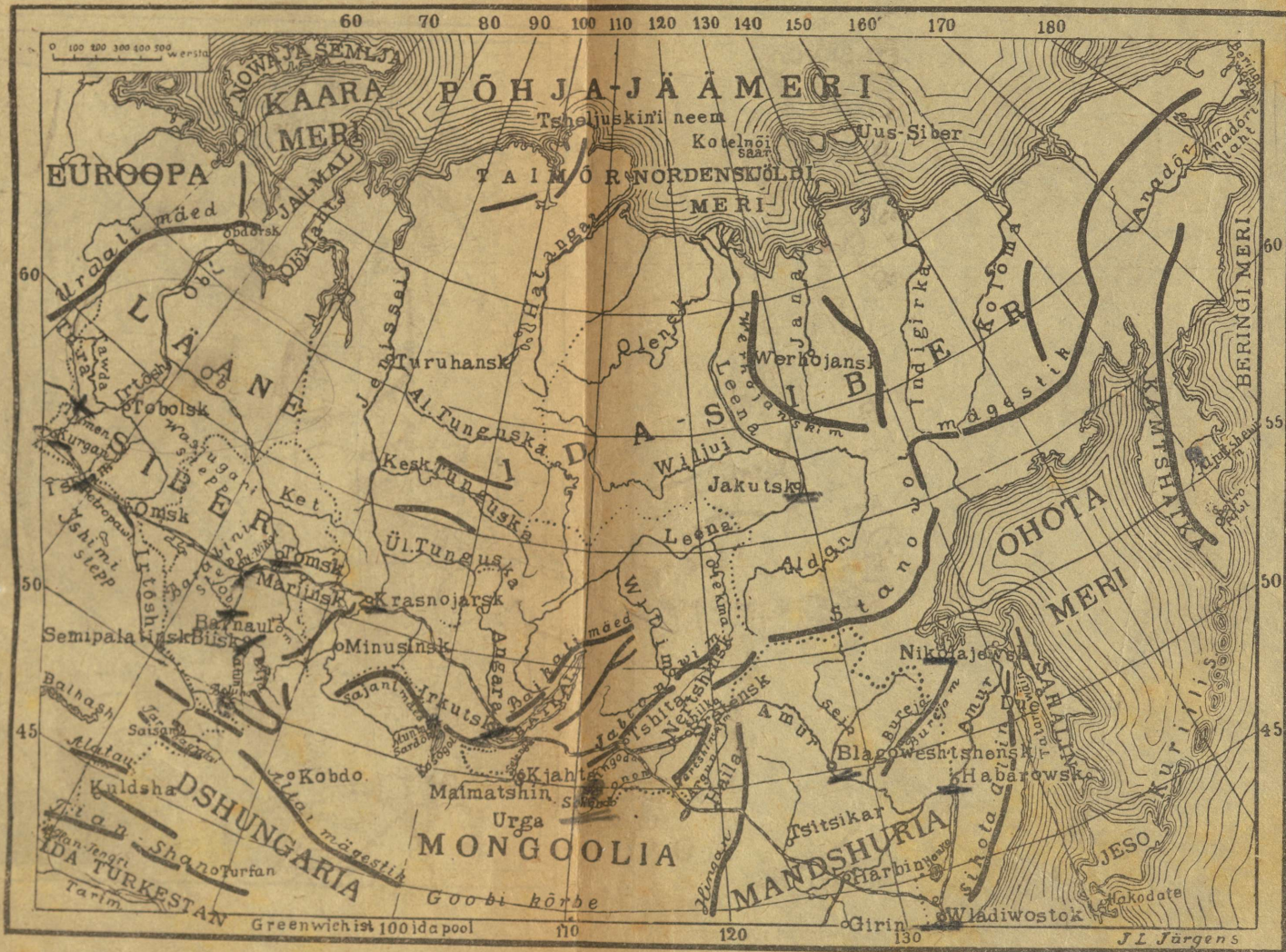
Suurem osa Turkestani kõrgetest mägedest on igawese lumega kaetud ja mägede külgedel leidub suuri jääliugustikke. Kõige suurem nendest on Inõltshek'i jääliugustik, Han-Tengri mäeküljel, üle 70 kilom. pikk ja 3-4 kilom. lai.

Turkestani idapoolses osas ei ole maapind weel mitte lõpuliku kindla kuju omandanud, sest siin tuleb sagedasti suuri maawärisemisi ette, kõige enam Tjan-Shani mägestikus. Viimasel ajal on iseäranis Wernõi ja Andishan'i linnad maawärisemise läbi kannatada saanud, kus juures tuhandeid inimesi surma sai.

Kliima. Wene Kesk-Aasias walitseb kuiw mannermaa kliima, sest meri on siit väga kaugel ja suuremalt osalt puhuwad siin põhja- ning kirdetuuled. Nende tuultega tuleb külm õhk soojale maale, jääb siin soojemaks ja kuiwemaks, millepärast siin ka sademeid wähe on. Wihma sajab kõige sagedamini lõuna- ja idapoolsete mägestikkude külgedel, kus soe õhk kõrgesse tõustes ära jahtub, õhus olew weaur tihedamaks läheb ju sademetena maapinnale langeb. Lääne-Turkestan on nii laialdane maa, et ta $+7^{\circ}$ ja $+18^{\circ}$ isotermi wahel asub põhja pool on talwel nii külm et jõed paksu jääkorraga kaetud on. Lõuna pool waheldawad talwel külmad ilmad sulaga. Suwel on siin hirmus palawus, kuni 40° ja weel enam, palawam kui Indias, aga talwel külm, ja möllawad tuisud ning tormid, mis liiwa ühest kohast teise kannawad. Turkestanis on ka päewa ja öötemperatuuri wahel suur wähe. Palawad päewad waheldawad väga külmade öödega, iseäranis Pamiiri mägisel maal, kus isegi talwel wahel kuni 12° soojust päewa ajal on, kuna selle järel öösel 37° külma wõib olla. Maapind saab nimelt päikese kiirte läbi küll palawaks, ei jõua aga saadud soojust harwa õhu käes kinni pidada ja jahtub väga ruttu jälle ära. Sellepärast on päikese käes kuni 25° sooja, warjus aga kuni 15° külma.

Jõed. Lääne-Turkestani kõige suuremad jõed Amu-Darja ja Sõr-Darja woolawad suwel oma kallastest üle, kui mägedes, kus nende allikad asuwad, jääliugustikud sulawad. Siis on jõewesi pruun kõntsast, mis jõed mägedest ühes toowad. Kõik siitmaa jõed on väga käärulised, hulga leetseljaketega ja kuiwawad aegamööda ära. Mitmed jõed (Tshu, Sarewshan ja t.) kaowad liiwa sisse ja ei jõua oma wett järwedesse saata. Turkestani kõrbetes leidub palju kuiwaks jäänud jõgede nõwasid, näit. Usboi, mille kaudu Aarali järw ennewanasti, kui ta palju suurem oli, oma wee Kaspia merde saatis.

Järwed. Kõige suuremad Lääne-Turkestani järwed on Aaral, Balkash ja Issõk-Kul. Aarali järw on väga madal, (keskmiselt 15 meetr., kõige suurem sügawus 75 meetr.),

Põhja-Aasia kaart.

Wene Kesk-Aasia maakonnad.

aga nii suur (ligi 65.000 □-kilom.), et teda mereks nimetatakse. Balkashi järw on palju wähem, aga muidu wäga Aarali järwe sarnane. Issök-Kul asub mägede keskel, üle 1.500 meetri üle mere pinna ja on wäga sügaw. Wesi selles järwes on peaaegu mage. Niisama mägedes asub Saissan järw. See mägeda weega järw on wäga madal (alla 12 meetri).

Põllupind. Põhja pool on mustamulla-maa, mis lõuna poole järk järgult sawiseks ja liiwaseks kõrbepinnaks muutub. Siin leidub ka kohati soolamaad. Turkestani lõunapoolsed maakonnad on suuremalt osalt wäga wiljakandwa pruunikakollase liiwase savi-, nõndanim. lössipinnaga.

Taimekasw. Põhja pool asuwad suured Kirgiisi rohtlaaned. Lõuna poole läheb taimekasw ikka kehweks ja kaõb kõrbes peaaegu täiesti ära. Keset ajuliwa leidub pikkade juurtega ning wäikeste soomukestetaoliste lehtedega põõsaid, näit. tamarix. Siin kaswab ka kõwa ning kõwera tüwiga ilma lehtedeta saksauli puu. Siin leidub terweid saksauli metsi, kuid nad ei paku warju ega wilu. Jõgede kallastel kaswab rohtlaanes ja kõrbes kõrge pilliroog. Kõrbetest lõuna pool mägede lähedal leidub jälle rohtlaani, kuna mägede küljed suuremalt osalt lehtpuu-metsaga kaetud on. Kõige enam kaswawad siin pähklipuud, metsõunapuud ja paplid. Okaspuudest leidub siin kõige enam puutaolisi kadakaid ning pääle selle weel mitmet seltsi kuuski. Metsadest kõrgemal asuwad mägedes aasad lopsaka rohukaswuga.

Loomad. Rohtlaantes leidub weel suuri kabjaloomi: metseeslid (kulanid) ja antilopesid (saiga), wäikestest loomadest suurel hulgal kõiksugu närijaid ning rööwloomadest huntisid ja rebaseid. Putukatest on siin rohutirtsud nimetada, mis taimekaswule suurt kahju teewad. — Kõrbes leidub nõelussid (prillimadu) ja suurel hulgal mürgiseid ämblikutaolisi loomi nagu skorpionid, tarantulisi, wäikseid ämblikka „karakurt“, kelle nõelamine surmaw on, ja t. Wõsastikus, jõgede kallastel elawad metssead, tiigid ja suurel hulgal kõiksugu lindusid, iseäranis palju fasaanid. — Mäglise maa loomaderiik on ka iseäralik: siit leiame kaljukitsi ja suurte raskete sarwedega kaljulambaid, rööwloomadest leidub siin pantrid. Lindudest on siin metstkalkunid nimetamisewäärt.

Rahwas. Kirgiisi rohtlaanes ja Wene-Turkestanis (ühes Wene ülemwalitsuse all olewate Hiiwa ja Buhaara riikidega) elab umbes 13 miljoni inim. Rahwast elab kõige rohkem jõgede kallastel ja mäekülgedel, kuna suured liiwakõrbed peaaegu hoopis ilma elanikkudeta on. Rahwaid on siin Kaaskaasia ja Mongooli tõugu.

I. Walget ehk Kaukaasia tõugu:

a) Slaawi sugu wenelased (talupojad ja kasakad) elavad nendes maakohtades, kus põldu võib harida, iseäranis Semiretshenski walitsuskonnas.

b) Iraani sugu rahwad, tadshikud ja sartid, asuwad pääsjalikult Fergana ja Sarewshani orgudes. Tadshikud on Turkestani algelanikud ja praegu kõrgem rahwaklass linnades ning suurmaa-omanikud, kes põllu- ning aiatööst elavad. Sartid on ka linnade elanikud, kuid räägiwad Türgi keele murrakut, oma Iraani keele on nad unustanud.

II. Kollast ehk Mongooli tõugu:

Türgi-Tataari sugu rahwad: kirgiisid, turkmeenid, usbeekid ja kara-kirgiisid.

Kirgiisid ehk kirgis-kaisakid rändawad samanimelises rohtlaanes, turkmeenid elavad edelapoolses Turkestanis ja kara-kirgiisid („mustad kirgiisid“) — kagu pool, Tian-Shani mäekülgedel ning Pamiri mägisel maal. Niisama kui wenelased, tadshikud ja sartid, nii on ka usbeekid paigalised, nad elavad Hiiwas, Buhaaras ja Amu-Darja jõgikonnas. — Rahwa haridus seisab madalal järjel. Kirjaoskajaid on ainult 6,3% kõigist elanikkudest. Usu poolest on üle 90% elanikkudest Muhamedi usku. Maa pärisrahwastest on kirgiisid (umbes 3¹/₂ milj.) õige anderikas, hariduse poole püüdja ning muusikaarmastaja rahwas. Nende keeles ilmuwad ajalehed ja nooresoo tung koolidesse on suur.

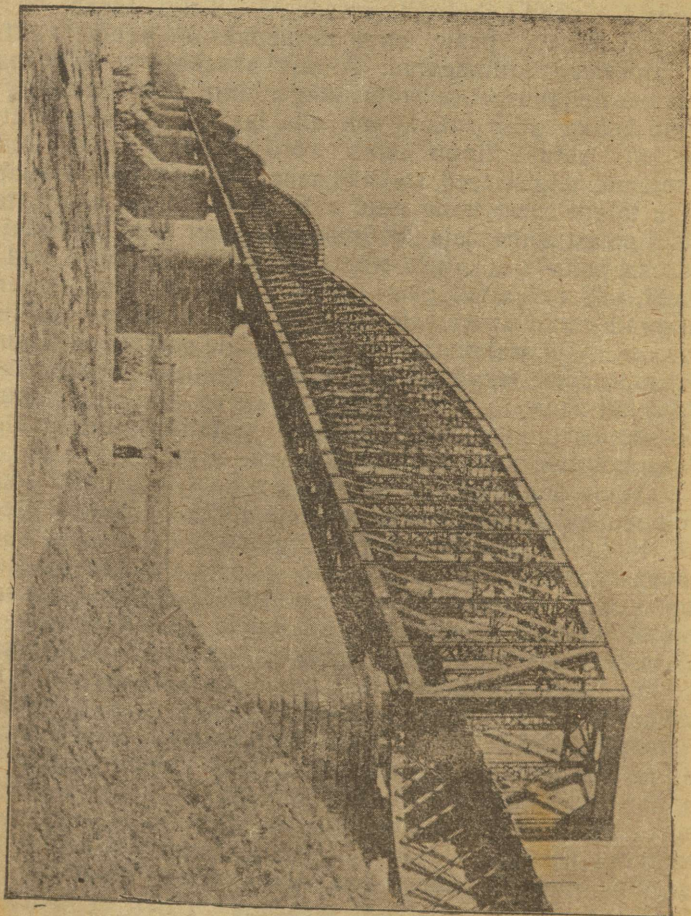
Rahwa töö. Rohtlaantes asuwate kolijate päätegewus on k a r j a k a s w a t u s. Iseäranis kirgiisidel on suured karjad lambaid, hobusid, kitsi ja kaamelisi, kelledega nad ühest kohast teise rändawad. Terwe aasta hulguwad loomad stepis. Lambad on siin raswasaba-lammaste tõugu, suure kaswu ja tugewate kontidega ning saawad mõnikord kuni 4¹/₂ puuda raskeks. Lamba tagaotsas leiduw raswatomp, mida kirgiisid „kurdjukiks“ kutsuwad, kaalub kuni 1 puuda. Loomade rohkus sunnib kirgiisid kolija elu elama. Siinsed kliimaolud ei luba terwet aasta otsa ühe koha pääl wiibida: ei jatku selleks rohtu ega wett. Sellepärast on kirgiisidel talwel ja suwel söödamaad isepaigas, mille wahet nad muutmata korras rändawad. Talweks kolitakse soematesse paikadesse. Lausikmaal asuwad kirgiisid rändawad siis oma endi asupaiga lõuna serwale, Sõr-Darja äärsete jõgede ja järwede kõrkjasoodesse, kus külma ja tuisu ajal pilliroog ja mõni liiwaküngas elajatele warju pakuwad, lambad aga koobastesse aetakse, mis selle tarwis on kaewatud. Mäekirgiisid lähewad talweks mägedest ära naabruse lausikmaadele. Isegi kõige parematel oludel toob talw kolijate loomakarjadele nälja kaasa. Lumesajud, tuisud ja külasjäa on kirgiiside kõige

suuremad waenlased, millede kätte iga aasta suur hulk loomi otsa saab. Pole siis ime, kui talw enesega muret, kuid rändamisega harjunud kolijatele ühtlasi troostita igawust kaasa toob, ja et kewadene rändamisele minek õnnelikult mööda saadetud talwe järele kirgiisidele kõige suuremaks pidupäewaks aastas on. Kõik rändamised wõetakse ühiselt ette, teatud arwu perekondade poolt, kes kokku a u l i (a-úli = walla) sünnitawad. Kirgiisid elawad telkides („jurtades“). Telgi toeks on puust telingid, millede pääle mitu sõrmepaksust pehmet wiltwaipa on nõõridega kinniseotud. Ainult uksekoht jääb wabaks ja hoitakse neljanurgelise wiltwaibaga kinni, mida kardina wiisil ülesse kokku wõib rullida wõi alla lasta. Ka seda wiltwaiba osa, mis katuse tippu katab, wõib waewata tagasi tõmmata, et suitsule telgist teed wabaks teha. Suure külma ajal pandakse telgile weel teine kord wilti pääle. Suwel aga tõstetakse wildid maast umbes jala kõrguselt üles, et õhk paremini sisse pääseks, ja ka osa katust wõetakse maha. Tahawad nad edasi minna, siis on jurtad paari tunniga kokku pandud. — Kirgiisid toidawad endid suuremalt osalt piimast ja sellest walmistatud juustust. Wõi walmistamine on nendele tundmata. Taimedest leiab suuremat tarwidust h i r s, mis pudruks keedetakse wõi mida ka üsna toorelt söödakse. Leiba kirgiisid ei küpseta. Liha söömist tuleb harwa ette. Ainult pidulistel juhtumistel wõi tähtsa külalise auks tapetakse loomi.

Teine kolija rahwas on turkmeenid Lääne-Turkestani edelapoolsetes kõrbetes ja soolasteppides. Elukorteriteks on neil telgid („jurtad“) nagu kirgiisidelgi ja sellest kombest hoiawad nad kinni ka siis, kui wilti ja puid ehituseks käepärast ei peaks olema. Iseäranis Amu-Darja keskjooksu ümbrusest leidub turkmeenide eluhooneid, mis kõrkjatest ehitatud ja talwel sawiga üle potsitakse, aga kuju ja suuruse poolest kirgiiside telkide sarnased on. Kuni wiimase ajani kandis turkmeenide kolijaelu sedasama laadi kui kirgiisidelgi. Mõlemil rahwal olid needsamad koduloomad. Kuid turkmeenid on kirgiisidest palju kehwemad, sest nende maa sigimatus keelab neid suuremaid karju pidamast. Turkmeeni kõige kallimaks waranduseks on ta hobune. See kaswab üles jurtas perekonna-liikmete keskel. Hobune etendab turkmeenlase elus erakorraliselt tähtsat osa, sest turkmeenlased on ratsarahwas, kelle sarnast teist maailmas naljalt ei leidu. Kuni 19. aastasaja wiimase weerandini, kui wenelased neid oma alla heitsid, olid turkmeenlased oma alaliste rööwkäikude läbi oma naabritele witsaks. Pääasjalikult rööwisid nad inimesi, keda nad omale pärisorjadeks jätsid wõi neid ära müüsid. Wene walitsuse all hakkasid turkmeenlased enam põldu harima, kus see wähegi wõimalik on. Toiduseks on turkmeenlasele odrad ja lutsõrn ehk kiwi-ristikhein, piim ja leib.

Põlluharimine on Turkestanis rahwa päätegewus. Kirgiisi rohtlaanes hariwad ainult wenelased põldu, kuid põlluharimisel siin suurt tähtsust ei ole, sest sagedane põud takistab hääd wiljasaaki. — Igal pool, kus Turkestanis wett on, niisutatakse põldu kaanalite abil. Wiimastest on kõige suurem

Raudtee sild Irtõshi jõe pääl Omski linna juures.

1913 a. awatud 150 kilom. pikkune Romanowi niisutamiskaanal, mille kaudu Sõr-Darja jõest edela poole, Samarkandi walitsuskonna Nälja stepi wett juhatakse. Selle kaanali abil wõib umbes 57.000 dessatiini kõige parema põllupinnaga maad niisutada, mis siimaani wee puuduse tõttu suwel täitsa kõrbetaoline maakoht oli. Sooja kliima (kuni 42° warjus) ja pika

suwe tõttu loodetakse, et siin suured puuwilla põllud saavad tekkima, mis terwet Wenemaad puuwillaga wõiksid warustada. Külwatakse nisu, riisi ja otre. Kaswatatakse puuwilla, wiinamarju ja kõiksugu puuwilja.

Siidiusside eest kantakse mõnes paigas rohkesti hoolt ja aast-aastalt edeneb see tööstus ikka jõudsamini.

Mineraalidest on Kesk-Aasia idapoolne osa iseäranis rikas, kuid nende korjamine ei ole suur. Suurtel kiwisõe lademetel on iseäranis suur tulewik. Kesk-Aasia edelapoolses osas kaswab soolatööstus jõudsasti. Fergana walitsuskonnas leitakse palju vanadiumi mineraale.

Wabrikutööstust ei ole olemaski; sellepärast on siin käsitöö niihästi paigaliste kui ka kolijate juures edenema hakanud. Kõige paremateks käsitöö saadusteks loetakse siin põrandawaipu, mida turkmeenid valmistawad. Wasest valmistatakse mitmetseltsi majatalituses tarwilisi riistu ja sawist kõiksugu anumaid.

Kaubandus ja läbikäimise - teed. Kaubawedamiseks tarwitati siin seniajani kaamelid kõrbelaewaks, aga wiimasel ajal käib raudtee Kaspia mere äärest Merwi, Buhaara ja Samarkandi linnade kaudu Tashkendi linnani, kuhu ka Euroopa-Wenemaalt raudtee läheb Samaara ja Orenburgi kaudu. Samarkandist keerab teine raudteeharu ida poole ja läheb Hodshendi, Kokandi ja Uue-Margelani kaudu Andishani linnani. Wene Kesk-Aasia maakondadest weetakse wälja: puuwilla, karielajaid, siidi, willu, lambanahku ja puuwilja. Siia weetakse sisse: riiet, suhkurt ja kõiksugu metallkaupa.

Linnad. Kirgiisi rohtlaanes ei ole suuremaid tööstuse ja kaubanduse linnu olemaski. Kõige tähtsam kaubalinn on siin Omsk (140.000 elan.) Irtõshi jõe ja Siberi raudtee ääres. Teistest linnadest on Uraali jõe ääres asuw Uralsk nimetamise-wäärt. Tähtsaks sissetulekuallikaks on elanikkudele kauplemine Uraali jõest püütud kaladega.

Nagu mujal idamaal nii on ka Turkestanis linna kõige tähtsam köht, kuhu kõik awalik elu kokku walgub, turuplats. Seda wõib meestesooost linnaelaniku päris koduks kutsuda. Kaupmehed ja käsitöölised istuwad siin endi tegewuse juures ristijalul kõrkjamattide wõi wiltwaiba pääl. Ka ostjad wõtawad kaupmehe kõrwal istet wõi õiendawad oma asja hobuse seljast ära. Maa päriselanikkude eluhooned on wäga labast laadi. Aknaid leidub ainult rikaste majades, toaasju pole kas sugugi olemas, wõi kui on, siis hoopis wähesel arwul. Ka suur osa rikkaid kükitab, nagu kõik waesemadki, lihtsalt põrandal, kusjuures wiltwaipa isteluseks tarwitatakse. Et ahjud siin tundmata, on tähtsaks majariistaks sõepann, mis kõige kan-

gema külma ajal sooja annab. See on nelja jala pääle asetatud riist, mida sütega täidetakse. Paljudes majades puudub aga ka see kaitseabinõu ja suured külmad nõuavad sellepärast waesemate rahwaklasside seast palju ohwrid.

Turkestanis on kõige suurem ja tähtsam linn Tashkent (200.000 elan.). Eurooplaste linnajagudes on laiad uulitsad ilusate majadega. Turul leidub siin üle 4000 poe ja töökoja.— Samar-kand, Sarewshani jõe ääres, on muhameedlaste püha linn. Siin leidub palju metshetisid ja medressisid. Teistel Turkestani walitsuskonna linnadel—As-habad'il, Wernõi'l, Skobelew'il — niisuurt tähtsust kauplemise poolest ei ole kui Fergana walitsuskonna maakonnalinnadel Kokand'il, Namangan'il ja Andishan'il, milledest esimesel kahel igal ühel 100.000 elan. on.

Hiiwa ja Buhaara.

Amu-Darja jõe orus asuvad kaks Wene ülemwalitsuse all olewat riiki — Hiiwa ja Buhaara, kellel igal ühel oma riigiwalitseja on. Buhaaras on üle 2½ milj. elan. ja Hiiwas 1 milj. ümber. Suurem osa nende riikide elanikkudest on usbeekid ja tadshikud. Mõlemad riigid on madala hariduse astmel seiswad Aasia maad. Rahwas peab siin omadest wanadest kombetest ja wiisidest kinni ja toidab ennast suuremalt osalt põllutööst ja karjakaswatamisest.

Kõige tähtsam linn on siin Buhaara, raudtee ääres. Linn kaupleb põllu- ja karjasaadustega: puuwillaga, kuiwatatud puuwiljaga, lambawillaga ja lambanahkadega.

Kesk-Aasia.

Aasia keskmine jagu, umbes kuues osa sellest ilmajaost on kõrge kiltmaa, kus rahwast väga vähe elab (ainult 6 miljoni ümber). See kiltmaa on merepinnast väga kõrgel ja merest kaugel. Teda piirawad igast küljest kõrged mägestikud. Sellepärast on siin ka väga kuiw mannermaa kliima; wihma ja lund sajab väga vähe. Suurem jagu sellest kiltmaast on rohtlaas wõi kõrbe. Kesk-Aasia mäed on 5—6000 meetr. kõrged. Mäetipud (kuni 7000 meetr. kõrged) ei tõuse mäeharjast palju kõrgemale. Nendel ei ole niisugust terawat nõelataolist kuju nagu näituseks Euroopas Alpi mäetippudel, waid nad on enam ümmargused. Orud on kaljutükkidega ja kiwikildudega kaetud, mis mägedest alla on langenud; selle tõttu on orud siin laiad ja mitte sügawad. Mäetippudel ja orgudel on siin sellepärast niisugune kuju, et siin mitte wesi, jõgedena ja ojadena, kaljusid pole killustanud, waid et külm ja tuul neid

purustawad. Külma mõjul sünniwad kaljudes nimelt lõhed ning praod ja kukuwad kaljude küljest killud maha. Tuul jälle tõstab liiwa õhku ja wiskab teda wastu kaljuseinu, kust liiwaterakesed kiwitolmu, s. o. liiwa, maha hõõruwad. Niiwiisi on siin iseäranis tuule tegewusel palju liiwa sündinud. Sellepärast katawad ka Kesk-Aasiat piirita liiwakõrbed. Peenikene liiwatolm kanti tuule wõimul Kesk-Aasia rajadeni, kus ta

Aasia kaart.

maha langes ja mitmekümne ning isegi saja meetri paksusid lademeid sünnitas. Niisugust kollase kõrbeliiwa tolmu sündinud, väga wiljakandwat mulda nimetatakse lõssiks. Lõssis leidub 80–90% sawiollusid ja pääle selle sööhaput lupja. Kollakat wärwi saab lõss wee seest leiduwast rauarootest.)

Oma kõrguse tõttu on Kesk-Aasia mäed igawese lumega ja jääliugustikkudega kaetud. Siin on ka Aasia kõige suuremate jõgede allikad. Kõige tähtsamad nendest on Jenissei, Amur, Hoangho, Jantsõdsjan, Bramaputra ja

Indus. Nimetatud jõed murravad omale teed läbi mägestikkudest, mis Kesk-Aasia kiltmaad ümbritsevad, ja woolavad merde. Suur hulk Kesk-Aasia jõgesid ei jookse aga mitte merde, vaid kaowad kõrbes liiwa sisse ära wõi langewad soolajärwedesse. Kõige tähtsam niisugustest jõgedest on Tarim, Kesk-Aasia läänepoolses jaos. Ta woolab Lob-Nor'i järwe. (Mõned järwed on siin väga kõrgel mägede pääl, näit. asub Tengri-Nor üle 4500 meetri merepinnast kõrgemal. Kõige kõrgemad Kesk-Aasia maakohad on selle kiltmaa läänepoolses jaos. Siin, Pamir'i mägisel maal, algawad mitu kõige kõrgemat Aasia ahelmägestikku: Himalaja, Kuen-Lün (Kwenlun) ja Tian-Shan. Pamiri mägestikus, mida kirgiisid ta kõrguse poolest „maailma katuseks“ (Bam-i-Duniah) kutsuwad, on kõige kõrgem mäetipp Mustag-Ata (s. o. „jäämägede isa“) 7800 meetr. kõrgel.

Pamiri kiltmaa asub puukaswu piirist kõrgemal (üle 4000 meetri), sellepärast on siin ka kidur ja waene taimestik. Ainult suwel toowad kirgiisid oma karju siia karjamaale. Pamiri läänepoolses osas on kiltmaal sügawate orgude tõttu enam kõrge-mägestiku nägu. Siin leidub ka kõrgete mäetippudega mäeahelikka (kuni 7600 meetr. k.). (Igwese lume piir on Pamiri põhjapoolses osas üle 4000 meetri ja lõuna pool üle 5000 meetri kõrgusel. Suure hulga Pamiri jääliugustikkudest on 25 kilom. pikk Serafshani liugustik kõige tuttam.) Tian-Shan („taewamägestik“) lahutab Dsungaaria maakonda Tarimi jõgikonnast. See ahelmägestik seisab koos alg-aja purskmäetõugudest ja wana-ning kesk-aja uhtmäetõugudest. Ta on triiase ja tertiär ajajärgul maakera koore kortsutõmbamise läbi sündinud. Igwese lume piir on selle mägestiku läänepoolses osas alla 4000 meetri kõrgel, ida pool aga kohati üle 5000 meetri, siinse kuiwa kõrbeliiva tõttu. Pamiri kiltmaa piiriks on lõuna pool Amu-Darja ülemjooksu org. Sellest jõest lõuna pool asub ahelmägestik, mille edela poole minew osa Hindukush*) weelahkmeks on Amu-Darja ja Induse jõgikondade wahel, kuna ta kagu poole minew haru, Karakorum, weelahkmeks on Induse ülemjooksu ja Tarimi harujõe Jarkend-Darja jõgikondade wahel. Siin on Dapsang'i mägi oma kõrguse poolest (8.000 meetr.) teina mägi maa pääl.

Induse jõest lõuna pool läheb kagu ja ida poole Himalaja („lume asupaik“) kurruline mägestik. Selle mägestiku pikkus on 2400 kilom., kuna ta 200—350 kilom. lai on. Ta wõtab 650.000 □ kilom. maapinda oma alla. Himalaja on noor ahelmägestik, mis tertiär ajajärgu teisel poolel põhja poolt

*) Hindukush — hindutapja, sest kuuma India kliimaga harjunud hindud ei wõi wälja kannatada külma, õredat õhku mägestiku harjal.

tulewa tõuge läbi üleskuhjatud on, kuna ta lõunapoolsel küljel selsamal ajal maapind alla wajus ja Hindustani lausikmaa tekkis. See lausikmaa täideti mägestikust woolawate jõgede uhtmaa läbi, nii et ta mitte alla merepinna ei sattunud. — Himalaja mägestiku kahest mäeahelikust on põhjapoolne Siluuri kuni tertiär ajajärgu uhtmäetõugudest, kuna lõunapoolne ahelik kristallilistest mäetõugudest on. Himalaja keskmine osa on kõige kõrgem, kus ka lõunapoolses ahelikus ta kõigekõrgemad mäed asuvad: *Gaurisankar* (8850 meetr.), *Kantshindshinga* (8600 meetr.) ja *Dhawalagiri* (8200 meetr.). Üle 7000 meetr. kõrgeid mäetippusid on siin mitu tosinat. Põhjapoolse mäeaheliku hari on keskmiselt 6000 meetr. kõrge ja ta on weelahkmeks ühelt poolt Ganges'i jõgikonna ja teiselt poolt Induse ja Bramaputra jõgikondade wahel. Gangesi ja mitme teise jõe allikad on Himalaja põhjapoolses mäeharus ja murravad omale teed lõunapoolsest mäeharust läbi. Lõunapoolse mäeharu keskmine kõrgus on umbes 5000 meetr., sest sademete rohkuse tõttu on siin jõed ja jääliugustikud palju jõudsamalt mäetõugusid lõhkunud ja killustanud kui nad seda põhjapoolisel mäeharul kuiwas kliimas teha jõudsid.)

Himalaja ja Kuen-Lüni mägestikkude wahel olewat kõige kõrgemat Kesk-Aasia kiltmaa osa nimetatakse *Tibet*'iks. Kuen-Lüni ja Tian-Shani wahel olewat kõrbet, mis ida pool kuni Hingani mägestikuni ulatab, nimetatakse *Han-Hai*'ks (Hiina keeli: „kuiwaks jäänud meri“); selle kõrbe idapoolne osa on *Goobi* ehk *Shamo* nime all tutaw. Siin on igal pool wähemaid mäeharusid leida ja nende wahel madalaid kohti. (Selle maa läänepoolset osa (*Tarimi* jõgikond) nimetatakse *Ida-Turkestan*'iks, ta idapoolset osa — *Mongoolia*'ks.)

Ida-Turkestan.

Wene Lääne-Turkestanist kagu pool asub Hiina *Ida-Turkestan*. Ta on igast küljest mägedest ümberpiiratud kiltmaa. Suuruse poolest (120.000 □ kilom.) on ta Eestimaast 30 korda suurem. Rahwast elab aga siin ainult 700.000 inim. ümber. Kõige enam elab siin *Mongooli* tõugu Türgi sügharusid, kes Muhamedi usku on. Nad elawad põlluharimisest ja kauplemisest. Lääne pool leidub ka Iraani sügharu tädshikuid. Ka kolijaid kirgiisisid ja kalmõkkisid leidub kohati, kes endid karjakaswatamisest elatawad. Metallisid on mägedes küllalt olemas, aga nende kaewamisega tehtakse siin weel wähete tegemist. Kuen-Lüni mägedest kaewati juba wanal ajal kulda ja murti nefriiti, kuna Tian-Shani mägedest kiwisüsi kaewatakse. *refraat*

Ida-Turkestani kliima on äärmiselt kuiw. Õhus on siin ikka nii palju väga peenikest tolmu, et päikesekiired temast waewalt jõuawad läbi tungida. Suwel on ilmad palawad, talwel väga külmad. Siin walitsewad põhja- ja loodetormid toowad külma ühes. (Jarkend'i linnas, Ida-Turkestani läänepoolses osas (1260 meetr. üle merepinna) on keskmine aastatemperatuur $+12,0$, jaanuaritemperatuur -6° ja juuli temperatuur $+27,6^{\circ}$. Keskmine temperatuuri maximum on $+39,4^{\circ}$ ja minimum -20° .) Suurematest kiskjatest elajatest leidub siin tiigrit, ilwest, shakali ja wäikseid rebasid („korsak“). Teistest metsloomadest on weel Lob-Nor'i järwest ida pool nimetada: metskaamelid, metshobused („torpan“), metseeslid („dshigetai“), antiloped ja wäiksed jänessed. Järwedel on väga palju kõiksugu wee- ja soolinde.

Selle kiltmaa keskmine jagu on inimeste asumiseks täitsa kõlbmata Takla-Makan'i kõrbe (700—1200 meetr. üle merepinna). Inimeste asupaiku leiame ainult mägede jalal, kus inimesed mägedest woolawaid jõgesid ja ojasid oma põldude ja aedade niisutamiseks tarwitawad. Tian-Shani mägestikust tulewad jõed woolawad Tarimi jõkke, kuna Kuen-Lüni mägestiku jõed suuremalt osalt kõrbeliiva sisse ära kaowad. Kõige wiljakandjamad oasid on Kuen-Lüni jalal. Oasidest wiib suur killawoori-tee läbi, mille kaudu juba wanasti Hiinast siidi Kesk-Aasiasse ja sealt Euroopasse weeti. Praegu on lamawill kõige tähtsam wäljaweo-aine. Liikumas on siin Hiina ja Wene rahad. Pääle meie tera- ja aiawilja ning wiljapuude kaswatatakse oasides ka puuwilla ja mooruspuid, mille lehtedest siidiussikesed elawad. Oasides asuwad ka Ida-Turkestani tähtsamad kaubalinnad Kashgar ja Jarkend. Idapoolses maakonnas on Turfan'i linn, mis wiimasel ajal siit leitud väga wanade käsikirjade läbi tähtis on. Mägedest eemal ei ole muud kui liiwane, ilma weeta kõrbe, mis mitmesaja kilom. kaugusele ulatab. Kõrbes kannab tuul liiwa ühest kohast teise ning ajab teda suurteks hunnikuteks kokku. Niisugustel tuiskliiwa-hangedel, mida barhaanideks nimetatakse, on sirbimoodu kuju, mille wäline kumerus tuule poole pööratud on. Kõrbes leiduwate linnade waremete põhjal peame arwama, et siin ennewanasti inimestele elamiseks kõlbulikud maakohad on olnud, siis kui see maa weel mitte nii kõrgele merepinnast kerkinud ei olnud. Mõnikord on tormi ajal suured liiwatuisud möllamas, mis kõrbest läbiminewaid killawoorisid oma alla matawad ja hukka saadawad. — Ida-Turkestan on 1876 aastast saadik Hiina riigi päralt. Seda maad walitsewad siin asuwad Hiina ametnikud.

Dsungaaria.

Ida-Turkestanist põhja pool, Tian-Shani mägestiku läbi temast lahutatud, asub Dsungaaria ehk Dshungaaria maakond. Lääne pool, Wene rajal, on Alatau ning Tarbagatai ja Tarbagatai ning Altai mägestikkude wahel madalik, mida Dsungaaria wärawateks kutsutakse. Siit wiib loomulik tee Kesk-Aasia kiltmaalt Aarali-Kaspia madalikku. Seda teed tarwitasid kõik mongoolide salgad, kui nad rööwkäikusid Euroopasse toime panid. Praegune killawooride-tee läheb aga Kuldsha linna kaudu Ili jõe orust läbi, Alatau mägestikust lõuna pool. Looduse poolest on Dsungaaria lopsakas rohtlaas. Siin kolivad dungaanid (Muhamedi usku hiinlased) oma karjadega ühest kohast teise. Poliitikaliskt arwatakse põhjapoolset Dsungaariat Mongoolia, lõunapoolset Ida-Turkestani juurde.

Mongoolia.

Mongoolia on Ida-Turkestanist kaks korda suurem. Maapind on siin kas kõrbe wõi rohtlaas. Liwakõrbet on siin aga väga vähe. Suur Shamo (Goobi) kõrbe on kruusane ja kaljune. Siin on nii kaugeleminew mannermaa kliima, nagu seda harwa maa pääl leida on. Talwel on kuni 38° külma ja suwel sagedasti niisama palju sooja. Wihma sajab väga vähe. Selle tõttu on ka taimekasw väga kidur.

Rahwast elab Mongoolias 2 miljoni ümber. Elanikud on enamasti kõik kolijad karjakaswatajad mongoolid ja loode pool sojoomid (sojootid) ning Muhamedi usku kirgiisid. Linnu on siin väga vähe. Nad on hiinlaste asutatud, kes siin kauplemisest elawad. Kauplemine seisab Hiina- ja Wene kaupmeeste käes. Kõige tähtsam kaubalinn Mongoolias on praegu Ulan-gom, metsaga kaetud mägedest piiratud wiljakandwas orus, suure Budda usu kloostri juures (üle 2000 mungaga). Mongoolid, keda praegu arwu poolest hoopis vähe on, olid keskajal üks kõige tugewamatest rahwastest. Nad tungisid sagedasti rüüstates ja põletates kagupoolsesse Euroopasse ja edelapoolsesse Aasiasse. Esimestel aastasadel p. Kr. s. ilmusid mongoolid Euroopasse. Neid nimetati siis hunnideks. 13. ja 14. aastasajal heitsid nad Wenemaa oma alla ja 15. aastas. loodepoolse India. Aga kõik mongoolide riigid lagunesid warsti koost ära ja langesid suuremalt osalt eurooplaste kätte. Mongoolid on madala kaswuga inimesed. Pää on neil suur ja paksude mustade juustega kaetud; silmnägu on lai, wiltu seiswate silmadega ja õreda habemega. Mongoolide kehakattes on hiinlaste mõju tunda. Nad kannawad pikka willast kuube wõi kasukat, mille hõlmu lai wöö koos

hoiab. Pääs kannawad nad lambanahast mütsi. Pää aetakse paljaks, ja mõned mongoolid kannawad hiinlaste eeskuju järele juuksepalnikut. Mongoolid ja sojoomid elawad ümmargustes wildist telkides, mida jurta'deks nimetatakse. Jurta'd on niiwiisi tehtud, et neid kergesti kokku wõib seada, niisama kergesti aga ka ühest ära wõtta ja teise koha päale wiia. Telgi keskel on tulease, ning selle kohal katuses auk, kust suits wälja wõib minna. Talwel kaetakse telk päält ja ümbert loomanahkadega kinni, et telgis soojem oleks. Mongoolide toit on lambaliha, piim, juust, kohupiim, küpsetatud hirseterad ja ka hirsejahu. Hobusepiimast walmistatakse kumõss'i. Joogiks tarwitatakse ka Hiinamaalt toodud teed. Puhtust mongoolid ei tunne. Nende telgid, tarbeasjad ja riided on ütlemlata mustad. Mongoolid kaswatawad lambaid, hobusid ja kahe kütüuga kaamelid, sojoomid ka weel weiseid. Kui kari ühes kohas rohu ära on söönud, siis rännatakse teise paika. Idapoolses Mongoolias elawad mõned mongoolid ka kaubaweast. Hiinamaalt tulid killawoorid theega Urga ja Maimatshin'i linnade kaudu Wenemaale. Wiimane linn on piiri ääres, ~~Wene linna Kiahta lähedal.~~ Nüüd tuuakse suurem osa theed Hinamaalt Siberi raudteega Wenemaale. Mongoolid on Budda usku. Oma ülemaks tunnistawad nad Tiibeti dalai-laamat. Urga linnas asub mongoolide kõige kõrgem waimulik mees — hufuhta. Mongoolid elawad paljudes wäikestes snguharudes, millede eesotsas würstid seisawad. Kagupoolse Mongoolia würstid maksawad hiinlastele maksu ja peawad nendele sõja ajal oma ratsawäega abiks olema. Et selles Mongoolia osas oma mõju tõsta, toetab Hiina walitsus hiinlaste sisserändamist ja asumist.

Põhja- ja läänepoolne Mongoolia on iseseisaw maa, mis posti ja telegraafi läbi Wenemaaga ühendatud on.

Tiibet.

Tiibet on Aasia kõige kõrgem maakoht. Mitmed 5—7000 meetri kõrgused mäeharud lähewad siin lääne poolt ida poole. Isegi mägede wahel olewad orud on 4—5000 meetrit merepinnast kõrgemal. Nii kõrgetest mägedest wõib ainult siin elutsewa kütüuga härja „jak'i“ abil üle saada. Pikk karw kaitseb seda härja talwel külma eest. Jak on Tiibeti elanikkudele niisama tähtis kui kaamel Lääne-Aasia ja Aafrika rahwastele.

Kliima ja loodus. Et Tiibet merepinnast nii kõrgel asub, siis on selle maa kliima ka wäga kare. Suwi on lühike, ja talwel walitseb kange külm (kuni 40°), kus juures sagedasti lumetuisud möllawad. Aga ka suwel on ainult päikese paistel soe, kuna wilus nii külm on, et wee päale jääkord ilmub. Wihma

ja lund sajab siin väga vähe. Selle tõttu on siis Tiibeti kiltmaa suurelt osalt kõrbe, kus puid olemaski ei ole; ainult harva leidub siin ja seal kiduraid põõsaid. Wiletsa taimekaswu pääle waatamata elutsewad siin suured karjad pooleeslid, antiloo pesid, mäelambaid ja t. Kõige paremad Tiibeti maakohad on mõned idapoolsete mägede orud. Siin leidub männi-, kase- ja kadakawõsastikka ja häid karjamaid. Need idapoolsed, paremad Tiibeti maakonnad on T a n g l a mägestiku läbi läänepoolsest kõrbest lahutatud.

Jõed jooksewad kohiseses mägedest alla, äkilisi koski sünnitades ja läbikäimist takistades.

Tiibetlane jaki härjaga.

Rahwas ja ta waimline ning aineline järg. Rahwast elab Tiibetis väga vähe (umbes $2\frac{1}{2}$ miljoni), pääasjalikult jõeorgudes ja järwede kallastel. Pääle ülewalnimetatud Tengri-Nori on siin kõige tähtsam järw K u k u - N o r, kirdepoolses Tiibetis. Idapoolses Tiibetis haritakse ka põldu. Kareda kliima pärast kaswab siin aga ainult oder. Keskmises ja läänepoolses Tiibetis leidub harwa ainult kolijaid karjakaswatajaid, sest põldu harida on siin wõimata.

Tiibetlased on segawerd rahwas. Nad on jaolt mongoolide, jaolt hiinlaste sarnased. Hiinlaste käest on nad oma kultuuri omandanud: nad ehitawad oma majad Hiina eeskjuu järele, hariwad Hiina wiisi järele põldu ja kannawad Hiina moodu riideid. Oma lõunapoolsete naabrite,

hindude, käest on nad Buddha usu saanud. Buddha usk tekkis Indias VI. aastasajal e. kr. s. Selle usu asutaja oli India kuningapoeg Saki amuni ehk Buddha (keda ka Gautama'ks nimetatakse). Tema õpetuse poolehoidjad tõrjuti aga warsti Indiast wälja. Nad läksid Kesk- ja Ida-Aasiasse, kus nad oma õpetust laiali laotasid. Praegu on Buddha usul enam poolehoidjaid kui ühelgi teisel usul maa pääl.

Tiibetlaste elu kohta awaldas Buddha usk iseäranis suurt mõju. Rahwas jaguneb siin kahte klassi: ilmalikud ja waimulikud (laamad). Peaaegu igas perekonnas on mõni liige waimulikkude seisusesse astunud. Kaheksas osa kõigist elanikkudest mõlemast soost on waimulikud, kes suurtes kloostrites elawad. Waimulikkude käes on riigiwalitsus ja rahwaharidus, mis Buddha usuõpetuse pääle on rajatud. Iseäranis suur on waimulik kirjandus. Waimuliku klassi pääd, kes ühtlasi ka ilmalik riigiwalitseja on, nimetatakse dala-laamaks. Tema elab Lassa linnas, kus buddistid teda iga aasta hulga kaupakummardamas käiwad. Eurooplastele on kõwasti keelatud Lassa linna minna. Rahwa käest wõetawad maksud lähewad waimulikkude ülespidamiseks.

Ida-Aasia.

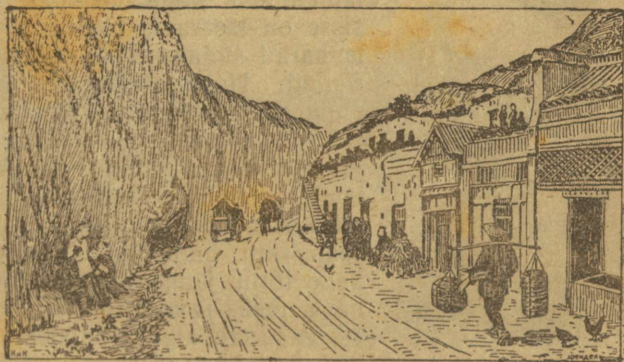
Ida-Aasiaks nimetatakse kõiki Suure ookeani rannamaid, Indo-Hiina poolsaarest põhja poole kuni Stanowoi mägestikuni ja Ohota mereni. Siia juurde tulewad weel ranna lähedal olewad saared. Nagu Lõuna-Aasias, India ookeani rannamaid, nii puhuwad ka siin mussooni tuuled ja suwel sajab palju wihma. Aga Ida-Aasia asub pöörjoonest põhja pool, ja sellepärast on siin kliima palju jahedam kui Lõuna-Aasias. Ida-Aasia põhjapoolses jaos on niisama talw kui meilgi, lumesadudega ja külmaga, kus soojamõõtja kuni — 20° pääle langeb. Ohota merest tulew külm merewool läheb laapani meres mannermaa randa mööda lõuna poole Kollasesse merde. Sellepärast külmab talwel laapani meri mannermaa rannas kinni, niisama ka Kollane meri. Selle wastu läheb laapani saarte lääneranda mööda põhja poole soe merewool, mis Ida-Hiina merest Korea wäinast läbi siia tuleb. Sellepärast ei külma laapani rannas meri mitte ilmaski kinni. Ida-Aasia meredes möllawad sagedasti maruformid — taifunid, mis iseäranis saarte pääl suurt kahju teewad. Kollases meres ja laapani meres walitseb sagedasti paks udu.

Ida-Aasis elab enam kui pool osa Aasia rahvast. Inimesed on siin kõik kollast tõugu. Nad on juba wäga wanasti kõrgele haridusejärjele jõudnud. Põllupind on siin enamasti

igal pool wiljarikas ja põlluharimine on kõrgele edenemise-astmele jõudnud. Ida-Aasias kasvatatakse põlluwilja palju enam kui meil Euroopas. Kõikide nende toiduainete ja kehakatte asemel, mis meie kariloomadest saame, tarvitatakse Ida-Aasias põllusaadusid, sest kariloomi peetakse siin väga vähe. Ida-Aasia riigid Hiina ja Jaapan on oma iseseiswuse eurooplaste wastu alal hoidnud. Wabrikutööstus ei ole siin weel sellel edenemise-astmel kui Euroopas. Sellepärast ostetakse siin palju Euroopa wabrikukaupa.

Hiina riik.

Suurema jao Ida-Aasiast wõtab Hiina wabariik oma alla. Pinnasuuruse poolest on Hiina riik nii suur kui pool Euroopat, rahwast aga elab Hiinas niisama palju kui terwes Euroopas.

Hiina küla „lössis“.

Pääle selle on Hiina riigi päralt weel Mandshuuria ja Kesk-Aasia. Nende maadega kokku on Hiina riik suuruse poolest kolmas meie maakera pinnal.

Maapind ja jõed. Ainult Hiinamaa kirdepoolne osa on lausikmaa; lääne ja lõuna pool on maa mäginine. Sellest lausikmaast woolawad läbi Hiina kõige suuremad jõed: Hoangho ja Jantsõdsjan. Mõlema jõe allikad on üksseise lähedal Kesk-Aasias. Oma keskmisel jooksul lähewad need jõed aga lahku. Nende wahel on mitmed mäeharud, mis Kuen-Luni mägestikust ida poole lähewad. Need mäeharud lahutawad Hoangho jõgikonda Jantsõdsjani jõgikonnast ja sellega ühes põhjapoolset Hiinat lõunapoolsest. Mägestikkudest on Zunlini mäeharu kõige tähtsam. Oma alamal jooksul lähenewad need jõed jälle üksteisele.

Põhjapoolne Hiinamaa on oma idapoolses jaos Hoangho jõest kokkukantud uhtmaa-madalik, kuna läänepoolne mäGINE maa Kesk-Aasia mägestikkudega ühenduses seisab. See mäGINE maa on kiwisöe ja raua poolest väga rikas. Maapind on siin pruunikas-kollase liiwase sawiga, nõndanim. lössiga, kaetud. Mägede wahel olewad orud ja kuristikud on selle väga wiljasigitawa lössiga täidetud. Lössilademed on mõnes kohas kuni 2½ wersta paksud. Siin elawad hiinlased kaewawad lössi sisse koopad, kus nad oma eluasemed ja elajalaudad sisse seawad. Terwed külad on siin niiviisi maa sisse ehitatud, ja möödasõitja reisija ei pane neid tähelegi. Kuiwa ilmaga tõstab tuul paksu, kollase tolmu pilweid õhku. See tolm tungib ka kõige peenemate pragude wahelt eluruumidesse ja

Hiinlane.

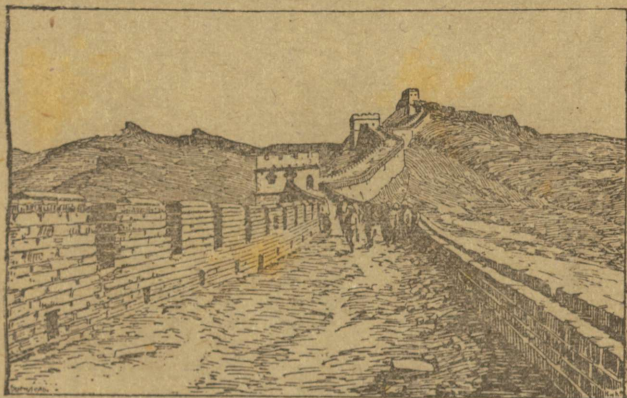
katab kõiki asju paksu kollase korrage. Wihma ajal on kõik teed paksu, sitke poriga kaetud, mis läbikäimist väga takistab. Lössi sisse on iseäranis Hoangho jõgi ja ta harud sügawaid lõhestikka kaewanud. Hoangho jõe wesi wiib nii palju sawi ühes, et tal üsna kollane karw on (Hoangho = kollane jõgi). Alamal jooksul, Hiina madalikus, langeb sawi jõe põhja, mille läbi jõe nõwa mõnest kohast kõrgemaks saab, kui ümberkaudne madalik. Selle tõttu jätab jõgi oma endise nõwa maha ja muudab oma jooksu.

19. aastasaja algul woolas Hoangho jõgi Jantsõdsjani lähedal Kollasesse merde, praegu aga woolab ta wana jõesuust umbes 450 kilom. põhja pool Petshili lahte. See oleks niisama, kui hakkaks Wäina jõgi korrage Petrogradi linna kohal Soome lahte woolama ja mitte enam Riia lahte. Selle jõe jooksu muutmise tõttu on suwel siin sage-dasti suured weeuputused, kus sajadtuhanded inimesed oma elu kaotawad. (Kirjeldatud olude tõttu) ei wõi laewad Hoangho pääl mitte käia. Siia juurde tuleb weel see takistus, et sellel jõel liig rutuline weejooks on.

Lõuna-Hiina on üleni mäGINE maa. Mäeharud, mis Tiibetist algawad, lähewad suuremalt jaolt edelast kirde poole. Ka siin on maapind väga wiljasigitaw. Isegi mägede küljed on kõik wiljapõldudeks tehtud. Lõuna-Hiina kõige tähtsam jõgi ja läbikäimisetee on Jantsõdsjan'i (ehk Jantsekiang'i) jõgi. Ta on üks kõige suurematest ja weerikkamatest jõgedest maa pääl. Tema pääl käiwad aurulaewad kuni 1700 kilom.

jõesuust ülewale poole. Niisama tähtis laewasõidule on lõuna pool Sidsjan'i ehk Sikiang'i jõgi. Ta woolab Jünnan'i maakonnast läbi, mis kiwisõest ja metallidest rikas on.

Rahwas. Oma wiljasigitawa hää põllupinna tõttu on Hiina kõige rahwarikkam riik maa pääl. Rahwast elab siin umbes 330 milj. Hiinlased on kollast tõugu rahwas. Nad elasid wanal ajal Kesk-Aasias, kust nad enam kui 2000 a. e. Kr. s. praegustesse elukohtadesse rändasid. Siin asutasid nad suure riigi ja awaldasid naabrirahwaste pääle suurt mõju. Hiljemalt hakkasid Kesk-Aasia kolijad rahwad Hiina riiki tun-gima. Kaitseks nende wastu ehtasid hiinlased Mongoolia rajale umbes 2000 kilom. pika kõrge ning paksude tornidega müüri.

Suur Hiina müür.

Hiinlased on keskmise kaswuga, walkjaskollase ihunahaga inimesed. Silmad on nendel wiltu ja nina lai. Habe ja wurrud on nendel õredad. Päälae ajawad nad paljaks ja kukla pääl kannawad nad pikka juuksepletti. Ihukatteks on hiinlastel tumesinine puuwillane laiade käistega kuub, sellest samast riidest püksid ja kerged, paksude taldadega kingad. Naisterahwa riided on meesterahwa omade sarnased. Talwe ajal kantakse põhjapoolses Hiinas watteritud ehk lambanahast kuubi. Waesemad aga kannawad suwel kui talwel neid samaseid puuwillaseid kuubi, talwel ainult mitu tükki üksteise pääl. Pääs kantakse ümmargust wäikest mütsi. Suwel kannawad põlluharijad ja tööinimesed laiu punutud kübaraid. Wihma ajal kantakse rohust walmistatud mantlit. Rikkamates perekondades peetakse tütarlaste jalad lapsest saadik iseäralistes lühikestes kingades, mille tõttu warbad ei wõi kaswada

ja jalad loomuwastaselt lühikeseks ja tõmbiks jääwad, nii et neid käimiseks palju tarwitada ei wõi. Seda tehtakse selleks otstarbeks, et jalad wõimalikult wäikseks jääksid, sest seda loetakse ilusaks.

Elumajad on põhjapoolses Hiinas puust ja sawist ehitatud, wäga harwa kiwist, lõunapoolses Hiinas aga bambusepilliroost. Aknaruutudeks on klaasi asemel läbipaistew paber. Ahjusid

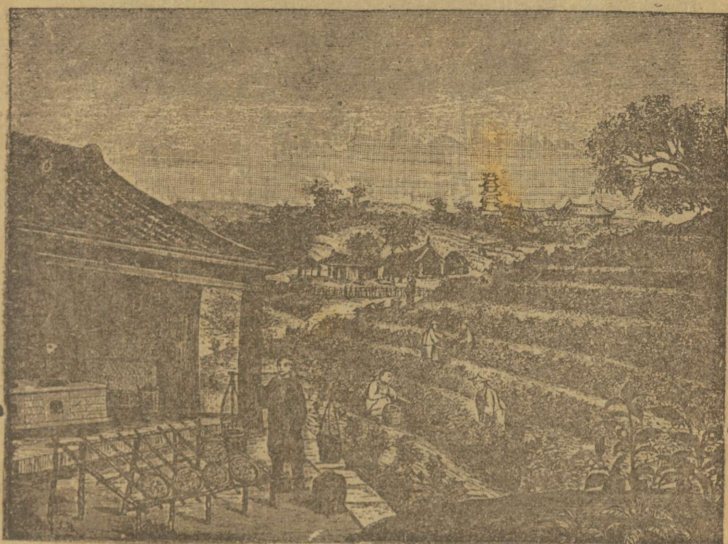

Hiina kõrgem ametnik (mandarin).

ei köeta mitte toa seest, waid wäljastpoolt. Ahjutuli läheb neljakandilisest telliskiwi-truubist läbi, mida toas seinä ääres magamise lawaks tarwitatakse. Niisuguse puudulise kütmise tõttu on iseäranis põhjapoolses Hiinas majades talwel wäga külm. Mööblid on Hiina majades wähe leida. Söömise juures tarwitawad hiinlased noa, kahwli ja lusika asemel puupulki.

Kõige tähtsam hiinlaste tööharu on põlluharimine. Sellepärast elab ka suurem jagu hiinlasi külades. Rahwast elab

iseäranis lõunapoolses Hiinas väga paksult. Tuhandetil on siin lodjad ja parved jõgede pääl eluasemeks. Hiina linnaulitsad on kitsad ning väga mustad, kus kõiksugu jätiste hunnikud õhku lämmastawa haisuga täidawad. Madalad hursikud on üksteise külge ehitatud. Sellewastu on aga põllud kõige suurema hoolega haritud. Suure rahwahulga tõttu on igal hiinlasel ainult väga wäike maalapikene, mille eest tema enam hoolitseb, kui meil aedade eest hoolitsetakse. Sellepärast on siin maakohtadel väga meeldiw waade. Igalpool paistawad meile hästi haritud põllud wõi theeistandused silma; siin ja

Hiina theepõld.

seal on mõni metsasalk wõi bambusewaarik. Ilma bambusepilliroota oleks hiinlasel wõimata elada: bambusepilliroost ehitab ta omale maja, walmistab majakraami, laewamastisid, korwisid ja muud.

Hoolsa põlluharimise ja rikka wiljasaagi pääle waatamata, elab rahwas Hiinamaal ometi väga wäeselt ja toidab ennast wiltsalt. Lõunapoolsetes maakondades on riis rahwa päätoiduaine, põhjapoolsetes nisu ja oad. Siin kaswanud riisi ei jatku aga mitte, ja Indo-Hiinast tuakse teda iga aasta weel suurel mõõdul juurde. Karjamaade puudusel peetakse Hiinas väga wähe kariloomi. Piima ja piimasaadusi ei tarwita hiinlased mitte. Ainus loom, mida hiinlased hää-

meelega peavad, on siga, ja tedagi sellepärast, et ta söötmine odav on. Sööki hiinlane ei wali: ta sööb kõike, mis aga kätte juhtub, kusjuures ta wähesega lepib.

Hiina sõiduwoorimees."

Wiljataimede kõrwal kaswatatakse Hiinas veel palju theepõõsaid ja siidiussikesi. Siid, oad ja thee on kõige tähtsamad Hiinamaalt wäljaweetawad kaubad. (Nimetatud kaupade rohkuse poolest on Hiinamaa esimene riik maailmas.) Siidi weetakse Hiinast aastas üle 250 miljoni frangi eest wälja ja theed üle 120 miljoni frangi eest, suurem osa Wene-

maale (ligi 6 miljoni puuda aastas). Kõige enam weetakse Hiinast theed väljamaale Jantsõdsjani jõe ääres olewa **Hankou** linna kaudu (900.000 elan.).

Pääle põhjapoolsete maakondade ja mägede latwade kaswatatakse theepõõsast Hiinas igal pool. Kewadel korjatakse theepõõsa noored lehed, kuiwatatakse, sorteeritakse ära, pakitakse kastidesse ja saadetakse müügile. Sorteerimise juures väljapraagitud jätised pressitakse ja lõigatakse tahwliks (nagu meie juures shokoladitahwliks) ja müüakse „**telli ski wi thee**“ nime all iseäranis palju Kesk-Aasia kolijate karjakaswatajatele.

Tööstus ja kaubandus. Käsitööd tehtakse Hiinamaal igalpool. Mõned Hiina kaubad, näit. siidiriie ja portselanist tarbeasjad, on Euroopas walmistatud kaubast paremad. Hiinlased on wirgad ja usinad töötegijad, kes ruttu iga tööga ära harjuwad. Oma töö eest nõuawad nad väga väikest tasu, sest nendel on vähe elutarwitusi. Sellegipärast aga ei wõi nemad ajast mahajäänud tööwiiside ja abinõude tõttu mitte Euroopa wabrikutega ega nende töödega wõistelda. Nii weetakse Euroopast, iseäranis Inglismaalt, iga aasta suurel hulgal puuwillast riieid ja metallikaupa Hiinamaale. Palju weetakse siia ka oopiumi, mida siin väga palju suitsetatakse, selle pääle waatamata, et ta terwisele väga kahjulik on. Hiinamaale weetakse teistest riikidest enam kaupa (1913 a. 2250. milj. frangi eest), kui Hiinamaalt välja teistesse riikidesse (1913 a. 1550 milj. frangi eest). Kõige tähtsamad kaubasadamad on Lõuna-Hiinas **Shanghai** (üle 1 milj. elan.). Jantsõdsjani jõgikonnas ja **Kanton** ($1\frac{1}{2}$ miljoni elanik.), Sidsjani jõgikonnas, ning Põhja-Hiinas **Tsjandsin** (1 milj. elan.) Peiho jõe ääres. Kanton on ka tähtis tööstuselinn. — Siidi- ja puuwillatööstuse keskkohd on **Nanking**, Jantsõdsjani jõgikonnas ($\frac{1}{2}$ milj. elan.).

Kaubanduses ei ole hiinlastel praegu mitte sugugi wõistlejaid. Kõik Hiinamaa kaubandus on hiinlaste käes. Maanteed on Hiinamaal väga halwas korras. Nendel on enam kitsaste teeradade kuju, kus Põhja-Hiinamaal kaubad hobueeslite, hobuste wõi kaamelite seljas weetakse, Lõuna-Hiinamaal aga inimeste seljas. Ka sõiduwankrid weawad sõiduhobuste asemel inimesed. Seda enam tähtsust on jõgedel kaubaweo kohta, iseäranis Jantsõdsjanil ja Sidsjanil. Põhja-Hiinamaad ühendab **Keisri kaan**al Lõuna Hiinamaaga. See üle 1200 kilom. pikk kaanal algab **Tsjandsin**i linna juures Peiho jões, läheb lõuna poole Hoangho ja Jantsõdsjani jõgedest põigiti läbi Ida-Hiina merde. Wiimastel aastatel ehitatakse Hiinamaal ka raudteesid.)

Kultuur. Hiinlaste eluwiisid ei ole mitme saja aasta jooksul mitte muutunud. Hiinlased armastawad väga perekondlikku elu ja austawad iseäranis oma wanemaid. Esi-

wanemate haudasid peetakse Hiinas pühaks. Hiinlased peavad suurt lugu kooliharidusest. Kes riigiteenistusesse astuda tahab, see peab terve rea väga raskeid eksamid tegema. Selle pääle vaatamata, on Hiinamaal palju kirjaoskamataid. Ka seisab Hiina haridus pääasjalikult wana aja kirjameeste tööde uurimises. Sellest tulebki, et hiinlased praegu eurooplastest nii maha jäänud on, ehk nad küll kaua enne eurooplasi raamatutrükkimise, püssirohu ja kompassi on välja mõtelnud. Hiina keel ja iseäranis lugemine ja kirjutamine on üliwäga raske. Hiina keeles on kõik sõnad ühesilbilised, wahet tehakse sõnade wahel rõhu ja wäljarääkimise läbi. Igal sõnal on ise kirjataht. Niiwiisi on siis mitu tuhat Hiina kirjatahte olemas. Sellepärast on ka eurooplastel nii väga raske Hiina keelt, iseäranis kirjutamist, ära õppida.

Suurem jagu hiinlasi, iseäranis alam rahwas, on Buddha usku. Kõrgema seisuse liikmed on Hiina mõttelarga Konfutse õpetuse poolehoidjad. Buddha ja Konfutse õpetusel ei ole aga korda läinud Hiina wana rahwa usku wälja tõrjuda. Hiina alam rahwas hoiab temast jaolt weel praegugi kinni. See Hiina rahwa usk põhjened esiwanemate hingede austamises ja taewa ning maa kummardamises. (Selle õpetuse järele on taewa ja maa ühendusest kõik elawad olewused tekkinud.) Nimetatud usuõpetustest on ainult buddistidel ise preestrisõisus. Konfutse õpetuse waimulikudeks on riigiametnikud. Ohwerdatakse jumalatele koduloomi ja siidiriidet kas Konfutse templites wõi lausa taewa all. (Budda (Hiina keeli Fo) usk tungis Hiinamaale esimesel aastasajal e. Kr. s.) Hiinlased on usuasjus väga leplikud. Sagedasti palwetawad kahe usuõpetuse poolehoidjad ühes templis, igaüks oma kombe järele. Läänepoolsetes maakondades on umbes 30 milj. muhamedlast; nende juures üks walitseb ususallimatus. (Ristiusku kuulutati Hiinamaal juba 7. aastasajal Nestoriuse õpetuse poolehoidjate preestrite poolt. 16. aast. tuliwad siia jesuiidid. Hiinamaal on praegu umbes 1½ milj. katoliklast ja ½ milj. protestanti.) Ristiusu üksikute õpetuste waimulikud ja misjonärid on isekeskis tülis ja kiusawad üksteist taga, hiinlaste wastu astuwad nad aga väga kõrgilt ning upsakalt üles. Sellepärast wihkawad ja põlgawad hiinlased ristiniimesi (ja on sellel õpetusel Hiinas weel wõrdlemisi nii wähe poolehoidjaid.

Hiina on wabariik, Peiho jõe lähedal olewa päälinnaga—**Peking** (1¼ milj. elanikku). See linn on Shanghai linnaga raudtee läbi ühendatud. (Tähelepanemise-wäärt on üle 1½ wersta pikkune raudtee sild üle Hoangho jõe.) Peking wõtab suure maatüki Peiho jõe madalikust oma alla. Suur osa sellest linnast on aga aedade, templite ja tiikide all.

Pekingis on kaks lahus olewat linnajagu: tatarlaste linn ja hiinlaste linn. Wiimases on tööstuse- ja kaubanduseasutused. Selles linnajaos on rahwast alati murruna laiadel, aga tolmustel ja ütlemata mustadel uulitsatel. Üleüldse eraldawad ennast Hiina linnad küladest ainult oma suuruse ja rahwahulga poolest. Rahwast elab linnades paksemalt ja waesus on linnades weel suurem kui külades. Linnaulitsatel leidub alati karja kaupa kerjajaid. Linnad on harilikult pakside sawi- wõi kiwimüüridega ümber piiratud. Tähelepäemise-wäärt ehitusi on Hiina linnades wähe leida. Mõnes linnas leidub isemoodu templid, mida pagoodedeks kutsutakse.

Hiina ametnikud, nõndanimet mandariinid, muretsewad enam oma kasu, kui riigi ja rahwa tulude eest. Selle tõttu on Hiina walitsus wiletsas korras. Sagedasti sünniwad siin werised mässud, mis siin suurel arwul asuwate salaseltside poolt toime pandakse.

Ehk hiinlased oma kultuuris küll eurooplastest maha on jäänud, siiski waatawad nad sagedasti põlgtusega Euroopa hariduse pääle ja wiikawad eurooplasi. Selle pääle waatamata, on siin eurooplaste mõju alatasa kaswanud. Nii wõeti 1913. a. Hiinamaal Gregoriaanuse (ehk uus) kalender tarwitusele. Alles 50 aasta eest awasid hiinlased, sõja läbi sunnitud, mõned sadamad Euroopa kauplusele. Nüüd segawad ennast eurooplased ja ka ameeriklased sagedasti Hiina asjadesse. Mitmes suuremas linnas on nendel oma linnajaod. Nad ehitawad Hiinas raudteesid ja nende ettewõtmisel kaewatakse mägedest kiwisüsa ja metallisid. Ka kauplemises wäljamaaga mängiwad nad tähtsat osa. Pääle selle on eurooplased hiinlaste käest mõned maatükid ära wõtnud. Kantoni lahes on Portugali päralt Macao linn ja inglaste päralt Hongkongi saar. Selle saare pääl asub õitsew Hongkongi ehk Victoria kaubalinn. Jaapanlaste päralt on Kollases meres Kiaotshau linn sellesamanimelise lahe ääres ühes ümberkaudse maaga. Kiaotshau seisab Hiina kaubalinnade seas wiendamal kohal.

Et rahwast Hiinamaal wäga paksult elab, sellepärast läheb paljudel kodumaa kitsaks. Nad rändawad teistesse Suure ookeani kaldal olewatesse maadesse. Oma wäheste elutarwituste tõttu on nemad walgele töörahwale tähtsateks wõistlejateks. Sellepärast ei taheta hiinlasi ei Ameerikasse ega Austraaliasse lasta. Suurem jägu nendest rändab Indo-Hiinasse ja Malai saartele. Nad elawad siin kauplemisest ja käsitööst wõi astuwad teenijateks eurooplaste juurde. Niipea aga kui hiinlasel korda on läinud natuke raha korjata, läheb ta kodumaale tagasi.

Mandshuuria.

Hiinamaast, (kitsamas mõttes) kirde pool on Hiina riigi Mandshuuria maakond. See maa on nii suur kui Poolamaa, Soomemaa ja Kaukaasia kokku. Lääne pool lahutab Mandshuuriat Suure Hingani mägestik Mongooliast ja kagus — Tshanboshani mägestik ja Jaalu jõgi Korea riigist. Mandshuuria on suuremalt osalt mäGINE, aga siiski wiljarikas maa, sest jõgesid on siin küllalt. Ainult edelapoolne jagu on kõrbe (Wäike-Goobi). Kõige tähtsamad jõed, kus laewad wõiwad käia, on põhja pool Amuri jõe harud Sungaari (Nonni haruga) ja Ussuuri (Hiina ja Wene riigi rajal). Lõuna pool on Petshili lahte woolaw Ljaoho jõgi kõigi tähtsam. Rahwast elab Mandshuurias umbes 10 miljoni. Maa päris-rahwast, mandshuurlasi, elab siin ainult weel 1 milj. ümber. Suurem jagu mandshuurlasi on hiinlastega ühte sulanud. Rahwas elab Mandshuurias pääasjalikult põlluharimisest. Kõige wiljarikkamad maakohad on Sungaari jõe paremal kaldal. Mandshuurias kaswatatakse maisi (tshumisa) ja pika ning paksu warrega hirset (gaoljan), mis rahwale päätoidust, ahjukütet, katusematerjali ja m. annab. Pääle selle kaswatatakse siin weel õliherneid ehk-ube, maguna-lillesid (oopiumi tarwis), tubakat ja palju aiawilja. Mandshuuria päälinn on Mukden (190.000 elan.), kust Ida-Hiina raudtee Lõuna-Mandshuuria haru läbi läheb. Selle raudtee awamisega on Mandshuuria kauplemine jõudsasti edenenuD. Sungaari jõe ääres asub Harbin, kust Siberi raudtee läbi läheb.

Hiina riigi päralt on ka 220 kilom. pikk Hainan'i saar Lõuna-Hiina meres. Rahwast elab siin üle 2¹/₂ miljoni. Nendest on üle 1¹/₂ milj. hiinlased, teised on saare päriselanikud-malailased. Wiimastest on üks jagu weel metsinimesed, kes linnu- ja loomapüügist elawad. See saar oli mitu sada aastat mereröowlite pärast wäga kardetaw. Alles 19. aastasaja teisel poolel on Inglise sõjalaewadel korda läinud röowlid suuremalt jaolt ära häwitada.

Wälja weetakse Hainani saarelt sigu, suhkrut ja kanamune.

Korea.

Hiinamaast ida pool, Kollase mere läbi temast lahutatud, asub Korea poolsaarel sellesanimeline Jaapani päralt olew riik. Hiina ja Korea riikide rajaks on Jaalu jõgi. Maapind. Korea (siin Kori nimetatud) on mäGINE maa. Pää-mäeharu algab põhja pool, Tshanboshani mägestikust ja

läheb poolsaare idakallast mööda lõuna poole. Ida pool langeb see mägestik järsult merekaldale alla, kuna ta lääne pool pikkamisi laumaks läheb. Idarannas on sellepärast meri sügav ja laewasõidule kõlbulik, kuna läänerannas meri madal on, kus saarekesed ja leetseljakud laewasõitu takistavad. Korea mäed on tulemägede tegewuse läbi sündinud ja wanematest mäetõugudest (kristalliline kiltkiwi, gneis, graniit ja t.) koos, kus kiwisütt, rauda, waske, kulda ja teisi metallisid leidub. Põhjapoolses Koreas leiti wiimasel ajal rikkaid kiwiõli-allikaid.

Kliima. Korea mägisel sisemaal on kliima kare ja külm, talw on siin kuiw, suwi wihmane. Mererandades on kliima pehme. Ida pool on enam sademeid kui lääne pool. Fusanis on keskmine aastatemperatuur 15° , kõige kõrgem temperatuur $+ 32^{\circ}$ ja kõige madalam $- 6,7^{\circ}$. Sademeid on siin 109 tsent. aastas. Korea edelapoolne jagu on palju soojem kui kirdepoolne, sest esimest kaitsewad mäed põhjatuulte eest. Sellepärast kaswatatakse lõuna pool ka enam riisi, põhja pool aga kõrrewilja. Suur tähtsus on tamme- ja männimetsadel.

Rahwas ja ta kultuur. Korealased (10 miljoni ümber) on Mongooli tõugu rahwas. Hiinlastega on nad lähedalt sugulased. Nad on aga pikema kaswuga kui hiinlased, ja habet kaswab nendel enam. Kui teised hiinlaste naabrid, nii on ka korealased endile hiinlaste hariduse ja usu omandanud. Rahwas on ka siin Buddha usku, kuna kõrgem seisus Konfutse õpetuse poole hoiab. Põldu ei harita siin mitte nii suure hoolega kui Hiinamaal, aga siiski hoolsamalt kui meil Euroopas. Wiljataimede kõrwal kaswatatakse siin palju puuwilla. Koreas kannawad kõik inimesed puuwillast riidet; siidi on wähe näha ja will on siin tundmata, sest lambaid ja kitsi ei kaswatata siin sugugi. Alles wiimastel aastatel on korealased Euroopa kultuuriga kokku puutunud. Korealased on rahulised, hää südamega inimesed, kes ennast põllutööst toidawad. Iseäranis suureks abiks on korealastele nende suured tugewad pühwid, keda igalpool weoloomaks tarwitatakse ja kelle seljas ratsa sõidetakse. Pääle selle kaswatatakse weel hobusid ja sigu. Kalapüük mererandades on kõik jaapanlaste käes.

Korea kõrgemad walitsuse asutused on Sõuli linnas (200.000 elan.). Wiimastel aastatel on jaapanlaste mõjul Koreas palju parem kord walitsemas, kui ennemalt, ja majandusliselt on see maa praegu rutulise edenemise astmel. Ennemalt ägas Korea ametnikkude ikke all. Wiimased rõhusid rahwast riigikorra, kombuse ja usu alalhoidmise kätte all ja tarwitasid kitsendamata omawoli, et aga oma taskuid täita.

Mendshuuria, Korea ja Jaapani kaart.

Kaubandus. Korea rannas on mitu sadamalinna, kus talwel meri kinni ei külma. Kõige tähtsamad nendest on idarannas Gensan põhja pool ning Fusan lõuna pool ja lääne-rannas Tshemulpo. Fusanas algab jaapanlaste poolt ehitatud raudtee. Ta läheb põhja poole, Korea päälinnast Söul'ist läbi, kuni Hiina rajani, Jaalu jõe suhu. Teine raudteeharu ühendab Söuli Gensani sadamaga. Ka Tshemulpo sadam on Söuliga raudtee läbi ühendatud.

Korea ametnik.

Riisi weetakse suurel hulgal Jaapanisse. Päale riisi on pääväljateo kaubaks kuld ja teised metallid, ning puuwill.

Korea päralt on lõuna pool Quelpart'i saar (kuni 70 kilom. pikk ja üle 30 kilom. lai). Saare pääl elab umbes 150 000 inimest, kes põldu hariwad. Ka tööstus (siidi ja puuwillase riide walmistamine) on nimetamisewäärt.

Jaapan.

Jaapani riiki nimetakse Aasias „päewatõusu maaks“, sest ta on kõige idapoolsem Aasia riik. Jaapan on neljast suuremast ja hulga vähematest saartest koos. Suured saared Jesso, Hondo (ehk Nipon), Sikoku ja Kiusiu seisawad looga moodu edela poolt kirde poole. Jesso saarelt läheb Kuriili saarestik kirde poole kuni Kamtshatka poolsaareni. Jessost põhja pool asub Sahalini (ehk Tarrakai saar), mille

lõunapoolne osa Jaapani päralt on. Kiusiu saarelt läheb Riu-Kiu saarestik edela poole kuni suure Formoosa saareni, mis ka Jaapani oma on. Oma pinna suuruse poolest on Jaapan Inglismaalt natuke suurem ja umbes nii suur kui Kaukaasiamaa.

Fusijama - tiger tulemägi
Maapind. Jaapani saared on maakera wanemal ajal Aasia mannemaaga ühenduses olnud. Mäed on siin kõik wanematest lademetest koos. Tulemägesid on siin väga palju. Kuriili saarte pääl on üksi 13 tegewat wulkaani. Fusijama wulkaan (Hondo saarel) on kõige kõrgem Jaapani mägi 3600 meetr.). Seda mäge peawad jaapanlased pühaks. Ta on 10 kuud aastas lumega kaetud ja pakub kaugelt toreda waatepildi. Suuremat kahju, kui tulemäed, teewad Jaapanis maawärisemised, millede läbi tuhanded inimesed otsa saawad ja terwed külad rusuhunnikuks muudetakse. Maawärisemised sünnitawad merel suurt lainetamist, mis merel laewadele ja mererandades inimeste asupaikadele hädaohtlikuks saawad.

Kliima ja loodus. Jaapan on üks kõige ilusamatest kohtadest meie maakera pinnal. Toredad mäeladwad, sinine meri ja üliselge taewas teewad Jaapani maakohti iseäranis meeldiwateks. Jaapani merekallastel on lugemata palju lahti, käärusid, wäinasid, saari ja poolsaari. Häid sügawaid sadamaid on siin igalpool küllalt. Maapind on kõik kas metsa all, wõi põlluks tehtud. Lausikmaid ei ole Jaapanis peaaegu olemaski, suuremaid jõgesid, kus laewad käia wõiksid, on niisama wähe. Pää läbikäimise-tee on meri. Sellepärast on jaapanlased sündinud meremehed.

Et Jaapan pikkusesihi kaudu 27 lausekraadist läbi läheb ja maapind kuni 3000 meetr. üle merepinna kerkib, ei wõi siin ühisest kliimast juttugi olla. Jaapani saarte kallast mööda woolab soe Kura-Siwo merewool. Selle tõttu on Jaapanis väga hää, niiske ja soe kliima. Lõuna pool wõib Jaapani kliimat isegi palawaks nimetada. Suwel, kui lõuna- ja kagu-uusaani tuul puhub, sajab palju wihma (neli korda enam kui Kesk-Wenemaal), talwel sajab iseäranis loode pool palju lund. Kõige paremad aastaajad on kewade ja sügis.

Rohkete sadude tõttu on Jaapanis taimekasw väga lopsakas. Üle poole Jaapani maapinna on metsaga kaetud. Jaapani metsades kaswawad mitmet seltsi alati haljad puud (magnoliad, kamelliad, azaliad ja m.), lõunapoolsetel saartel ka palmid. Mägede külgedel leidub okaspuid. Metsades kaswab siin väga palju kasulikku ja kallid puud, näit. laki-puud, kamferi puud ja t. Theepõõsas kaswab lõuna pool nii kõrgeks, et teda puuks wõib nimetada, põhja pool jääb ta wäikseks. Rohutaimed kaswab aga Jaapani metsas väga wähe niisama on siin ka wähe linde. Sellewastu leidub siin

palju ronijaid elajaid (ahwid) ja kahepaikseid (konnad ja kärnkonnad). Iseäranis ilusad on Jaapani metsad kewadel, kus puud kuni latwadeni õitega kaetud on, ja sügisel.

Rahwas. Jaapanis elab üle 55 milj. inim. Paksult elab rahvast ainult kolme lõunapoolse suure saare pääl. Jesso saarel elavad inimesed ainult mererandades (üleüldse 700.000 inim. ümber). Jaapanlased on kollast tõugu rahwas. Nad on hiinlastega lähedalt sugulased, aga saarte pärisrahwaga ainudega ja lõuna poolt tulnud malailastega segatud. Ainu suguharu jätiseid leidub praegu Jesso ja Kuriili saartel. (Sõna „ainu“ tähendab „inimene“). Nad on madalal hariduse järjel ja toidawad ennast loomade- ning kalapüügist. Sepatöö on nendel tundmata.

Jaapanlased on hiinlastest vähemad, habet kaswab nendel enam kui hiinlastel. Jaapani naisterahwad on vähema kasvuga kui meesterahwad. Naisterahwad on siin palju kenamad ja meeldiwamad kui teistes Ida-Aasia maades. Jaapani rahwariie on pikk puuwillasest wõi siidi riidest kuub, mille laiad hõlmad wõö läbi kokku hoitakse. Naisterahwa juures seotakse kirju wõö selja pääl kokku suureks leihwiks. Jaapanlased kannawad ainult talwel päakatet. Wihmase ilmaga kantakse rohust walmistatud wihmakuube nagu Hiinaski ja jalas kõrgete, puust taldadega sandaalisid. Paberist päewarjused tarwitatakse igal pool. Naisterahwad seadwad oma juuksed wäga keeruliselt ja kunstlikult. Alamad rahwaklassid kaunistawad oma ihu tä-towiirimise läbi.

Jaapani naisterahwas

Jaapani majad on wäikesed, suuremalt jaolt ühekordsed ja puust ehitatud. Sagedate maawärisemiste pärast maksab siin ainult niisugusid madalaid kergeid majasid ehitada. Kiwist ehitusi leidub Jaapanis endiste aegade kindluste näol, mis wäga Euroopa kesk-aja losside sarnased on. Et Jaapani külades majad üksteise külge on ehitatud, siis on siin niisama sagedasti suuri tulekahjusid kui Euroopaski. Üksikuid tubasid Jaapani majades ei ole. Ööseks jaotatakse maja paberiga ülekleebitud raamide läbi mitmeks ruumiks. Maja üks wälimine sein ei ole kindel, sooja ilmaga wõib teda eest ära tõmmata, et õhk wõiks wabalt wäljast majasse tungida. Mõöblid

Jaapani naiste terwituse komme.

jaapanlastel ei ole. Nad magawad mattide pääl, kus juures nad pää alla puust aluse panewad. Jaapanlased kükitawad mattidega kaetud põrandal. Sellepärast wõetakse majasse sisseastudes jalanõud jalast ära. Maja ees on harilikult rõdu ja wäike aed. — Jaapanlased armastawad wäga puhtust, pesewad ennast sagedasti ja käiwad wäga kuumas wannis. Linna uulitsad, külatänawad ja maanteed hoitakse tähelepanemise-wäärt hääs korras. Mägise maa tõttu on teed sagedasti trepimoodu ehitatud. Loomade asemel tõmbawad inimesed sõiduwankrid, nagu see ka Lõuna-Hiinas sünnib. Sellepärast on maanteed Jaapanis kitsad.

Usk. Jaapanlased on suuremalt osalt B u d d a usulised. Siin leidub aga ka wana Jaapani S h i n t o usu poolehoidjaid. Shinto usk seisab looduse jõude kummardamises ja esiwane-mate hingede austamises. Jaapani templid ei ole suured ega iseäranis toredad. Selle eest seisawad nad aga wäga ilusas maakohas, mitmed pühades hiites. Kõige wanemad ja tähtsamad templid on endises Jaapani riigi päälinnas K i o t o's (kiotoos), Hondo saarel.

Rahwa töö ja aineeline järg. Jaapanlased hariwad niisama suure hoolega põldu kui hiinlasedki. Pääasjalikult külwatakse riisi ja selle kõrwal ka u b e. Pääle selle kaswataakse siin weel palju mooruspuid siidiussikeste tarwis ja theepõõsast. Nagu Hiina talupoegadel, nii on ka jaapanlastel wäga wäiksed põllulapikesed, aga põllupind ei ole siin nii wiljasigitaw kui Hiinas. Ainult kõige hoolsama põlluharimise ja wäheste elutarwituste tõttu wõiwad jaapanlased nii wäheste maaga läbi saada. Wäga tähtsaks eluülespidamise allikaks on siin ka meri, kus palju kalu ja muid mereelukaid püütakse. Kaladest tarwitatakse üks jagu põldude wäetamiseks. Jaapanlased sõid siiaamaani wäga wähe liha ja ei peetud Jaapanis peaaegu sugugi kariloomi, wiimasel ajal aga on riigiwalitsus hakanud karjakaswatust mõjuwalt edendama.

Käsitöö on Jaapanis kõrgemal järjel kui Hiinas. Mitmesugused Jaapani kaubad (lakitööd, paberist ning metallist tarbeasjad ja sarn.) on wäga ilusad ning odawad ja neid weetakse suurel hulgal Euroopasse. Tähtis wäljaweo-aine on weel wärwimata siidiriie. Wiimasel ajal asutatakse Jaapanis Euroopa eeskujul suurel määral wabrikuid, kus puuwillast riidet, metallist tarbeasju ja m. walmistatakse. Kui jõudsasti siin wabrikutööstus edeneb, näeme näituseks sellest, et 1905. a. puuwillase lõnga ketramise wabrikutes üksi üle 80.000 mees- ja naistöolist ametis olid.

Kõige tähtsamad Jaapani tööstuse linnad on O s a k a ja Jaapani päälinn T o k i o (tokioo), Hondo saarel. Wabriku tööstusega ühes edeneb ka mäetöö ja kaubandus jõudsasti. Jaapanil

on palju kaubalaewu, kes Jaapani kaupa Hiinasse ja teistesse Aasia riikidesse weawad. Kõige tähtsamad kaubalinnad on ^{428m} **Jokohama** Hondo saarel **Nagasaki** Kiusiu saarel. **Kioto** lähedal, mida ka tööstuse linnaks nimetada võib, on tähtis **Kobe-Hiogo** kauba- ja tööstuse linn.

Jaapanlased elasid väga kaua teistest rahwastest lahus. Alles 50 aasta eest said eurooplased luba Jaapanisse tulla. Sellest ajast saadik hakkasid jaapanlased Euroopa haridust omandama. Nad võtsid kõiki Euroopas tehtud leidusi tarwitusele, ehtasid raudteesid ning telegraafisid ja asutasid Euroopa eeskujul sõjawäe ning sõjalaewastiku. Ülemad rahwaklassid kannawad nüüd Euroopa riideid. Noori jaapanlasi saadeti walitsuse poolt suurel hulgal Euroopasse, et siin haridust omandada. Tokios on hariliku ülikooli kõrwal weel ülikool naisterahwastele. Peaaegu kõik jaapanlased oskawad lugeda ja kirjutada.

Poliitikaline kord. Jaapanis on keisri (mikado) wõimus parlamendi läbi kitsendatud. Keiser elab Tokios, kõige suuremas Jaapani linnas (1½ milj. elan.). Kõrgemate ametite pääl on Jaapanis mõisnikud — samuraid.

Lõuna-Aasia.

Lõuna-Aasiaks nimetame ^{India} **Hindustani** ja **Indo-Hiina** poolsaari ning **Malai** saarestikku. Need maad on palawas wõös. Kliima on siin palaw ja suuremalt osalt niiske. Talwet, nagu meie juures, siin ei tunta. Isegi kõige jahedam aastaaeg Lõuna-Aasias on meie suwest soojem. Siin tehtakse wahet ainult wihmase ja kuiwa aastaaja wahel. Kuiw ja wihmane aastaaeg waheldawad siin mussoonituulte mõju all. Suwel puhub mussoon mere poolt maa poole ja teob wihma ühes. Talwel puhub ta maa poolt mere poole, siis on kuiwad ilmad. (Mussooni tuulte kaarti waata „Geograafia õperaamat“ I, lhk. 138).

Niiwiisi on Lõuna-Aasias wihmane aasta-aeg meie suwe ajal (juunist oktoobrini). Kuiw ja wilu aasta-aeg on seal meie talwe ajal (oktoobrist weebuarini), aga kuiw ja kõige palawam aastaaeg (kuni 40°) — meie kewadel (weebuarist maini). Mussoonide wahetamise ajal (iseäranis oktoobrikuul) möllawad Lõuna-Aasia meredes kanged tormid — **taifunid**, mis palju kahju teewad.

Saarte pääl, iseäranis poolitaja lähedal, ei ole wahet aastaegade wahel. Ilm on ikka ühesugune palaw (warjus kuni—30°) ja wihma sajab aasta läbi.

Palawus ja niiskus sünnitavad Lõuna-Aasias väga toreda ja mitmekesise taimekasvu, mille sarnast ainult Lõuna-Ameerikas leida on. Iseäranis rikkad on need maakohad kasulikkude taimede poolest. Wiimaste seas on mõned väga tähtsad kaubaained, nagu kohwi, thee, suhkrupilliroog, pipar j. m. Eurooplased on juba väga wanast ajast saadik neid maiuseja toiduaineid tarvitama harjunud. Suezi kaanali awamisest saadik on kauplemine nimetatud ainetega iseäranis edenenu. Tuhanded eurooplased elavad Lõuna-Aasias, kus nendel suured istandused wõi kaubaärid on. Selle maa kliima mõjub aga kahjulikult eurooplaste terwise pääle. Suur palawus, mis isegi öösel suurt ei wähenene, kurnab inimese keha, wähendab tema ettewõtte-jõudu ja teeb teda töö tarwis jõuetuks. Iseäranis wäljas on eurooplastel wõimata tööd teha. Sellepärast tehtakse ka kõik tööd siitmaa päriselanikkude poolt ära. Weel kahjulikumalt mõjub eurooplaste terwise pääle külmtõbi, mis niisketes, ranna-äärsetes maakohtades möllab. Sagedasti wiib see tõbi eurooplase juba mõne nädala pärast pääle siiatuleku hauda, ja ainult mõnel läheb korda rikkumata terwisega Euroopasse tagasi jõuda.

Lõuna-Aasia on oma looduse poolest üks kõige rikkamatest maadest. Rahwast elab siin väga paksult. Juba väga wara asusid siin inimesed kindlatesse elukohtadesse ja jõudsid kõrgele edenemiseastmele. Siin tekkisid suured riigid, mis aga aja jooksul eurooplaste walitsuse alla on langenud.

India.

Indiaks nimetatakse Hindustani ehk Ees-India poolsaart, sellest põhja pool olewat Hindustani lausikmaad ja Himälaja mägestiku lõunapoolset külge. Nimetatud maakondadel on üksteisega wähe sarnadust.

Hindustani poolsaar, Hindustani lausikmaa läbi Aasia mannermaaga ühendatud, on alg- ja wanaaja mäetõugudest kiltmaataoline tompmägestik, kus kiwisõe ajajärgust saadik maapind ennast mitte enam ei ole kortsu tõmbanud. Kuid juura ajajärgul tekkisid siin maapinna wajumise läbi suured praod ja lohud ning ühendus Aafrikaga katkes. Kriidi ajajärgul tekkisid tulemägede tegewuse läbi wõimsad basaltlademed, mis poolsaare loodepoolset osa katawad.

Hindustani poolsaar jaguneb 2. osasse: Kesk-India ja Dekan'i kiltmaa. Rajaks nende wahel on kagu poole woolaw Godawari jõgi. Kesk-India seisab suuremalt osalt üksikutest kiwistest ning tühjadest kiltmaadest koos, kus madalaid mäerühmi leidub. Nendest on kõige tähtsamad 1000 meetri kõrgune Aravalli mägestik põhja pool ja

lääne poole woolawa N a r b a d a jõe paremal kaldal V i n d h y a (windja) mägestik. Poolsaare lõunapoolset osa täidab D e k a n i kiltmaa, mis 500—700 meetr. merepinnast kõrgemale

Maakoht Bengaliala madalikus.

tõuseb. Ainult mererandadel on laiad lausikmaad. Dekani kiltmaa läheb lääne poolt ida poole laumaks. Ida poole jooksevad suuremalt jaolt ka Hindustani jõed. Kõige tähtsamad nendest on Godawari, Kistna ehk Krishna ja Kaweri. Jõgede läbi siia kantud uhtmaa tõttu on idapoolne rannalausikmaa

(Koromandel) laiem kui läänepoolne (Malabar). Kiltmaa merepoolsetel järsudel kallakutel on mägede kuju; neid nimetakse Ghats'ideks (s. o. treppideks). Lääne-Ghatsid on lõuna pool 2500 meetri kõrguse Nilgiri („sinised mäed“) mägestikuga ühenduses. Sellest mägestikust lõuna pool läheb poolsaarest risti läbi ida poolt lääne poole madalik (Gap), mille kaudu ka raudtee Madras'i linnast Kalikut'i linnani on ehitatud. Teinepool madalikku, poolsaare lõunapoolses soppis asuwate mäeharude pikenduseks wõib Ceyloni saare mägesid arwata. Dekani kiltmaal sajab palju vähem wihma, kui Hindustani lausikmaal. Hindustani poolsaarel leidub metsi ainult lausikmaal, kiltmaa on lage rohtlaas.

Hindustani lausikmaal on suure tasandiku nägu. Ta on uhtmaa mis Induse, Gangese ja Brahmaputra jõed ning nende harud kokku on kannud. Selle tasandiku loodepoolne jagu, Pandshab, tuletab oma kliima poolest lähedal olewat Irani kiltmaad meelde. Mussooni tuuled ei puutu peaaegu sugugi siia, ja wihma sajab siin väga vähe. Sellepärast on ka Induse jõgi alamal jooksul ilma harudeta ja temast ida pool asub suur India kõrbe ehk Tharr. Rahwas elab siin jõgede ääres oasidel. Kõige tähtsamaks taimeks on siin datli palmipuu. Mida kaugemale India kõrbest ida poole, seda hoolsamalt haritakse põldu Hindustani lausikmaa idapoolset osa, Gangese ja Brahmaputra alamal jooksul, nimetakse Bengaali'ks. Gangese jõe deltas on määratu suured bambuse-pilliroo wõsastikud, mida dshungliteks kutsutakse. See on tiigrite pesapaik. Tiigrite päale petakse elewantide abil jahti.

Himalaja mäed piirawad India lausikmaad põhja poolt 500 kilomeetri pikkuselt. See mägestik on Kaukaasia mägestikust 2 korda pikem. Ta laius ulatab 200—300 kilom, ida pool on ta laiem kui lääne pool. Läbikäimine on nendes mägedes väga raske, sest mäeteed on väga kõrgel (5000 metr.) igawese lume piirkonnas. Teiseks takistuseks on siin suured jääliugustikud, iseäranis rohkel arwul selle mägestiku lõunapoolsel küljel. Sellepärast on ka Himalaja lõuna poolel igawese lume piir madalamal kui põhja poolel.

Himalaja mägestiku põhjapoolsed küljed on lagedad, ilma taimekaswuta, kuna lõunapoolsed küljed väga rikkaliku taimekaswuga kaetud on. Mida madalamal, seda lopsakam on siin taimekasw. Mägede jalal sünnitawad mägedelt alla woolawad ojad ja jõed soosid, mis otsata bambuse-pilliroo padrikugu kaetud on. Kõrgemates kohtades on suured troopikametsad. Seda Himalaja jalal olewat dshunglite-madalikku nimetatakse Tarai'ks. Poole wersta kõrgusel ehiwad mägede külgi troopikataimede asemel puusarnased sõnajalad ja alatihaljad puud: Himalaja seedripuud, mag-

nooliad ja teised. 2500 meetr. kõrgusel kaswawad meie maa leht- ja okaspuud. 3000 meetri kõrgusel kaowad puud ära ja algab aasade-wöö, mis kuni 4500 meetr. kõrguseni ulatab, kus igawene lumi mäekülgi katab.

Rahwas. Rahwast elab Indias palju (üle 300 miljoni); siin leidub wäga mitmeid suguharusid.

Hakatuses elasid Hindustanis musta tõugu Drawida suguharud. Kuid 2000 a. enne Kr. s. tulid loode poolt siia walget tõugu hindud. Nemad tõrjusid drawidad siit ära Dekani kiltma lõunapoolsetesse maakondadesse ja Ceyloni saarele. Ise asusid hindud Dekani loodepoolsetesse maakondadesse ja Hindustani madalikku elama. 15. aastasaja lõpul tungisid Kesk-Aasiast tatarlased Indiasse ja heitsid loodepoolse India oma alla. Nemad asutasid siin „Suur-Moguli riigi“. Sellesama 15. aastasaja lõpul leidis portugallane Vasco de Gama mereteed Euroopast Indiasse ümber Aafrika. Sellest ajast saadik hakkasid eurooplased Indiasse asuma ja seal endile asumaid sobitama. Eurooplastest olid inglased siin kõige agaramad. Nendel läks korda teisi eurooplasi Indiast wälja tõrjuda ja wäikseid hindude riikisid ja tatarlaste riigi jätiseid oma alla heita. Prantslaste ja portugallaste päralt on Hindustanis weel mõned wähemad linnad mererannas.

Praegu on peaaegu terve India inglaste päralt, niisama ka Indo-Hiina poolsaare loodepoolne jagu kuni Salueni jõeni ja idapoolne Beludshistan. Kõiki nimeetatud maid kokku kutsutakse „Briti India’ks“. See riik on umbes poole Euroopa suurune, Inglismaast aga 14 korda suurem.

Briti Indias elawad kolme tõugu rahwad (ülepeaa 320 miljoni inim.).

Musta tõugu rahwad, drawidad, elawad Hindustani poolsaare kagupoolsetes maakondades. Neid on üle 60 miljoni olemas. Himalaja mägede külgedel ja Indo-Hiinas elawad kollast tõugu suguharud. Nad on aja jooksul oma naabrite, hindude, mõju all tähtsalt muutunud. Neid on

Briti India piirides umbes 15 miljoni. Hindustani poolsaare loodepoolses osas ja Hindustani lausikmaal elawad walget tõugu hindud (üle 200 miljoni), India kõige tähtsam rahwas.

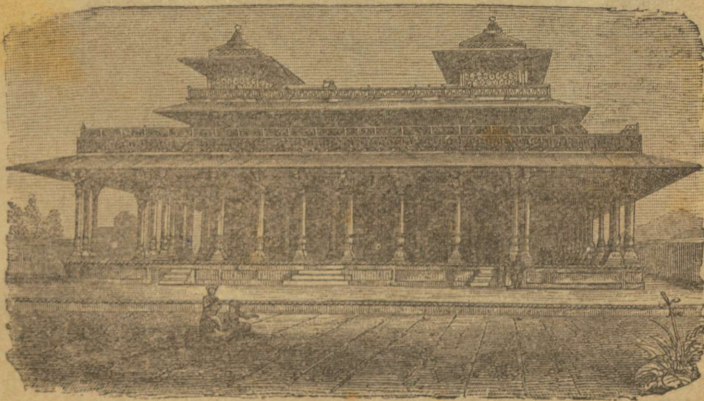
Drawida mees.

Hindud jagunewad mitmesse suguharusse. Nad on keskmise kaswuga inimesed. Nendel on pruunikas ihukarw, pikergune silmnägu, suured silmad ja mustad läikiwad juuksed. Kehakatted on hindudel enamasti tükk õredat musselinriiet, mida nad enestele väga maitserikkalt ümber oskawad wõtta. Pääle selle kannawad mõned ka õhukesest puuwillasest riidest pikka kuube. Niisugused kehakatted on siinse suure palawuse tõttu kõige kohasemad. Pääkattena on siin sagedasti musselinriidest turban tarwitusel. Jalad on hindudel enamasti paljad. Hindude majad

on külades kas sawist wõi bambusepilliroost tehtud, lambi wõi kõrge ja terawa õlest katusega. Linnades on majad kahekordsed ja kiwist ehitatud. Aknaid on India majadel wähä ja needki on wäikesed. Kuuma eest warjuks ehita-

Hindu mees.

Allahabadi linna palee.

takse majade ümber ikka wiljapuid. Külad ise on kõrge okaspõõsaste aiaga ümber piiratud. Põllud külade ümber ilmutawad ainult wihmasel ajal lopsakat taimekaswu, muidu on nad kollased, päikesekiirtest ära kõrwetatud. Metsa on wähä olemas, iseäranis Dekani kiltmaal. Sellepärast tarwitakse siin kütmiseks kuiwatatud sõnnikut, nagu mõneski kohas Lõuna-Wenemaal.

Usk. Hindude seas on kaks usuõpetust tekkinud: Brahma ja Buddha usk. Suurem osa India elanikkudest on praegu Brahma usku (üle 200 miljoni). Buddha usu poolehoidjaid on Indias väga vähe (üle 10 miljoni). Pääle selle on hindude seas palju muhameedlasi (umbes 65 miljoni). Brahma usku hindudele on Gangese jõe ääres olev Benares'i linn väga tähtis (üle 200.000 elan.). Jõge kui linna peavad nad pühaks, sellepärast rändawad nemad siia palwetama, nagu muhameedlased Mekkasse wõi ristiinimesed Jerusalemma. Benaresis elab $\frac{1}{4}$ milj. inimesi ja leidub siin hulk wanu toredaid hindude templid. Niisama kuulus hindude palwetamisekoht on ka Allahabad. Ristiinimesi elab Indias ainult 3 miljoni ümber.

Radsha, templitantsijanna ja brahmlin.

Kultuur. Hindud on üks kõige wanematest kultuuri-rahwastest, kes juba wanal ajal kõrgele haridusejärjele on jõudnud. Nemad ei awaldanud suurt mõju mitte üksi oma naabruses elawate rahwaste pääle, waid araablase kaudu ka eurooplaste pääle. Näit. on nad meie juures pruugitawad numbrid wälja mõtelnud. Hindude wanas keeles, mida sanskrit'iks kutsutakse, on tähtsad raamatud kirjutatud. Wana aja hindud on hulk tähtsaid templid (pagodad) ja lossisid ehitanud, mis praegu weel alles on. Need ehitused on algupäralises India maitstes, mis Greeka kunsti mõju all on tekkinud. Ühes Muhamedi usuga tuli Indiasse ka Araabia haridus. Iseäranis toredaid Araabia maitstes ehitatud metshettisi ja lossisi leiame loodepoolses Indias, Agra's ja Dehli's. Need endise mongoolide riigi tähtsamad linnad on Gangese haru Dshamna ääres. Dehli, kus praegu ligi $\frac{1}{4}$ milj. inimest elab, oli „Suurmoguli“ päälinn.

Tähtis nähtus hindude seltsielus on kinnised seisused, n. nim. „kastad“, milledesse kõik rahvas jaotatud on. Wanasti oli 4 kastad olemas: preestrid ehk brahmiinid, sõjamehed, põlluharijad ja kõige alam kasta pärisorjad ja allaheidetud maade elanikud. Aja jooksul jagunes iga kasta mitmesse harusse. Selle läbi tekkisid uued kastad, ja praegu on neid väga palju olemas. See rahwa jaotus kastadesse ei põhjene mitte üksi sündimise pääl, waid iga üksiku tööharu liikmed on ise kastas. Näit., leidub siin weekandjate, puuseppade, kiwiraiujate ja t. kastasid. Ainult ühe kasta liikmete wahel on täielik läbikäimine wõimalik.

Tiigri jaht Indias.

Teise kasta liikmega on, näit., keelatud ühest nõust süüa ja juua j. n. e. Niisugune seltselu korraldus on iseäranis alamate kastade liikmetele raske ja rõhuw, sest neile on üleminek kõrgemasse kastasse keelatud. Päälegi rõhuwad neid kõrgemate kastade liikmed igapidi. Selle kastade-korralduse wastu astus 6. aastasajal e. Kr. s. kuningapoeg Gautama ehk Sakjamuni üles. Teda nimetati pärast Buddha's s. o. päästjaks. Et tema usuõpetus waeste, põlatud ja rõhutud rahwa-klasside eest wälja astub, sellepärast on sellel õpetusel suur tähtsus inimesesoo wabastamise ajaloos. Mitmes tükis peab teda ristiusu õpetuse eelkäijaks nimetama. Iseäranis tähelepanemise-wäärt on tema nõudmine, et inimene oma ligimist peab armastama, ja õpetus, et kõik inimesed ühesugused on. Et niisugune õpetus kõrgemate kastade liikmetele mitte ei meeldinud, on iseenesestki mõista. Kibedas ja werises wõitluses, mis mõlemate õpetuste poolehoidjate wahel algas,

wõitsid Brahma usulised ja Budda õpetuse poolehoidjad tõrjuti Indiast wälja.

Põllutöö. India elanikkude päätöö on põlluharimine. Rahwas elab siin suuremalt osalt külades ja toidab ennast põllusaagist. Põllupind on siin punakas muld, mille pääjaod kõiksugu kiwijätised on. Troopikamaades lõhuwad ja killustawad looduse jõud iseäranis wõimsalt kiwa ja kaljusid. Wihma ei saja aga mitte iga aasta soowitawal moodsul. Sellepärast tuleb mõnel aastal wiljast puudus. Ennemalt tarwitas rahwas wiljaikalduse korral endistest parematest aastatest ülejäänud wilja. Inglise poolt ehitatud raudteede abil weetakse

Põlluküundmine Indias.

aga wili kohe Euroopasse. Wiljaikalduse puhul on siis rahwal nälg käes, mille läbi aastas kümneid- ja isegi sadatuhandeid inimesi sureb. Mõnes kohas, kus wihma ülepää wähe sajab, lastakse wett kraawide abil jõgedest põldude pääle. Lõunapoolses Dekanis jälle kaewatakse maa sisse suured tiigimoodi wee-reserwuaarid, kuhu wihmawett korjatakse.

Wiljataimedest on Indias riis kõige tähtsam. Riisiga toidab ennast suurem jagu India rahwast. Riisi kaswatatakse madalamates, niisketes kohtades, kuna kõrgemates kohtades nisu ja hirset külwatakse. Teistest kultuuri taimedest on iseäranis tähtsad: puuwilla-põõsas, India kanep ehk jute (dshut), millest nõõrisi ja kõisi walmistatakse, magunalill, mille mahlast oopiumi tehtakse, kohwipuu ja theepõõsas.

Kariloomi peetakse Indias ainult põlluharimise otstarbeks. Brahma usk keelab nimelt hindudel ära loomi tappa, sest nemad usuwad, et surnute hinged loomade sisse lähewad. Ka piima ega piimasaadusi ei tarwita hindud. Koduloomadeks on Indias pühwliid ja see buhärjad. Wiimast tarwitatakse weo- ja sõiduloomaks. Sagedasti tarwitatakse ka elewanti mitmesuguste tööde juures.

Tööstus. Ehk rahwast Indias küll wäga paksult elab, siiski on tööstus madalal järjel. Hindudel on ainult mõned käsitööd tuttawad. Suurem jagu tarbeasju tuuakse Inglismaalt. Wiimasel ajal on inglased aga ka Indias wabrikuid hakanud ehitama. Tähtsad wabrikulinnad on Patna ja Murshidabad, mõlemad Gangese jõe ääres ja 200.000 elanikuga.

Mineraalide poolest ei ole India just mitte rikas. Wanast olid India teemandi kiwid kuulsad, nüüd on kuld ja sool kõige tähtsamad India mineraalid.

Kaubandus. India kaubitsemine on wäga jõudsasti edenenud. Indiast weetakse Euroopasse (pääasjalikult Inglismaale): toorest puuwilla ja puuwillast lõnga ning riidet, riisi, nisu ja India kanepit; Hiinasse weetakse oopiumi. Kõige tähtsam India sadamalinn on Kalkutta (üle 900.000 elan.) Gangese haru Hugli (högli) ääres. See linn on terwisele wäga kahjulikus madalikus. Kalkutta kaudu läheb suurem jagu Hiinasse weetawatest ja Hiinast toodawatest kaupadest. Kalkutta on Gangese jõgikonna pää-kaubalinn ja Inglise asukuninga elukoht. Ka tööstus on siin tähtis. — Rahwa-arwu poolest (1.000.000 elan.) esimene India linn on kauba- ja sõjasadam Bombay, läänerannas. Suez kaanali awamisest saadik on siin kaubitsemine Euroopaga iseäranis tähtsaks saanud. Bombay lähedal on hindude wana-aegsed kuulsad maaalused kaljutemplid.

Läbikäimised. Kõik suuremad linnad on raudteede läbi ühendatud. Tähtsam raudteeharu läheb, Kalkuttast algades, Hindustani madalikust läbi loode poole, kuni Afganistani rajani, tähtsasse Peshawar'i (peshaueri) kaubalinna ja kindlusesse. Teine raudteeharu ühendab Kalkutta linna Bombayga. Kolmas haru läheb Bombayst kagu poole, poolsaarest läbi, idarannas olewasse tähtsasse Madras'i kaubalinna (üle 1/2 milj. elan.) Raudteesid on Indias peaaegu niisama palju olemas kui Ida-Euroopaski.

Poliitiline seisukord. Ehk küll India inglaste walituse all on, elab neid siin wõrdlemisi wäga wähe, ainult 200.000 ümber. Nad on suuremalt jaolt sõjawäeteenijad, ametnikud ja kaupmehed.

Ühed India maakonnad on Inglise riigi asumaad, millede üle Inglise ametnikud walitsewad. Teised maakonnad on ainult

kaudselt Inglise riigi päralt. Nendes maakondades walitsewad India würstid („radshad“ ja „maharadshad“) siit maa seaduste järel. Need würstid saawad Inglise walitsuse käest palka ehk toetusraha ja iga würsti juures elab Inglise saadik ehk resident. Ilma Inglise residenti nõusolemiseta ei tohi radsha mitte midagi ette wõtta. Kõige tähtsamad niisugustest riikidest on: Nizam'i riik Dekani kiltmaa keskmises osas, Kashmir loodepoolses Himalaja mägestikus ja Radshputana riigid loodepoolses Dekanis (kuni Tharri kõrbeni). Nizam'i riigi päälinn on Haidarabad, üle 1/2 milj. elan.

Naine Himalaja mägestikust (Sikkimist).

Kashmir on kuni 3 wersta merepinnast kõrge mäGINE maa ja selle tõttu väga karenda kliimaga. Kashmir oli shallide läbi väga kuulus, mida kitsewillast walmistati. Praegu on see tööstuseharu langenud. Kashmiri päälinn Srinagar (150.000 elan.) on üle 1500 metr. merepinnast kõrgemal. Siia linna wiib Pandshabist 120 kilom. pikkune köieraudtee, nagu neid Euroopas mitmes kohas mägede nõlwakutele ehitatud on. Radshputana riikides on kõige tähtsam linn Dshapur (200.000 elanik.). Inglise mõju all seisawad idapoolses Himalajas Nepal'i ja Butan'i riigid. Nimetatud riikide

wahel asub inglaste päralt olew Sikkim'i maakond.

Euroopa kultuuri wäljalaotamiseks Indias on inglased palju töötanud. Nad on pärisrahwale hulga koole ning Bombays ja Kalkuttas üliskoole asutanud. Siin juures wõtawad nad aga India rahwa käest kõrgeid maksusid, mille tõttu indialased väga waesed on. Et wiimased pääle selle väga paksult koos elawad, siis on nad sunnitud Indo-Hiinasse, Aafrikasse ja Ameerikasse wälja rändama. Wäike osa wäljarändajatest elab kauplemisest, kaugelt suurem osa elatab ennast aga päewa-

töolistena, keda kuulideks nimetatakse. Inglisele on India sellest tükist tähtis, et nad siin oma wabrikukaupa rahwale müüwad. India on kõige suurem Inglise kaubaturg.

Palk'i wain lahutab lõuna pool Ceylon'i saare Hindustani poolsaarest ära. Enne ajaloolist aega on see saar mannermaaga ühenduses olnud. Ühendawa maakitsuse jätsid on praegu Palki wainas saarte ja kaljude reana näha, mida Adami silla ks kutsutakse. Ceyloni saar on üle 400 kilom. pikk ja kõige laiemas kohas üle 200 kilom. lai.

Adam'i pik Ceyloni saarel.

Maapind. Selle saare lõunapoolses jaos leidub kuni 2500 meetr. kõrguseid mägesid, kuna saare põhjapoolne jagu lausikmaa on. Kõige tuttawam mägi Ceyloni saarel, ehk küll mitte kõige kõrgem, on Adam'i pik (pik = terawa tipuga kõrge mägi). Buddistid peawad seda mäge pühaks ja rändawad tuhandete kaupa siia palwetama.

Kliima ja loodus. Kliima on Ceylonis aasta ümber ühesugune soe. Soojamõõtja ei lange siin mitte ilmaski alla $+20^{\circ}$ ega tõuse üle $+33^{\circ}$. Ceyloni saare loodus on iseäranis lääne- ja lõunapoolses osas, kus enam wihma sajab, weel palju toredam, kui India oma. Suurem jagu saart on troopikametsadega kaetud. Kõige wiljarikkamad ja kenamad maakohad on edelapoolsetes mägede orgudes. Wäga tuttaw

on siin oma looduse ilu poolest Kandy järw, mille kaldal samanimeline linn asub. Ceylonis leiduwate mineraalide seast on kallid kiwid ja sool nimetamisewäärt.

Rahwas. Mõni sada aastat enne Kr. s. rändasid hindud Indiast Ceyloni saarele ja wõtsid selle ära. Nemad segasid endid saare musta tõugu pärisrahwaga ja jõudsid kõrgele haridusejärjele. Seda segarahwast, keda singaleesideks nimetatakse, elab saarel praegu üle 2. milj. Hiljemalt tulid Drawida suguharu tamuulid Indiast Ceylonisse, tõrjusid singaleesisi lõuna poole ja heitsid saare põhja- ja idapoolse jao oma alla. Aga ka saare endise pärisrahwa jätiseid, kes ennast hindudega seganud ei ole, leidub weel wäiksel arwul saare sisemistes metsades ja mägedes. Need nõndanim. weddas'ed on madala kaswuga, kõhnad inimesed, tumepruuni ihunahaga ja pikkade mustade juukstega. Nende keel on kõrgel edenemiseastmel, paenduw ja hästi wälja töötatud. Aga muidu seisawad weddased kaunis madalal hariduseastmel. Riideid nad ei kannu, waid tarwitawad ihukatteks puulehti. Nad elawad koobastes wõi puutüwides. Toiduseks on nendel linnud ja metsloomad, keda nad nooltega tabawad.

Looduse tooded ja kaubandus. Kõige tähtsamad taimed Ceyloni saarel on riis, kookuspalmid, theepõõsas ja kohwipuu. Riisiga ja kookuspähklitega toidawad endid saare elanikud. Thee ja kohwi on tähtsad wäljaweoained. Iseäranis theed weetakse suurel hulgal Euroopasse. Theeistandused on praegu selle saare kõige suurem warandus. Ceyloni saare päälinn ja kõige parem sadam on Colombo, läänerannal. Sellel linnal on kauplemise ja laewasõidu kohta suur tähtsus, sest kõik Ida-Aiasse ja Austraaliasse sõitwad laewad peatawad siin. Ceylon ei seisa mitte India asekuninga walitsuse all, waid on ise asumaa, mida Inglismaalt asumaade-ministeeriumi kaudu walitsetakse.

Indo-Hiina.

Indo-Hiina poolsaare randadel on palju enam lahti ja käarusid kui Hindustani rannal. Kõige tähtsamad lahed on siin Martaban'i laht edelarannal, Siiami laht lõunarannal ja Tonkin'i laht idarannal.

Maapind ja loodus. Poolsaare põhjapoolset osa täidawad 2—3000 meetr. kõrged ahelmägestikud, mis Tiibetis algawad. Hakatuses lähewad nad kõrwuti lõuna poole, aga 26. põhjalaiuse-kraadi all lähewad nad edela ja kagu poole laiale. Keskmine mägestikuharu (kuni 2200 meetr. kõrge) läheb aga Martabani ja Siiami lahtede wahel enam kui 1000 kilom. pikkuse kitsa maaribana lõuna poole edasi, mida

Malakka poolsaareks kutsutakse. (Keskmine ja idapoolsed mäeharud seisawad alg- ja wanaaja mäetõugudest koos, kuna läänepolsetes mäeharudes suuremalt osalt ainult tertiarajajärgu lademeid leidub. Wiimastest lõpeb Bengaalia lahe idakallast mööda lõuna poole minew Arakan'i mäeharu Negrais'i (negresi) neemega, kuid tema jätkudes wõib Andamani ja Nikobari saarestikka pidada.) Üsikute mäeharude wahel on laiad ja soosed jõeorud. Kõige suuremad Indo-Hiina jõed Mekong ja Saluen tulewad Tii-betist, kuna Irawadi, Menam'i ja Songka jõgede allikad poolsaare enese ringkonnas on. Nimetatud jõed lähewad alamal jooksul väga laiaks ja sünnitawad merde woolates suuri joesuu-saarestikka (deltasid). Suurem jagu Indo-Hiina elanikkudest elab jõeorgudes, sest jõgede läbi kokkukantud uhtmaa on väga wiljakandew. Kus maa jõeorgudes põlluks ei ole tehtud, seal katawad paksud dshunglid maad. Madalamates soostes kohtades on kliima terwisele väga kahjulik. Mägede küljed on troopikametsadega kaetud. Siin leidub palju väga kallid wärwi- ja ehitusepuuid, mida Euroopasse weetakse. Puudest on iseäranis kōwa tiikipuu tähtis, mida laewaehituse juures pruugitakse.

Rahwas. Indo-Hiinas elawad Mongooli tõugu rahwad: Malakka poolsaarel selle tõu Malai harust, teistes maakondades Mongooli harust. Malakka sisemaal leidub weel väga madalal hariduseastmel seiswaid musta tõugu suguharusid, kes Hindustani drawidadega lähedalt sugulased on. (Ida pool elawad annamiidid, tööarmastaja ja kindla tahtmisega rahwas, kes hoolega põldu harib. Nad on kehaehituse, kollase ihunaha, oma keele, kombete ja eluwiiside poolest väga oma naabrite, hiinlaste sarnased. Lääne pool elawad rahwad on enam tõmmu, wasekarwa ihunahaga. Nendel on vähem ette-wõtmise-waimu kui annamiitidel.) Indo-Hiina idapoolsed maakonnad on Hiina hariduse mõju all, läänepoolsed aga India mõju all. Kõrgeks ei wõi aga haridusejärge siin mitte nimetada. Rahwas elab Indo-Hiinas põllutööst. Pääasjalikult kaswatatakse siin riisi, millega rahwas ennast elatab ja mida suurel hulgal ka wälja weetakse. Riisi kõrwal kaswatatakse siin weel suhkrupilliroogu, tubakat ja puuwilla. Linnades elab igal pool palju hiinlasi, kes end käsitööga ja kauplemisega toidawad. Külades elawad nad rahwast kurnajate liiakasuwõtjatena. Usu poolest on Indo-Hiina rahwas buddistid, ainult Malakka poolsaarel elawad malaid on Muhamedi usku.

Poliitiline seisukord. Indo-Hiina läänepoolne jagu, **Birma**, oli 1000 aasta eest weel suur ja tugew riik, praegu aga on ta Inglise asumaa. Linnadest on siin kõige tähtsam kauba- ja sadamalinn **Rangun** (ligi 300.000 elan.). Siin on

Küla Mekongi jõe ääres.

kõige suurem tiikipuu ladu maa pääl. Inglaste päralt on ka lõunapoolne Malakka, mida ühes naabruses olewate saartega „wäina asundusteks (Straits - Settlements) kutsutakse. Malakka mägedest on palju tina leitud. Malakka poolsaare lõunapoolse otsa lähedal, wäikese saarekese pääl asub tähtis Singapur'i sadamalinn. Singapur on selle tõttu suureks ja rahwarikkaks kaubalinnaks saanud, et siin kõik laewad peatawad, mis Euroopast ja Indiast Idä-Aaasiasse sõidawad. Inglise on siin mitu raudteed ehitanud.

Indo-Hiina idapoolne jagu on prantslaste päralt. Siin on Prantsuse riigi kõige tähtsam asumaa—Prantsuse Indo-Hiina.

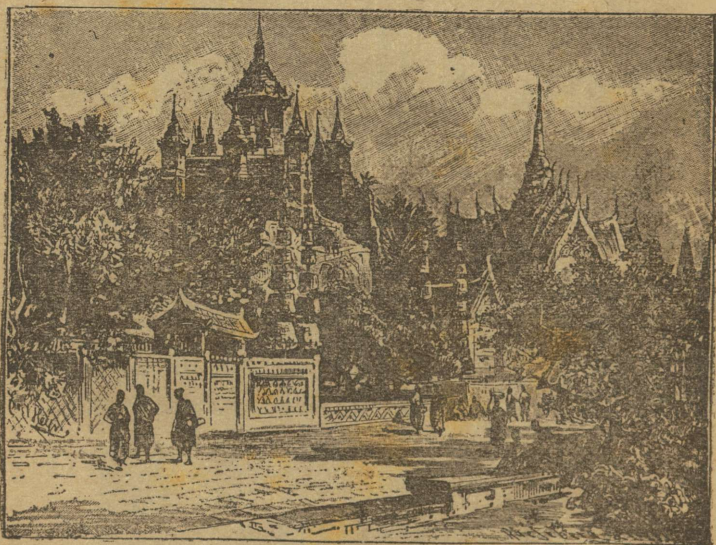

Küla Laose maakonnas, Tonkini läänepoolses osas.

Rahwast elab siin paksult (üle 30 milj. inim.). Maapind ei ole siin küll mitte nii wiljakandew kui lääne pool, aga rahwas on siin kõrgemal haridusejärjel, ja põlluharimine ning kaubandus kõrgemal edenemiseastmel. Wiimasel ajal on siin siiditööstus jõudsasti edenenud. Prantsuse Indo-Hiina saab majandusliselt siis weel palju jõudsamalt edenema, kui wäga wiljakandwasse ja taime- ning kiwiriiigi toodete poolest rikkasse Laos'e maakonda (Mekongi keskmisel jooksul) enam rahwast rändab ja kui seda maad haruteede läbi pääraudteega ühendatakse. Praegu weetakse siit kõige enam riisi wälja, ning siidi. Euroopast tuuakse wabrikukaupa sisse. Päläbikäimise-tees on siin Mekongi jõgi, mis alamal jooksul Prantsuse maakondadest Kambodsha'st ja Kotshinhiina'st läbi waolab. Omal keskmisel jooksul oli see jõgi enam kui 1000 kilom. pääl Annam'i ja Tonkin'i maakondade läänepoolseks rajaks. Nüüd on aga ka Mekongi parem kallas 24 wersta laiuselt Prantsuse päralt. Prantslased on agarasti pääle hakanud

Mekongi jõe nõwas olewaid looduslisi laewasõidu takistusi kõrwale saatma ja raudteesid ehitama. Raudtee pääharu algab põhja pool, Tonkini maakonna päälinnast **Hanoi**'st, läheb Annam'i päälinna Hué kaudu Kotshinhiina päälinna **Saigon**'i. Hanoi (300.000 elan.) on tähtis tööstuse ja kaubalinn, Songka jõe ääres. Hanoist wiivad kaks raudteeharu Hiinamaa sisse ja kolmas lääne poole Siiami. Saigon on tähtis kauba- ja sõjasadam. Siin elab ka Prantsuse Indo-Hiina kindralkuberner.

Indo-Hiina poolsaare keskmises jaos, Inglise ja Prantsuse maakondade wahel, asub iseseisaw **Siiam**'i riik. Pääle Menami

Bangkoki linna uulits.

jõgikonna ja sellest ida pool olewa mägise maa on Siiami päralt ka Malakka poolsaare põhjapoolne jagu ühes mitme saarega. Pärirahwa kõrwal elab Siiamis ka palju hiinlasi, kes tööstuses ja kaubanduses pääosa etendawad. Rahwas toidab ennast põllutööst ja kalapüügist. Pääasjalikult kaswatatakse riisi. $\frac{2}{5}$ aastasest riisisaagist weetakse Euroopasse ja Hiinamaale. Pääle selle weetakse Siiamist weel wälja: tiikipuud, pipart, sarwloomi, kalu j. m. Siiam on suurel mõõdul Euroopa haridust omandama hakanud. Suurem jagu linnu on riigi päälinna **Bangkok**'iga telegraafi läbi ühendatud. See Menami jõesuu lähedal olew linn (üle 200.000 elan.) on tähtis kui kauba- ja sadamalinn. Siit wiib üks raudteeharu põhjapoolsetesse maakondadesse, teine ida poole,

Saigoni ja kolmas lääne poole, Singapuri. Siiani rahwas oskab suuremalt jaolt lugeda ja kirjutada. Haridus oli siin juba wanasti kõrgel järjel. Sellest annawad Bangkoki ja teiste linnade toredad wana aja templid ja muud ehitused tunnistust.

Malai saarestik.

Aasia mannermaa ja Uue Guinea wahel olewaid saari nimetatakse Malai saarestikuks. Meri on saarte wahel suuremalt osalt madal, ja nimet. saarte kõrged mägestikud näiwad meile Aasia mannermaa mägestikkude jätkud olema. Sellepärast arwatakse, et need saared wanasti Aasiaga ühenduses on olnud. Malai saarestik on kõige suurem saarestik meie maakera pinnal. Kõikide Malai saarte pind kokku arwatud on suurem kui weerand Euroopa pinda. Mõned Malai saared on suuremad kui mitmed Euroopa riigid. Suurte saarte kõrwal leidub siin palju vähemaid. Malai saarestik jaotatakse 4 osasse: 1) Suured Sunda saared (Sumatra, Jaawa, Borneo ja Celebes), 2) Wäikesed Sunda saared, 3) Molukki saared ja 4) Filippiinid. (Negraisi neeme juures katkestatud ja Andamani ning Nikobari saarestikkudel nähtawale tulewa mägestiku jätku leiame Sumatra saare läänerannal, kust ta edasi Jaawa saare kaudu Wäikeste-Sunda saartele läheb. Sumatra saare idapoolne osa on lausikmaa. 600—1800 meetr. kõrge tertiär ajajärgu mägestikkude pääl leiame aga Sumatras, Jaawas Wäikestel-Sunda ja Molukki saartel suure hulga väga kõrgeid (ligi 4000 meetr.) tulemägesid.) Borneo ja Celebesi saarel ei ole tulemägesid olemas, teiste saarte pääl on neid aga väga palju; Jaawa saarel üksi kuni 45. (Need wulkaanid awaldawad suurt häwitawat tegewust, millega sagedad maawärisemised ühenduses seisawad. Iseäranis suurt kahju tegi 1883. aastal Krakatau tulemägi. Ta on Sunda wäinas ühe wäikse saarekese pääl, Sumatra ja Jaawa wahel. Borneo ja Celebesi saarel on mägestikud alg-aja mäetõugudest (graniidist ja kristallilisest kiltkiwist). Filippiini saartel on alg-aja mäetõugudest mägestik kahe rea tulemägede läbi täiesti killustatud ja lõhutud.)

Kliima ja loodus. Kõige soojema ja kõige külmema kuu keskmise temperatuuri (umbes $+26^{\circ}$) wähe ulatab 1 kraadini. Sademete rohkus aasta jooksul tõuseb mõnes kohas üle 400 tsentim. Et kliima siin aasta ümber soe ja niiske on, siis on taimekasw väga lopsakas. Suurem jagu saari on kuni mägede latwadeni paksu troopikametsaga kaetud. Siin kaswawad kõiksugu puud ja kaswud üheskoos: mitme sülla paksuste tüwidega lehtpuud ja madalad ime-suurte õitega põõsad, süllapikkuste lehtedega banaanid ja

wäga peenikeste lehtedega puutaolised sõnajalad; sirged hiiglasuured bambuse-pillirood ja paenduvad wäntaimed. Wiimastega on kõik puud ülewalt, ladwast kuni maani kaetud, nende abil on ka puud üksteisega ühendatud, nii et läbikäimine niisuguses metsas wäga raske on. Madalad, soosed kaldamaad on paksu metsaga kaetud, mida man-growe'ks nimetatakse. Niisugustes kohtades on kliima inimese terwisele iseäranis kahjulik. Troopikametsade kõrwal leiduwad saarte pääl ka suured haritud maatükid, kus kasu-

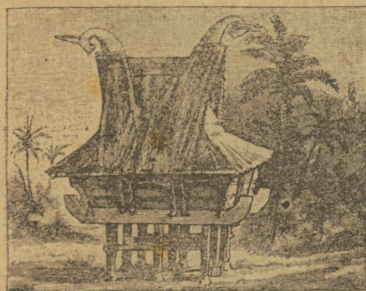

Jaawa naisterahwas kahe tütarlapsaga.

likka kultuuritaimi kaswatatakse. Siin kaswawad kallid würtsi-taimed (pipar, muskatipähkled, kardemom ja m.) meelitasid kesk-ajal araablasi ning uuemal ajal eurooplasi siia. Nüüd on würtsitaimed oma majanduslise tähtsuse kaotanud. Nende asemele on suhkru-pilliroog, kohwipuu ja puuwillapõõsas astunud.

Rahwas. Malai saarestiku elanikud on suuremalt jaolt kollast tõugu m a l a i l a s e d. Idapoolsete saarte pääl elawad ka

weel saarte endise pärisrahwa järeltulijad — musta tõugu negriitod. Rahvast elab Malai saarestikus üle 50 milj.; nendest üle 25 milj. üksi Jaawa saarel. Malailased on suuremalt jaolt Muhamedi usku. Madalal

Sumatra saarel.

Jaawa saarel.

Malailaste elumajad.

hariduse-astmel seiswad suguharud on paganad. Malailastest seisawad jaawa lased kõige kõrgemal kultuurijärjel. Nad on hoolsad põlluharijad, osawad käsitöölised ja meremehed. Selle wastu on mitmed suguharud, nagu batad Sumatra ja daiakid Borneo saarel, metsinimesed, kes looma- ja kalapüügist elawad. Iseäranis daiakide juures on nõnda nim. „päädepüüdmine“ (Hollandi keeli „koppensnellen“) kombeks, kus mees iga tähtsama sündmuse puhul (naisewõtmise, sündinud lapsele nimeandmise j. n. e.) waenlaste päid peab muretsema, mis wõidumärgina templis ehk wõitja elumajas alal hoitakse. Ka inimeste söömist leidub siin kohati (näit. batade juures). Kõige madalamal kultuuriastmel seisawad musta tõugu suguharud (negriitod) Filipiini saartel. (Nendest on igorootid, Luzoni saare loodepoolses jaos kõige tähtsamad.) Puhast werd negriitosid on siin weel ainult 5000 ümber olemas. Tulpade pääle ehitatud wiletsades hurtsikudes elades, awaldawad nad nii suurt kartust wee eest, et nad weesõitu ega kalapüüki ei tunne. Nende ainukene amet on loomade püük, mis nad mürgiste

Malai mees.

noolte abil toimetawad. — Celebesi ja Molukki saartel leiduwaid malailaste ja negriitode sega-suguharusid nimetatakse alfuurideks. Oma näowormi ja juukste poolest on nad enam papuade sarnased. Nad on pika kaswuga inimesed, keha on nendel karwane. Madalal hariduseastmel elatawad

Bambuse-pilliroo mets Jaawa saarel.

nad endid metsloomade püügist; ka inimeste söömist tuleb nende juures ette. Nad elawad tulpade päale ehitatud hurtsikutes. Kohati hariwad nad ka põldu ja kaswatawad koduloomi. Ka hiinlasi elab siin 1 miljoni ümber, kes endid kauplemisega ja käsitööga toidawad. Ametnikud, sõjawäeteenijad ja suurkaupmehed on eurooplased. Arwu poolest on neid siin aga wõrdlemisi wäga wähe. [Malailased on

wäikse kaswuga rahwas. Ihukarw on nendel kollakaspruun, habet kaswab wäga wahe. Suuremate saarte keskmistes kohtades elawatel metsinimestel on wäiksed, puukoorest walmistatud põlled kehakatteks. Ranna-maakondades elawad malailased on eurooplaste mõju all õhukesest puuwilla-riidest ülikonda kandma hakanud. Malailaste majad on sagedasti jõe- wõi merekaldal kõrgete waiade ehk pistandite pääle ehitatud, et ennast niiskuse, kiskjate metsloomade ja waenlaste wastu kaitsta. Kõrgema haridusega kaob aga see komme. Sõjariistadeks tarwitawad malailased praegugi weel wibusid, ärakihwtitud nooli ja suuri kõweraid nuge. Malailased on wäga lahke rahwas ja armastawad wiisakust ning toredust. Kui hääd meremehed on nad kaugétel sõitudel Indias ja Suures ookeanis palju saari oma alla heitnud. Mõnede saarte elanikud olid kardeta-

wad mererööwliid. — Malailaste keeles on palju täishäälikuid, mille tõttu see keel ilus ja kõlaw on.

Poliitiline jaotus.

Täiesti iseseiswaid riiksid Malai saarestikus ei ole. Kõik saared on haritud riikide asumaad. Hollandi päralt on suurem ja tähtsam osa nendest saartest, nimelt: Suured Sunda saared,

Wäiksed Sunda saared ja Molukkid. Suurtest Sunda saartest on ainult Borneo loodepoolne jagu Inglise oma ja Wäikestest Sunda saartest Timor'i idapoolne jagu Portugali päralt. Malai saarestiku Hollandi asumaad on oma pinna suuruse poolest Hollandi riigist 44 korda ja rahwa-arwu poolest 7 korda suuremad. Siinsetest Hollandi asumaadest on Jaawa saar kõige tähtsam. See saar on üks kõige wiljarikkamatest maadest maakera pinnal, kus rahwast nii paksult elab, nagu seda harwa leida. Põldu haritakse siin eeskujulikult. Madalamates kohtades kaswatatakse riisi, maisi ja suhkru-pilliroogu, mägede külgedel aga kohwi, theed ja hiinapuid. Jaawa saarel on palju raudteesid, ka kiwiteed on siin hääs korras. Paarsada aastat (17. aastasajast algades) on hollandlased nendest asumaadest suurt kasu saanud. Wiimasel ajal on aga hollandlaste ärilik kasu suhkru- ja kohwi-hindade langemise tõttu märksalt wähenenud. Sest nüüd tarwitatakse Euroopas pilliroo-suhkru asemel odawamat nairi-suhkrut ja kohwi tuuakse suuremalt jaolt Lõuna-Ameerikast

Malailaste purjelaew Sumatra saarelt.

(Brasiiliast), kus kliima eurooplastele palju kohasem on. Hollandi Ida-India asumaade päälinn ja kõige tähtsam kaubasadam on Batavia (üle 150.000 elan.), Jaawa loodepoolses rannas, terwisele väga kahjulikus madalikus. Singapuri linna edenemisega on Batavia tähtsus märksalt langenud. (Jaawa kirdepoolisel rannal asub (Surabaja) tähtis kaubalinn (üle

Küla Mindanao saarel.

180.000 elan.) Filippiini saared on Põhja-Ameerika Ühisriikide päralt. Kõige suuremad saared on põhja pool Luzon ja lõuna pool Mindanao. Rahwas (10 milj.) on kas Katoliku või Muhamedi usku. Ka paganaid leidub siin. Rahwa pää-toiduwaraks on riis. Kõige tähtsamad väljaveokaubad on suhkur, kanep, kopra (kookospähklite seemned) ja tubakas. Saarte päälinn ja tähtsam kaubasadam on Manila (200.000 elan.), Luzoni saarel.

Edelapoolne Aasia.

Kõikidel edelapoolse Aasia maakondadel on palju sarnadust. Nad on kõrgetest mägedest ümber piiratud, sooja ja kuiwa kliimaga kiltmaad. Kiltmaade keskel on suuremalt jaolt kõrbed ja weerte pool rohtlaaned. Mererandadel aga ja mägede külgedel sajab talwel palju wihma ja sellepärast on need maakohad wiljakandwad. Niisama wiljakandwad on ka need kohad, kust jõed läbi jooksewad, mida kunstlikuks põldude niisutamiseks tarwitada wõib. Jõgede wesi lastakse kraawide abil põldude pääle. Selle tõttu sigiwad põldudel taimed hästi ja annawad rohket wiljasaaki, palawa ja kuiwa õhu pääle waatamata. Suurte jõgede ääres leiame suuri haritud maatükkisid, aga wäikeste jõekesste kallastel ainult wäikseid haljendawaid oasisid. Kunstlik põldude niisutamine nõuab suurt hoolt ja waewa, nõuab suurte weewärkide, kaanalite ja wesiwärawate ehitamist. Iseenesestki mõista, et niisugusid suuri ehitusi ainult rahu ajal korras wõib hoida.

Endistel aegadel käisid aga Lääne-Aasiast sagedasti suured häwitawad sõjad üle, mil niisugused ehitused ära häwitati. Selle tõttu on siis ka wanasti öitswad maakohad kõrbeks muutunud. Praegu leiame edelapoolsest Aasiast palju niisugusid maakohti, kus wanasti miljonid inimesed oma päätoidust leidsid, kus nüüd aga ainult mõned rändajad karjakaswatajad endid ära elatada suudawad. Kõige suurema õigusega wõib seda Mesopotaamia kohta tõendada, aga tähtsal mõõdul ka teiste maakondade (Wäike-Aasia, Siiria, Persia) kohta.

Iraan.

552000 elan.²

Armeenias kagu pool asub Iraani kiltmaa. Mägestikudest, mis Iraani kiltmaa põhjapoolisel weerel asuwad, on Elburs'i (ehk Alburs'i) mägestik, Kaspia mere lõunakaldal, kõige kõrgem. Siin asub üle 5500 meetri kõrge kustunud tulemägi Demawend. Iraani kiltmaa lõunapoolses serwas olewaid mägesid nimetatakse Zagros'e mägestikuks (üle 5000 meetri k.) Nende paekiwi mägede küljed on paljad, ilma taimekaswuta, järskute kaljuseinadega ja sügawate kuristikudega. Orgudes on aga rohkearwuliste jõgede ja allikate tõttu toreda taimekaswuga haljendawad maakohad. Kiltmaa keskel on ka mägestikka leida, mis suuremalt jaolt loode poolt kagu poole lähewad. Nendest on Kohrud'i mägestik kõige tähtsam (kuni 1800 meetr. k.). Kiltmaa weertel olewates mägedes on wäga wähe põikorgusid, ja sellepärast on wähe teesid olemas, mis Iraani kiltmaale wiiksid. Kõige raskem on edela poolt Iraani kiltmaale pääseda, kus mäed

järskude kaljuseinadena Persia lahe ääres ja Mesopotaamia lausikmaal lõpewad. Ida pool wiib Indiast enam teesid Irani kiltmaale. Siin on Haiber'i mäetee nimetamisewäart. Aarali-Kaspia lausikmaad Iraani kiltmaaga ühendawatest teedest on Bamiანი mäetee haridusajalooliselt tähtis.

Tuulte läbi merdedest Iraani kiltmaa poole toodud weaur sajab nendes kõrgetes mägedes, mis seda kiltmaad piirawad, wihmana ja lumena maa pääle. Mõned pilwed, mis kiltmaale juhtuwad tulema, kaowad kuiwas õhus ära, ilma et nendest lund wõi wihma sünniks. Sellepärast on suurem jagu Iraani kiltmaast ilma weeta liiwakõrbe, kuna läänepoolsel mägisel maal ja osalt ka kirdepoolsetes mägedes küllalt wihma sajab. Mägedes algawad ka jõed, kuid neid on siin wäga wähe olemas. Nad woolawad järwedesse, jaolt kaowad nad kõrbeliwa sisse ära. Kõige tähtsam jõgi on siin Hindmend, kiltmaa kagupoolses jaos. See jõgi woolab Hamuni'i järwe, mis soolase weega soo laadi on. Soolajärwi ja soolasoosid leidub siin palju.

Afganistan.

Iraani kiltmaa kirdepoolne osa, Hindukushi mäed ja Pamiiri mägestiku läänepoolne osa on Afganistani riigi päralt. See on mägine maa, kuhu naabririikidest wähe teesid

läheb. Kirdepoolses Afganistanis, Hindukushi mägestikus leidub ligi 8000 meetri kõrguseid mäetippusid. Kliima on Afganistanis kuiw ja märksa külmem kui piiriäärses Indias. Põhjapoolsetes mägedes möllawad talwel lumetuisud, kuna suwel soojamõõtja madalates orgudes kuni 40 kraadi sooja näitab.

Afganistan on Saksamaast ligi 1½ korda suurem, elanikkusi on tal aga kõigest üle 4 miljoni. Suurem osa Afganistani suguharudest on n. nim. afgaanid. Need on walget tõugu, Iraani rahwaste perest, sisserännanud suguharude järeltulijad, aga Mongooli tõugu

rahwastega segatud. Usu poolest on nad muhameedlased-sunniitid. Afgaanid elawad suuremalt jaolt külades ja toidawad endid põlluharimisest ja karjakaswatomisest. Mõned suguharud on praegu weel kolijad karjakaswatajad. Elanikkude pää-toiduaineks on siin nisu. Pääle selle kaswatakse

Tadshiku mees.

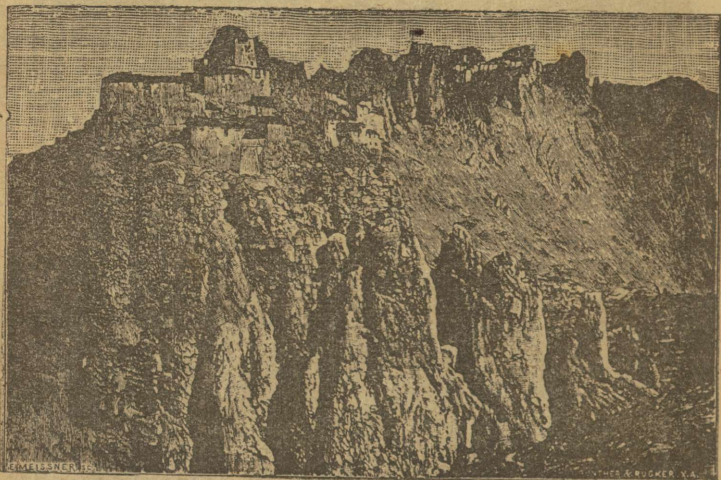

Afganistani elanikud.

weel otre, läätset ja kõiksugu wiljapuid. Kariloomadest leidub siin kõige enam raswasaba-lambaid.

Afgaanid on pika kaswuga rahwas, pikkade mustade juukstega ja walge kahwatanud näojumega. Nad on wahwate sõjameestena tuttawad. Nende telliskiwist majad on ühekordsed, lambi katusega. Tubades ei ole siin tooli ega lauda leida. Kolijad suguharud elawad telkides, kus willased ja wildised waibad pōrandaks on.

Linnades, iseāranis läänepoolsetes maakondades, elawad tadshikud, Afganistani pärisrahwa järeltulijad. Ka nemad on usu poolest sunniitid ja toidawad endid käsitööst. Nime-

Küla Kafiliristanis (Himalaja mägedes).

tamisewārt on siidi-, willase ja kitse- ning kaamelikarwadest riide walmistamine. Ka wilti tehtakse suurel mōõdul.

Kaupmeestena, arstidena ja kirjutajatena elawad linnades perslased-shiitid, keda siin sunniitid kisōlbashid'eks („punapäädeks“) nimetawad.

Pääle selle elab Afganistanis suurkaupmeestena ja pangapidajatena palju Indiast tulnud hindusid.

Afganistani kaudu wiib kõige lühem tee Indiast Lääne-Aasiasse ja sealt Euroopasse. Kuni Afganistani piirini on Indias ja Wene Kesk-Aasias raudteed ehitatud. Afganistanis aga wiiwad üle mägede ja läbi jõeorgude ainult kitsad tee-rajad, kus kaamelite seljas kaupa weetakse. Jõeorgudes asuwad ka Afganistani kaubalinnad: Herirudi jõe ääres, Wene ja Persia raja lähedal, — Heerat ja India raja lähedal —

Kandahar ja Kabul. Wiimane loetakse Afganistani päälinnaks; siin elab ka riigi pää, keda emir'iks kutsutakse.

Eurooplasi ei lase afgaanid mitte oma maale, sest nad kardawad, et wenelased wõi inglased neid oma alla wõiksid heita. —

Afganistanist ida pool on Wene riik juba Pamiiri mägestiku põhjapoolse ja keskmise jao oma alla wõtnud, kuna Inglismaa Kafiiristani maakonna enese alla on heitnud. Kafiiristani mägisel maal elawad walget tõugu, wäga sõjahimulised suguharud.

Beludshistan.

Iraani kiltmaa kagupoolses jaos asub Beludshistani mäGINE maa. Maapinna poolst on Beludshistan kõrgetest mägedest ümberpiiratud kiltmaa ja kõrbe. Iseäranis wähe niiskust on selle maa läänepoolses jaos. Kiltmaal on talwel wäga külm, suwel aga wäga palaw. — Beludshistani elanikud on kahte tõugu. Iraani sugu beludshide keel on Persia keele sarnane, kuna brahuid Lõuna-Indias elawate tõmmu ihunahaga Drawida suguharude sugulased on. Rahwas on siin Muhamedi usku, madalal haridusejärjel kolijad karjakaswatajad. Põldu hariwad Persiast tulnud tadshikud. Inimesed elawad siin üksikute würstide (haanide) walitsuse all. Kaubalinna Kelati haani loetakse Beludshistani walitsejaks, aga temal ei ole suurt mõju teiste haanide kohta. Tema seisab inglaste kaitse all. Nende käest saab ta aastas 10.000 naela sterl. abiraha. Selle eest on nendel õigus Beludshistanis oma sõjawäge pidada, et Indiasse wiiwaid kitsasteesid kaitsta. India ja Afganistani rajal olew kirdepoolne maakond on inglaste walitsuse all. Siin on nad omale Quetta's kõwa kindluse ehitanud. Ka mitmeid raudteeharusid ehitasid inglased Beludshistanis.

1.640 000 xlm² Persia.

Iraani kiltmaa läänepoolses osas asub Persia riik (Persia keeli „Iraan“). Oma pinnasuuruse poolst on see riik kolm korda Saksa riigist suurem.

Rahwas. Rahwast elab siin umbes 10 miljoni. Nendest on 7 miljoni walget tõugu Aaria suguharu perslased-tadshikud, selle maa pärisrahwas. Nad elawad loodepoolsetes, keskmistes ja lõunapoolsetes maakondades.

Tadshikute kõrwal elawad Persia kirdepoolsetes ja läänepoolsetes piirimaakondades enam kui 2 miljoni ilaati. Need on sisserännanud rahwaste järeltulijad; ida pool Türgi-Tataari suguharu rahwad ja lääne pool semiitid. Ilaatidel on oma ise

kombed ja eluwiisid. Nad on suuremalt jaolt karjakaswatajad. Üks jagu ilaatidest elab aasta otsa telkides; talwel madalates orgudes, suwel kõrgemal mägedes. Raha on nende juures wähe liikumas, sest kõiki oma elutarwitusi saawad nad omast karjast.

Nagu tadshikud nii on ka ilaatid Muhamedi usku shiitid. Kirdepoolses Persias asub Meshed'i püha linn, kus perslased palwetamas käiwad.

Perslased on pika kaswuga, ilusa, pikerkuse silmnäoga ja pruunide silmadega. Nende ihunahk on weidi tumedam kui eurooplastel. Tähelepanemiseväärt on nende suured, paksud, mustad silmakulmud ja meesterahwaste juures pikk, paks habe, mis sagedasti punaseks wärwitakse.

Perslane.

Kehakatteks on perslastel pikk kuub („halât“), mis rikalstel siidiriidest walmistatud on, laiad püksid ja kuni küünra kõrgune wildist wõi lambanahast must müts. Perslaste elumajad on päikese käes kuiwatatud sawipankadest („plonnidest“) ehitatud. Põlluharijate majad külades on kahe kambriga. Jõukamate linnaelanikkude majad on neljanurka hoowi ümber ehitatud,

mille keskel purtskaew aset wõtab. Maja tähtsamad ruumid, elutoad, on hoowi taga, kuna uulitsa poole köök ja teised kõrwalised ruumid mahutatud on. Wastu uulitsaid aknaid ei ole, need on kõik hoowi pool. Eluruumid on kahekordsed, lamp katusega, mida suwel magamisetoa asemele tarwitatakse. Suwel kaitsewad niisugused sawist majad küll kuuma eest, aga talwel on neis wäga külm. Kuiwa kliima tõttu ei lagune nad mitte ühest ära, selle eest on aga õhus ikka palju tolmu.

Uulitsad on Persia linnades wäga kitsad ja päris mustuse kogupaigad; kõiksugu majadest wälawisatud jäliste hunnikud täidawad siin mädanedes õhku paha haisuga. Uulitsateks meie mõttes wõib ainult turuplatsid poodide ridadega nimetada, ja nendestki ainult suuremate linnade omasid.

Elawa iseloomu pärast nimetatakse perslasi Aasia prantslasteks. Nemad on wiisakad, osawad ja kärmad inimesed ning wõeraste wastu wäga lahked. Kõrgemast haridusest peawad nad enam lugu kui türklased. Perslased armastawad aga ka toredust ja wälimist hiilgust. Sellepärast näitawad nad ka suurt aukartust kõrgemate ametnikkude ja ülepää

kõikide wastu, kellel mõni aunimi on. Selle kõrwal on perslased salalikud, kawalad, kahekeelsed ja ihnsad. Nad armastawad meelitada ja oma wihameestele kätte tasuda.

Rahwa töö ja aineeline järg. Perslased elawad suuremalt jaolt kindlates asupaikades ja toidawad endid põlluharimisest ja aiatööst. Ehk suurem jagu Persia maapinnast küll kõrbe wõi stepp on, leidub siiski siin ka wäga wiljakandwaid maakohti, kus küllalt wihma sajab wõi kus wõimalik on kunstlikka niisutamise wärkisid sisse seada. Persia kõige wiljarikkamad maakohad on Kaspia mere lõunakaldal

Perslased elumajas.

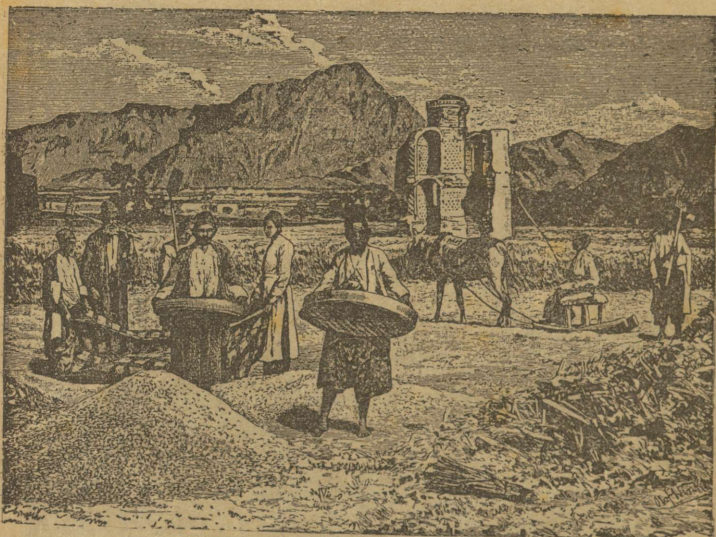
ja läänepoolsetes piirimaakondades kõrgete mägede jalal olewad oasid. Siin kaswatatakse riisi, nisu, wiljapuid (iseäranis persikapuid), maguna- ehk mooni lille- sid (millede mahlast opiumi walmistatakse) ja wiimasel ajal puuwilla. Ka siidiussikeste kasvatamine on nime- tamise wäärt. Karielajatest kaswatatakse lambaid, hobu- seid ja kaamelid. Põlluharijad ägawad kõrgete mak- sude koorma all ja sellepärast ei wõi jõukatest talupoegadest juttugi olla. Ainult wäga kokkuhoidlik ja karske elamise wiis ja elutarwiduste odaw hind teewad Persia talumehele wõima- likuks hädawaewaga ennast ära elatada.

Ehk küll Persia mäed kasulikkude metallide pool- lest rikkad on, siiski ei ole mäetöö siin nimetamise wäärt.

Nagu igal pool hommikumaal, nii tehtakse ka Persias kaunis palju käsitööd. Iseäranis kuulsad on Persia willased põrandawaibad ja rätid (shallid). Uuemat ajal tuuakse aga suur osa tarbeasju Euroopast. Selle tagajärjel on Persia käsitöö langemisel.

Kõige tähtsam Persia tööstuselinn on Ispahan.

Kaubandus. Kauplemiseks on perslastel palju osawust. Persia kaupmehi leidub sagedasti ka Wene- ja Türgimaal. Persias takistawad kauplemist kõrged maksud ja läbikäimise- teede puudus. Suuri jõgesid, kus laewad käia wõiwad, ei

Perlased põllul.

ole Persias olemaski, niisama puuduwad ka raudteed. Sillutatud maanteedid on siin väga vähe olemas. Sellepärast weetakse kaupu killawoorides, kahe kүүruga kamelite seljas. Põhja pool on kauplemine Wenemaaga elaw. Kaupu tuuakse Persiasse ja weetakse siit wälja kas Kaspia merd mööda aurulaewadega Enseli ja Resht'i sadamalinnade kaudu wõi jälle maad mööda, Tabris'e linna kaudu. Tabris (üle 200.000 elan.) on üks kõige tähtsamatest Persia linnadest. Siit lähewad suured killawoori-teed läbi, üks Musta mere randa, Trapesunti linna, teine Kaukaasiasse, Tifiisi linna. Elanikud on siin suurelt osalt armeenlased. Lõunapoolses Persias on kauplemine wäljamaalaste (iseäranis inglaste) käes. Kaubawedu läheb siin Bushiri (Abusher'i) ja Bender-Abbas'i sadamalinnade kaudu. Shat-el-Arab'i ääres asub

Mohammera linn, mis kauplemise poolest Basraga on wõistlema hakanud. Siit wiib raudtee põhja poole, Luristani mäglisele maale.) — Persia riigi päälinnal, Teheranil, ei ole kaubanduse kohta suurt tähtsust, ehk ta küll Persia kõige rahwarikkam linn on (30.000 elan.). Wälja weetakse Persiast toorest siidi, tubakat, kuiwatatud puuwilja, opiumi ja jalawaipu. Euroopast tuuakse Persiasse sitsiriit, suhkrut, petrooleumi ja metallikaupa.

Wanal ajal oli Persia üks kõige suurematest ja tugewamatest riikidest maa pääl, aga nüüd on ta Euroopa riikidest kaugele maha jäänud ja ei ole tal tähtsust ega wõimu. Igal pool walitseb suur korratus ja ametnikkude omawollpruukimine. Rahwas ägab raske maksukoorma all. Selle wiletsuse tagajärjel tekkisid wiimastel aastatel sagedasti mäsud, nii et walitsus 1906. aastal sunnitud oli konstitutsiooni wälja kuulutama, mille põhjal seaduseandmise õigus rahwasaadikutest kokkuseatud parlamendi kätte läks. Poliitilise nõrkuse tõttu seisab Persia Inglise mõju all. Rahwaharidus seisab madalal järjel. Tarwilikuks peetakse ainult keskaja Persia luuletajate töösid uurida. Sellepärast oskab ka iga perslane hulga luulesalmisi pääst.

Armeenia.

Persiast lääne pool asub Armeenia kiltmaa, mis kõrgetest mägestikkudest ümber piiratud on. Nii lahutawad teda põhja pool Lasistani mäed Musta mereranna-lausikmaast, kuna tal kirde pool Adshaaria ja Trialeti mäed, ida pool Wäike-Kaukaasia mägestik ning lõuna pool Armeenia Tauruse mäed piiriks on. Ainult lääne pool seisab Armeenia kiltmaa otsekoheses ühenduses Wäike-Aasia kiltmaaga ja kagu pool Iraani kiltmaaga. — 1000—1500 meetr. kõrgel, mägedest piiratud kiltmaal on wäga kare kliima ja isääranis talwel on ilmad wäga külmad.

Armeenia mäed on wase- ja raualademetest rikkad, ka leitakse siin aluminiumi. Siin leidub ka palju kõrgeid, igawese lumega kaetud, kustunud tulemägesid (Ararat, üle 5000 meetr. k., Alagös, üle 4000 meetr. k. j. t.) ja suuri soolase weega järwi (1400 □-meet. suur Goktsha („sinine wesi“), 2000 meetr. merepinnast kõrgemal, Wan ja Urmia). Tulemägi Tendurek olla weel praegugi tegew. Armeenias on Eufraati ja Tigriis'e jõe allikad. Eufraati jõgi sünnib kahe jõe Karasu ja Murad'i ühenduse läbi. Need jõed woolawad sügawates orgudes kiltmaast läbi. Jõgedel, isääranis Eufraati, orgudes on soe lõunamaa kliima.

Edelapoolne Aasia

Armeenia on metsawaene juba wanast ajast pääle haritud maa. Iga sammu pääl leitakse siin endiste rahwaste mälestusi: kaljude sisse raiutud kujud ja kirjad, mägede sees kaljukoopad, mis osalt weel praegugi inimestele eluasemeks on, wanad matusepaigad, ilmalikkude ja kiriklikkude ehituste waremed ja m. Tähelepanemise-wäärt on siin näit. wana Armeenia kuningriigi päälinn Ani, mis juba 11. aastasajast saadik waremetes seisab. — Armeenlased kaswatawad kiltmaal karja (lambaid ja kitsi) ja hariwad orgudes põldu (kül-

Ararat.

watakse otre ja nisu). Lõunapoolsetes orgudes, mis põhja- ja idatuulte eest warjatud on, kaswatatakse riisi ja puuwilla kõrwal ka lõunamaa puuwilja ja wiinamarju, oma idapoolsete naabrite, kurdlaste, rõõwkäikude pääle waatamata. Nende kõige armsam amet on aga kauplemine. — Armeenlaste kõrwal elawad selle maa idapoolses osas Muhamedi usku tatarlased. Wene asunikudest on molokaanid ja duhobortsid nimetamisewäärt, kes tagakiusamiste eest Wenemaalt siia on rännanud. Nende külad äratawad oma paremate eluhoonete ja suurema puhtuse läbi meie tähelepanemist. Et põllupind siin kehwa on, siis elatawad nad endid ka woorimeestena ja käsitöölistena. Molokaanid põlgawad alkoholi igasugusel kujul ja joowad wee kõrwal ainult piima.

Duhobortsid on taimetoitlased ja mõistawad hukka sõjapidamist ning sõjateenistust. — Armeenias elab armeenlasi ainult üle ühe miljoni, kuna neid niisama palju teistes maades leidub, kus nad kui pangapidajad, rahawahetajad, kauplejad ja käsitöölised omale ülespidamist teeniwad.

Juba üle pooleteise tuhande aasta teiste rahwaste: türklaste, perslaste ja wenelaste walitsuse all, on nad siiski oma

Koopa küla Armeenia kiltmaal.

Tee pääl on 2 rattaga kaarik „arba“, kuhu pühwlihärjad on ette rakendatud.

rahwust, keelt ja oma Armeenia-Gregoriani usku alal hoida suutnud. Kõige tähtsam ja suurem Armeenia linn Erserum (80.000 elan.) asub selle maa läänepoolses osas, wiljakandwas maakohas. Ida pool on kõige tähtsamad linnad Eriwan ja Kars ning kagu pool kaubalinn Tabris, wiimane Persia riigi piirides. Kaubalinn Dshulfa asub Araksi jõe ning Kaukaasiataguse raudtee ääres. Sellesama raudtee ääres asub Karsi kindlus ja kaubalinn.

Kurdistan.

Armeenias kagu pool asub Kurdistan'i maakond, mis mägedest ja kiltmaadest koos seisab. Kurdistan'i piiridesse ulatawad Armeenia Tauruse mägestik ja kirde pool Iraani kiltmaa osa. Jõgedest on siin kõige tähtsamad Ida-

Eufrati ja Tiigrise jõgede ülemjooks ja järwedest Wan'i ja Urmia soolase weega järwed. Kliima on Kurdistanis väga mitmekesine. Mägedes on väga pikad ja külmad talwed ja paras suwi, kuna lõunapoolsetes orgudes sidrunid walmiwad ja datlipalmid kasvawad. Wiimastest põhja pool ja merepinnast kõrgemal leidub õli ja päkklipuid. Lialised maakohad on suurte männi- ja Saksamaa kuuse-metsade all, kus palju metsloomi leidub. Siin elab juba wanast ajast saadik Iraani suguharu kurdid (umbes 2 milj. hinge). Nad on Muhamedi usku sunniitid. Osalt on nad kolijad karjakaswatajad, kes mustast wildist telkides elawad, osalt paigalised. Wiimased elawad madalates lampkatustega kiwimajades, mis wahel ka lambalauda aset täidawad. Naisterahwastel on kurdlaste juures enam wabadust kui mujal idamail. Oma nägu ei kata nad mitte looriga kinni, ei kodus ega ka uulitsal. — Mingit riiklist ega walitsuslist korda Kurdistanis ei ole, sest kurdlastel on sündinud rööwliid. Selsamal põhjusel ei ole kurdlastel ka kaubanduslist läbikäimist teiste maadega. Suurem läänepoolne Kurdistani osa seisab Türgi ülemwalitsuse all, kuna vähem idapoolne osa Persia riigi juurde kuulub. Kõige tähtsamad Kurdistani linnad on Eufrati jõe ääres Diarbekr ja Wani järwe lähedal Bitlis.

Kurdi naine.

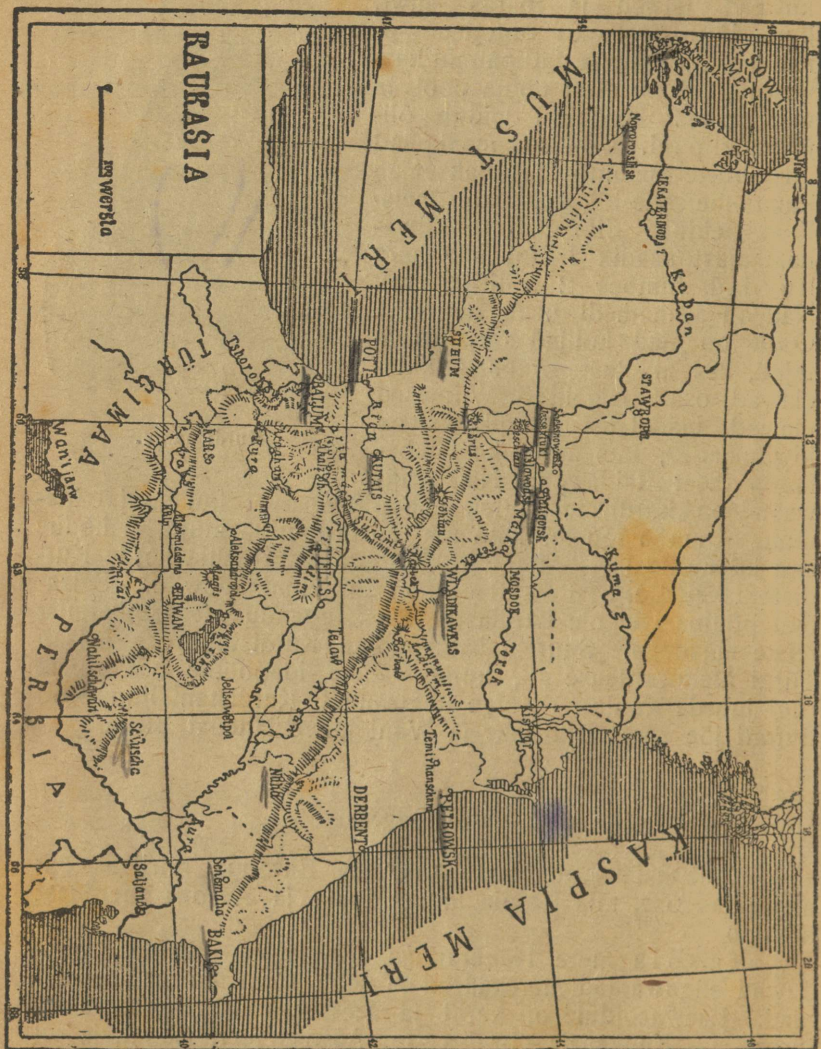
✠ Kaukaasia.

Kaukaasiaks nimetame Aasia ja Euroopa piiril asuwat maisamaa osa, mis Kaspia merd Musta ja Aasowi meredest lahtub.

Kaspia mere läänerannas, Kaukaasia piirides, puuduwad sügawamad merekäärud ja selle tõttu ka hääd sadamad. Laewasõidule on karid ja leetseljakud suureks takistuseks. — Kaukaasia piirides on Aasowi meri madal, ja on tal tähtsust ainult kalapüügi poolest, mis Kuubani kasakatele hääks sissetuleku-allikaks on. — Musta mere idapoolne, Kaukaasia rand on kõrge ja kaljune ning ilma merekäärudeta, mille pärast siin ka hääd sadamaid väga wähe on. Suureks takistuseks laewasõidule on siin tormid, iseäranis Noworossiiski sadamalinna ümbruses kirdetorm —

bora. Kui mägedes õhk külmem on, kui rannamadalikus, siis langeb külm õhk suure jõuga mägede nõlvade mööda alla mere poole, omaga tolmu ja muid kergemaid asju ühes

Kaukaasia kaart.

kandes ja puid, hooneid, inimesi, loomi ja m. ümber kiskudes, mis tal aga tee pääl juhtub ees olewat. Iseäranis hirmus on see torm talweajal, kus ta puid, majasid, inimesi jne. merelainetest kaasa kistud weepiiskadega niisutab, ja mis siis külma tuule käes kohe kõwaks jääkorraks muutub.

Maapind. Suurepäraliste maapinna kortsude read sünnitavad siin üle 1000 wersta pika loode poolt kagu poole minewa Kaukaasia mägestiku Põhja poole läheb mägestik laumaks, kuna ta lõunapoolsed mäeküljed järsult Kura jõe lausikmaale alla langewad. Kaukaasia mägestiku keskmine osa seisab alg-aja kristallilistest mäetõugudest koos, lääne pool aga leidub pääasjalikult lubjakiwi lademeid ning ida pool sawist kiltkiwi. Mägestiku pääahelast lähewad mõned mäeharud kõrwale, milledest Andia mäeseljaku nimetame. Selle ja pääahela wahel asub uhtlademetest koosseisaw Dagestan'i kiltmaa. Mägestiku keskmises osas leiduwad kõige kõrgemad tipud: Elbrus (5600 meetr. k.), Dõhtau ja Kasbek (mõlemad 5000 meetr. k.), kõik kustunud tulemäed, nagu teisedki Kaukaasia mäetipud. Et siin wulkaanine tegewus maapõues mitte lõppenud ei ole, näeme sagedatest maawärisemistest, kuumadest allikatest ja Musta ning Kaspia mere lähedal leiduwatest nõnda nim. muda wulkaanidest. Wiimased heidawad gaasisid wälja ja kuuma muda, mis oluliselt tulemägede laawa sarnane on. Kaukaasia mäetipud on igawese lumega kaetud. Suurel hulgal mäenõlwakutele korjunud lumi langeb mõnikord, iseäranis talwel ja kewadel, lumeweermetena mägedest alla. Üksikute mäeharude wahel olewatesse nõgudesse korjub palju lund ja sünnitab jääliugustikka. Neid leidub Kaukaasias suur hulk (üle 900), Elbrusi mäe ümber üksi on neid tükki 80. Kõige suurepäralisem Kaukaasia jääliugustik on Bisingi, Dõhtau mäe nõlwakul. Põhja poole läheb Kaukaasia mägestik laumaks ja sünnitab Starwropoli kiltmaa, mis lääne poolt Kubani, põhja poolt Manõtshi ning ida poolt Kuma ja Tereki jõgede lausikmaadest piiratud on. — Rioni ja Araksi jõgedest lõuna pool asub Wäike-Kaukaasia mägestik, Surami mäehaliku läbi Suur-Kaukaasia mägestikuga ühendatud. (W. lhk. 79.)

Jõed ei ole Kaukaasias kärestikkude tõttu laewasõidule suuremalt osalt mitte kohased. Nad ei woola mitte üksi kewadel üle kallaste, waid ka suwel, kus mägedes lumi ja jää sulawad. Pääle ranga wihmahoo mägedes muutuwad muidu wäiksed jõekesed suurteks käreda jooksuga jõgedeks, kes oma kaldad kaugelt üle ujutawad ja aedu ning inimeste eluasemeid ära häwitawad, neid kõntsa jä kiwide alla mattes.

Kliima on Kaukaasias wäga mitmekesine. Mägedes asub igawene lumi, kuna mägede läbi põhjatuulte eest kaitsitud orgudes ilmaski külma ei ole. Mäed mõjuwad ka sademete hulga pääle: ida pool on neid wäga wähe, lääne pool aga, Musta mere kallastel, kuhu läänetuuled wabalt pääsewad, leidub wäga suurte sademetehulgaga maakohti (Batumis 237 ts.).

Maapind on Kaukaasias ka väga mitmekesine. Mägedes on suuremalt osalt kiwine-lubjane maapind, mägestikust põhja pool on enam mustamulla maad, edela pool, Rion'i orus leidub punast liivast sawi ning ida pool, Kaspia jõe mere läheduses, sawi ja soolamaad.

Taimekasw. Kaukaasia mägestikust põhja pool asuw tasandik on rohtlaas, mis ida pool kõrbeks muutub. Rohtlaanesid leidub ka Kura ja selle haru Araksi orgudes. Kaukaasia mägestiku küljed ja mäeharud on lehtmetsaga kaetud, kus palju tammepuid leidub. Kõrgemal astub tamme asemele bukipuu ja veel kõrgemal okaspuu-mets, kus kuused, männid ja Saksamaa kuused kaswawad. Kõrgemates mägedes astuwad metsade asemele lopsaka rohukaswuga ja toredate lilledega aasad. Iseäranis rikas on taimekasw Musta mere rannamaal. Siin kaswawad soojamaa puud ja põõsad: magnooliad, eukalüptused, korgitamm, mitmet seltsi palmipuud ja lõuna pool isegi bambuse-pilliroog ning theepõõsas.

Loomad. Metselajaid on Kaukaasias küllalt leida. Siin elawad hundid, karud, häänid, shakalid, kõrgetes mägedes — kaljukitsed, metsades — metshärjad (metssõnnid). Kura- ja Araksi- ning nende harudeäärsetes puhmastikkudes leidub isegi tiigrid. — Majapidamises täidawad mustad pühwliid härgade ja osalt ka hobuste aset.

Rahwas. Kaukaasias elab 11 miljoni inimest. Kõige tihedamalt elab neid Musta merde woolawa Rion'i jõe keskjooksu ümbruses ja Dagestanis. Kaukaasias elab väga mitmet seltsi rahwaid, kes oma wälimuse, usu ja keele poolst üksteisest lahku lähewad. Kaukaasia mägedes leidsid nimelt wanematel aegadel vähemad rahwad pelgupaika suuremate eest. Iseäranis Wäike-Aasiast põgenes siia palju rahwaid. Ka jäid Kaukaasiasse wäikesed osad maha nendest rahwastest, kes Kaspia mere randa mööda Aasiast Euroopasse rändasid.

Tähtsamad Kaukaasia pärisrahwad on:

I. Walget, Wahe mere ehk Kaukaasia tõugu:

- a) Aarialased, Iraani suguharust: perslased, kurdslased, ossetiinid, armeenlased.
- b) Kartwelid: grusiinlased, mingreelid ja imeretiinid.
- c) Mäe-elanikud:
idapoolsed: tshetshentsid, lesgiinid,
läänepoolsed: tsherkessid.

II. Kollast ehk Mongooli tõugu:

- Türgi-Tataari suguharust: tatarlased, türklased, kirgiisid.
Mongoli-Mandshuuria suguharust: kal-
mõkid.

Pääle pärisrahwaste elawad Kaukaasias weel asunikud: suur- ja wäike-wenelased, sakslased, juudid jne.; ka eestlasi leidub Kaukaasias. Wenelased on suuremalt osalt kasakad: Kubani kasakad (wäike-wenelased) ja Teri kasakad (suurwenelased). Üle poole Kaukaasia elanikkudest on ristiinimesed. Iraani ja Türgi-Tataari suguharu rahwad on Muhamedi usku.

Mäe-elanikud asuwad Suur-Kaukaasia mäekülgedel ja orgudes. Nad on keskmise kaswuga sirged, tugewad ning nobedad inimesed; nad on ausad ja väga lahked wõõraste wastu, kui ka äkilised ja kätteta-sumise himulised. — Suur-Kaukaasia mägestiku keskmises osas asuwad ossetiinid, keda keele poolest Iraani suguharu rahwaste sekka arwatakse, kuid kes oma kombete, usu ja wälimuse poolest mäe-rahwaste sekka arwata tulewad. — Kartweelide seast on oma arwu poolest kõige suurem rahwas grusiinlased, kes Kura jõe ülemjooksu ümbruses elawad. Nad on keskmise kaswuga, sirged, ning musta werd. Oma iseloomu poolest on grusiinlased elurõõmsad ja lahked wõõraste wastu, nad armastawad luulekunsti, kuid on ka auahned ning äkilised ja ei kõlba mitte raske plaaniliku tööle. — Armeenlasi leidub igalpool Kaukaasias, greeklasi ja türklasi Musta mereäärsetes linnades ning perslasi Apsheron'i poolsaarel, Kaspia mere rannas.

✕ **Rahwa töö.** Ehk küll Kaukaasiast suur osa mäginen on, kus maa wiljakaswatamiseks kõlbmata, on põlluharimine siiski rahwa pää-sissetuleku allikas. Mägestikust põhja pool asuwal lausikmaal külwatakse harilikku kõrrewilja, lõuna pool mägestikust aga maisi ja riisi. Tehnilistest taimetest kaswatatakse igalpool Kaukaasias tubakat ja wiinamarju ning Kaukaasia mägestikust lõuna pool pääle selle weel mooruspuid, puuwilla, krappi ja sahwrani. Wiinatööstuse läbi on Kisljari ja Mosdok'i linnad Tereki jõe ääres kuulsad ning Kaheetia maakond Kura jõgikonnas Telaw'i linnaga. Musta mere rannamail kaswatatakse wiimasel ajal suure eduga theed ja bambusepilliroogu. Sealsamas on ka aiatööstus väga edenend. Siin kaswatatakse kõige peenemat seltsi õunu, pirniseid ja wirsikuid, ning Batum'i linna ümbruses kaswawad isegi apelsinid, sidrunid ja õlipuud.

Tsherkessi mees.

Pääle selle kasvatatakse juurewilja-aedades arbuusid, meloonid, kõrwitsaid, tomaatisid ja muud juurewilja, mis oma odawuse poolest ka kõige waesemale rahwale toiduks on. — Karjakaawatuse eest kannawad niihästi kolijad kirgiisid ja kalmõkid mägestikust põhja pool olewates rohtlaantes hoolt, kes pääasjalikult weiseid kaswatawad, kui ka mäe-elanikud Kaukaasia mägedes, kelledel suured lambakarjad on. — Kalapüük on igal pool Musta ja Kaspia merede kallastel rahwale tähtsaks sissetuleku

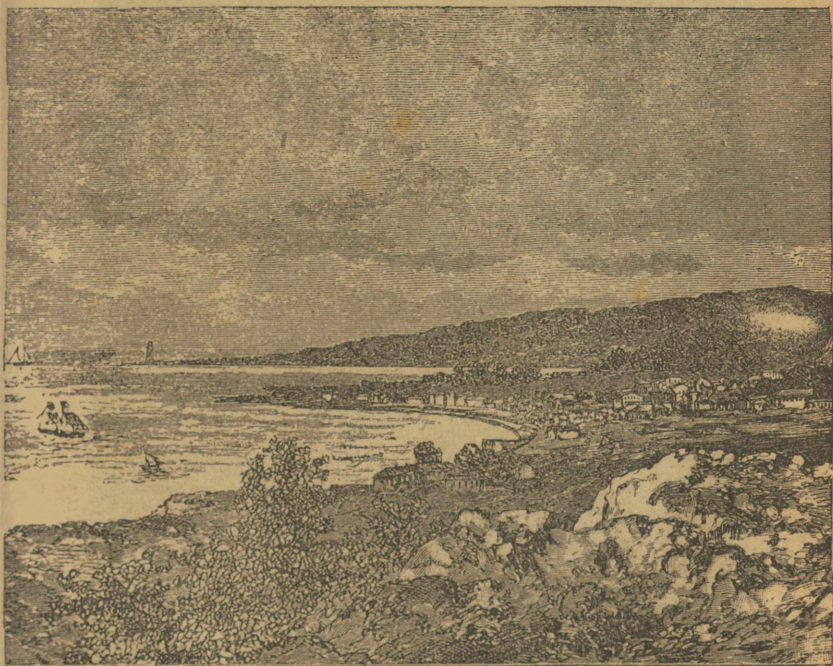
Osetiini küla (a-ul) Kaukaasia mägedes.

allikaks, iseäranis jõgede suus. Kõige suuremad kalapüügi-ärid on Kura jõe suus Saljanõ linna lähedal. —

Metsatööstus on idapoolses Kaukaasias tähtis, kus palju metsa on ja kus kallid puutõusid leidub, nagu väga kõwa pukspuu, mille eest puulõigete, treiali- ja muude sarnaste tööde tarwis kallist hinda maksetakse.

Kasulikkude mineraalide poolest on Kaukaasia väga rikas, kuid mäetöö on siin wähe edenenu. Kõige tähtsam on siin naftatööstus, pääasjalikult Apshe-ron'i poolsaarel, Kaspia mere rannas, Baku linna lähedal. Pääle selle leidub nafta-allikaid weel Ter'i walitsuskonnas, Grosnõi linna lähedal ja Kuban'i walitsuskonnas, Maikop'i linna ümbruses. Kiwiõli rohkuse poolest on Kaukaasia Põhja-Ameerika Ühisriikidest järgmine maa meie maakera pin-

nal. Nafta, mida meie puhastatult kiwiõliks kutsume ja lampides põletame, on orgaanilistest ainetest (arwatawasti mererohi *zostera nana*) tekkinud, mis merepõhjas liiwa- ja mudakihtide alla jäänud, aastatuhandete jooksul naftaks on muutunud. — Kutais'i kubermangus, (Tshiaturõ linna-kese lähedal) kaewatakse mangaankiwi, mille lademed siin väga rikkad on. — Waske kaewatakse Kaukaasias mitmes paigas. — Kutais'i lähedal on kiwisüsi leitud, kuid

Suhum-Kalee.】

seda mineraali ei kaewata siin kuigi palju. — Kodukäsitöö on Kaukaasias väga tähtis. Maa päriselanikud walmistawad nahast saapaid, willast — kalewit, põrandawaipu ja mantlid (burka'd), rauast — terariistu ning hõbedast — kõiksugu ehteasju. — Juba ammust ajast on Kaukaasias siiditööstus tähtis, iseäranis kagu pool — Shemaha, Shusha ja Nuha linnades ning nende ümbruses.

Wabrikutööstusel Kaukaasias tähtsust ei ole. Nimetamisewäärt on Baku ümbruses wabrikud, kus naftast kiwiõli, määreõlisid, bensiini ja m. walmistatakse.

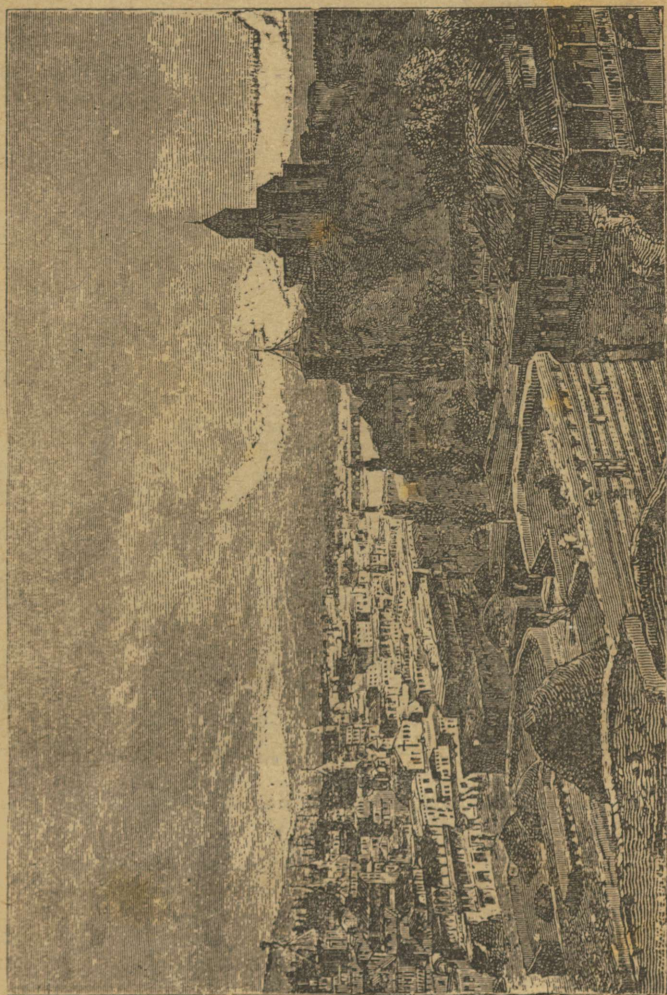
Kaubandus ja läbikäimise - teed. Läbikäimise - teede ehitamisega ning nende korraldamisega on ka kauplemine Kaukaasias edenenud. Pää-wäljaweoaine on nafta. Baku linnast on Musta mere randa 800 wersta pikkusel nafta toru pandud, mille kaudu nafta allikatest otsekohe aurulaewade-tsisternidesse pumbatakse ning Wene ja teiste kaubasadama-

Grusiini sõjatee (Darjali kuristikus).

tesse weetakse. Pääle nafta weetakse Kaukaasiast wälja weel mangaankiwi, wilja, lambawilla, siidi, puuwilja ja kodukäsitöö kaupa. Sisse weetakse metallikaupa, masinaid, suhkrut, puuwillast riiet ja m. Kaubandusele tähtsad on Musta mere äärsed kaubalinnad: Noworossiisk, Suhum-Kalee, Poti ja Ba-

tum, Aasowi mere ääres Jeisk ning Kaspia mere rannal Derbent ja Petrowsk. Noworossiisk on kõige tähtsam põhjapoolse Kaukaasia kaubalinn. Siin on hiigla elewaator ehitatud terawilja alalhoidmiseks ja wagunitest laewade pääle

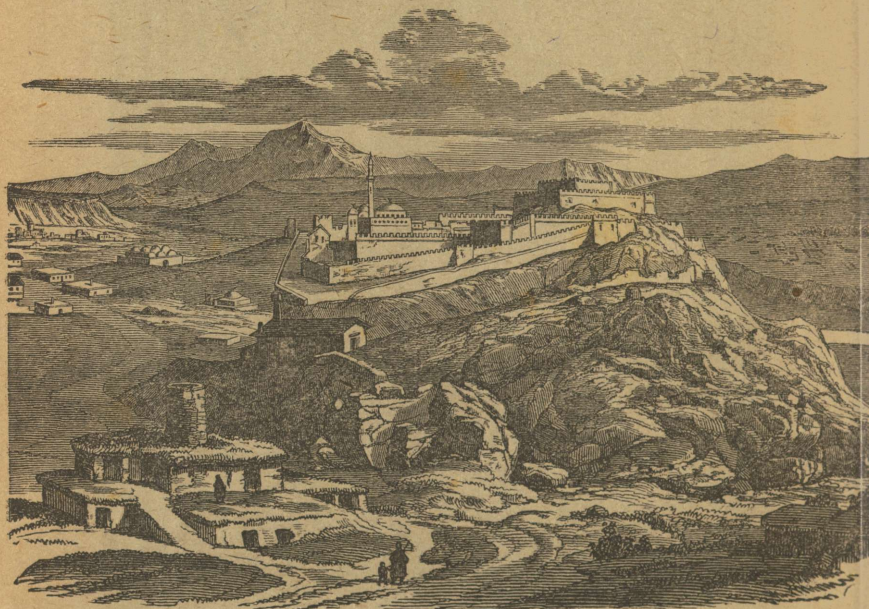

Tiflis,

laadimiseks. Kõige tähtsam Kaukaasia sadamalinn on Batum, kõige parema sadamaga Kaukaasia Musta mere rannal.

Raudteesid on Kaukaasias väga vähe; nii ei ole tehniliste raskuste tõttu näit. siiamani weel mitte korda läinud Kaukaasia mägestikust läbi raudteed ehitada. Mägesti-

kust üle wiivad ainult kiwiteed, milledest Grusiini sõjatee kõige tuttawam on. See tee wiib Téri kasakatemaapäälinnast Wladikawkasist Tereki jõe läbi sünnitatud Darjali kuristiku kaudu Tiflis'i linna. Tiflis — Gruusia päälinn — on terve Kaukaasia kaubanduse ja hariduse keskoht. Linna keskmine osa, kus eurooplased asuwad, pakub täiesti Lääne-Euroopa linnade pilti, kuna maa päriselanikkude linnajaod oma kitsaste uulitsatega ja elanikkude mustusega meile idamaa linnana esinewad. — Tähtsad on Terimaal mõ-

Linn Kaukaasia mägedes (Ahaltsõh).

ned linnad oma terwisewee-allikatega: Pjätigorsk — wääwliallikatega, Shelesnowodsk — rauaollustest rikaste allikatega, Jessentuki — alkaliliste allikatega ja Kislowodsk — kuulsa sööhapu-allika Narsan'iga. — Tiflisi lähedal asub supeluskoht Borshom, terwisewee-allikatega. Wäga pehme kliimaga Kaukaasia Musta mere kaldal asuwad kuulsad supeluskohad: Tuapse, Sotshi ja Gagrõ.

Kuna Kaukaasia edelapoolne osa Armeenia riigi külge kuulub, leidub siin weel kaks wabariiki: Gruusia ja Aserbeidshan.

Gruusia wabariigi alla käiwad endised Weneriigi Tiflisi ja Kutaisi kubermangud ühes Suhumi ja Sakatali maakondadega ja Batum'i linn ühes maakonnaga.

Rahwas. Elanikka on Gruusias 3¹/₂ milj. ümber. Suurem osa rahvast on grusiinlased. Pääle nende elawad siin mingreelid, imeretiinid ja mäe-elanikud. Rahwa haridus on siin madalal järjel. Kõige enam haritud on grusiinlased. Ehk küll Gruusial oma pikk riikline ajalugu seljataga on, oma kirjandus ja ristiusk siin üle 1000 aastat walitseb, on tema ajalugu täis werist wõitlust olnud ümberkaudsetega metsikute Aasia rahwastega. Sellepärast pole grusiinlaste rahwusline kultuur wälja areneda ega kirjandus edeneda wõinud. Wene mõju ei ole ka wähene olnud. Kogu Gruusia intelligents on enamasti kõik Wene haridusega. Euroopaga on nad wähe kokku puutunud.

Majanduslised olud. Gruusias leidub wiljasigitawa pinnaga põldusid, iseäranis Kura ülemjooksu ja Rioni jõe orus. Nisu annab siin 20—30 seemet. Suur-põllupidajaid Gruusias ei ole, sest et nende maad — pääle normi — wiimasel ajal maksuta ära wõeti ja maata inimestele anti, kes isiklikult põldu hariwad. Ainult kallid kultuur-majapidamised on tükeldamata riigi käes. — Tähtis elanikkude tegewuseharu on ka aiatööstus. Gruusia, mis Kaukaasia mägede läbi põhjatuulte eest kaitstud on, kaswatab mitmet seltsi wiljapuid. Siin kaswawad wiinamarjad, granaadid, abrikoosid, apelsinid jne. Iseäranis wiinapuustanduste poolest on Kura jõe haru Alasani org tähtis. — Wabrikutööstust Gruusias weel ei ole. — Kaubawahetus wäljamaaga on kaunis elaw. Gruusiast wiiakse wälja tubakat, weiniseid, konjaki, loorberilehti, manganikiwi, tooreid nahku ja aiawilja. Sisse tuuakse kõiksugu wabriku- ja koloniaalkaupa, põllutööriistu ja masinaid. Riigi päälinnaks on Tiflis. Teistest Kaukaasia linnadest asuwad Gruusia piirides Kutais, Batum, Poti, Gagrõ ja Tuapse.

Gruusiast ja Armeenias ida pool kuni Kaspia mereni asub Aserbeidshani wabariik. Tema alla kuuluwad endised Wene riigi Baku ja Jelisawetpoli kubermangud. Elanikka on tal 4¹/₂ milj., suuremalt osalt tatarlased. Nende kõrwal elab siin weel armeenlasi, perslasi, wene-lasi ja t.

Majanduslised olud. Rahwa päätegewus seisab põlluharimises, mis madala kultuuri tõttu wähe on edenenud. Pääle hariliku kõrrewilja kaswatatakse siin sooja kliima tõttu maisi ja riisi. Aedades kaswawad kõige peenemad seltsi õunad, pirnid ja wirsikud. Juurewilja-aedades kaswatatakse melooniseid, arbuusiseid ja

to maatisid. — Kaspia mere rannal annab kalapüük mitmele hääd teenistust. — Tähtis on naftatööstus Apsheroni poolsaarel, Baku linna lähedal. See linn on ühtlasi ka riigi päälinn. Nimetamisewäärt on ka siiditööstus, Shusha ja Nuha linnade ümbruses.

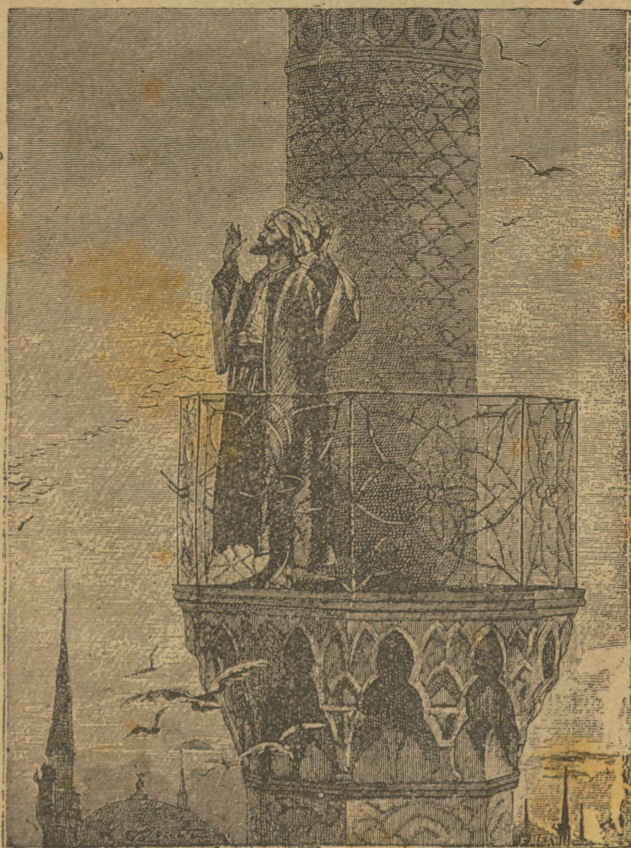
Rahwaharidus seisab Aserbeidshanis madalal järjel. Intelligent jõud puuduvad täiesti, pääle mõne Wene ajast siia jäänud Wenelase. Ametlikuks keeleks on suuremalt osalt Wene keel.

Wäike-Aasia.

Wäike-Aasia kohta wõib sedasama ütelda, mis suurema jao Aasia kohta: ta on kõrgetest mägestikkudest ümberpiiratud kiltmaa. Need mägestikud lähewad ida poolt lääne poole. Sellepärast on Wäike-Aasia põhja- ja lõunakallas järsk, peaaegu ilma lahtedeta; läbikäimise- teed kiltmaa ja merekalda wahel puuduvad siin peaaegu täiesti. Lääne pool aga ulatawad mäeharud kuni merekaldani ja sünnitawad siin poolsaari, lahti ning käarusid. Mäeharude wahel asuwad lausikmaad on jõgede tegewuse läbi sündinud ja kaswawad mere poole jõgede suus uhtmaa läbi. Ka on siin hulk saari, mis Wäike-Aasiat Euroopaga ühendawad. Kõige tähtsamad nendest on Mytilini ehk Lesbos, Hios, Samos ja Rhodos. Wäike-Aasia mere-äärsed sooja lõunamaa kliimaga maakonnad on hästi niisutatud ja wiljakandwad, suurte buki- ja tammemetsadega. Ainult edelapoolne jagu on väga kaljune ja sel põhjusel põlluharimiseks wähe kõlblik. Sellepärast elab siin ka wähe rahwast.

Poolsaare sisemaa on 800—1000 meetrit kõrge kiltmaa. Looduse poolest on ta kuiw rohtlaas ja kõrbe, mille lõunapoolses jaos soolajärwi ja soolaallikaid leidub. Ida pool tõusewad Wäike-Aasia mäed kõrgemale ja seisawad Armeenia kiltmaaga ühenduses. Kiltmaad lõuna poolt piirawad mäed (Tauruse'e mägestik) on kõrgemad kui põhjapoolsed Pontuse'e mäed. Sellepärast woolawad kõik suuremad jõed põhja poole. Nendest on kõige tähtsamad Kisil-Irmak ja Jeshil-Irmak. Mõlemad woolawad Musta merde. Ülemal jooksul, Tauruse mägestikust alla woolates, niisama ka alamal jookseul, Pontuse mägedest ranna-lausikmaale, on jõgedes rntulik wee jooks hulga karestikkudega; nende keskmine jooks kiltmaal on tasane. Wäike-Aasia mägestikkudest on lubjakiwist Tauruse mäeharud kõige tuttawamad (mätipud üle 3000 m. kõrged). Neid ühendab kirde pool Armeenia kiltmaaga Antitauruse mägestik. Selle lähedal seisab ka poolsaare kõige kõrgem mägetipp, kustunud tulemägi

Erdshish-Dagh (ligi 4000 meetr. k.). Läänes keerab Tauruse mägestik merekaldast eemale, loode poole. Siin, Väike-Aasia edelapoolses nurgas, asub Tauruse mägestiku ja mere vahel kristalliline Liidia mägestik. — Väike-Aasia on rikas kõiksugu mineraalidest ja metallidest, kuid mäe-

Muezzin teatab minareti rõdult hüüdes jumalateenistuse algust.

tööstus seisab siin veel madalal järjel. — Kustunud tulemägesid leidub Väike-Aasias suurel hulgal. — Suvi on Väike-Aasias väga kuuw. Rannamail on enam sademeid, näit. on Smürna linnas (läänerrannal) keskmiselt 61 tsentim. sademeid aastas. Keskmine aastatemperatuur on umbes 17° , jaanuaris $+8^{\circ}$, juulis $+27^{\circ}$, kõige kõrgem temperatuur on $+39^{\circ}$ ja kõige madalam -4° .

Wanal ajal olid Wäike-Aasias põllud paremasti haritud kui nüüd ja siis elas siin ka rahvast palju paksemalt. Meie ajalgi on Wäike-Aasias veel palju wana aja mälestusi leida: templite, weewärkide, kuningate haudade, kindluste ja terwete linnade waremeid. Iseäranis palju ehitusi häwitasid mongoolid 13. aastajal ära, kui nad Timur Lenk'i (Tamerlani) juhatusel Kesk-Aasiast lääne poole tungisid, et kõike haritud

Türgi preester.

ilma oma alla heita. Praegu on siin türklased walitsew rahwas (üle 6 miljoni). Läänekallastel elawad greeklased, kus neid Menderesi jõest põhja pool enam on kui türk-lasi. Ida pool elawad kurdlased, Pontuse mägedes ja Musta mere rannamadalikus (Batumist kuni Trebisondi linnani) — Muhamedi usku laasid (grusiinlaste lähemad sugulased). Linnades leidub armeenlasi.

Türklased heitsid juba 11. aastajal Wäike-Aasia oma alla. 15. aastajal wõitsid nad ka naabruses olewad Lääne-

Aasia maakonnad, kirdepoolse Aafrika ja kagupoolse Euroopa ära. Nüüd on Türgimaa üks kõige nõrgematest, teistest taha jäänud riikidest. Türklaste walitsuse tõttu on põlluharimine ja teised tööstuseharud siin täiesti kängu jäänud. Ainult Wäike-Aasia läänepoolses osas leidub hästi haritud nisupõldusid, wiljapuu-aedu ja kohati ka wiinamägesid. Kiltmaal aga on karjakaswatamine rahwa päättöö; pääasjalikult kaswatatakse kitsi.

Wäike-Aasia türklane.

Türgi külades on majad enamasti puust ehitatud, harwa ka kiwist, ja sawiga üle waabatud. Türgi linnad on mägede pääl, sagedasti ka järskude kaljude otsas. Linna keskel on harilikult wana aja kindlus, paksude müüridega ja tornidega. Linnades leidub ka wäga palju Muhamedi usu jumalakodasid (dshamid ja metshedid), mida peenikesed walged tornid (minaretid) ehiwad. Kellasad nendes tornides ei ole, waid torni rõdu päält kutsuwad „muezzinid“ (palwekutsujad) wõi „imaamid“ (Muhamedi usu waimulikud) ise teatud tundidel usklikka jumalakotta. Uulitsad on kitsad ja porised, kus peremeheta koerad hulgakaupa ümber uitawad.

Türklased on endid Wäike-Aasia endiste elanikkudega seganud, kes walget tõugu olid, ja sellepärast ei ole nendel praegu enam palju kollase tõu tundemärkisid. Nad on kõrge ja sirge kaswuga. Ülikonnaks on nendel kirju wäljaõmmeldud kampsion, laiad püksid ja lai wöö, mille wahele sage-dasti sõjariistad on pistetud. Pääs kannawad nad punast wildist mütsi. Naisterahwad katawad oma näo looriga kinni, nagu see igalpool Muhamedi usku rahwa seas wiisiks on. Türklased on väga waprad, õiglased ja wõõraste wastu lahed. Nendel on aga wähe ettewõtmise-jõudu ja iseloomu-kindlust. Walitsus on Türgimaal väga wilets: seaduse ja

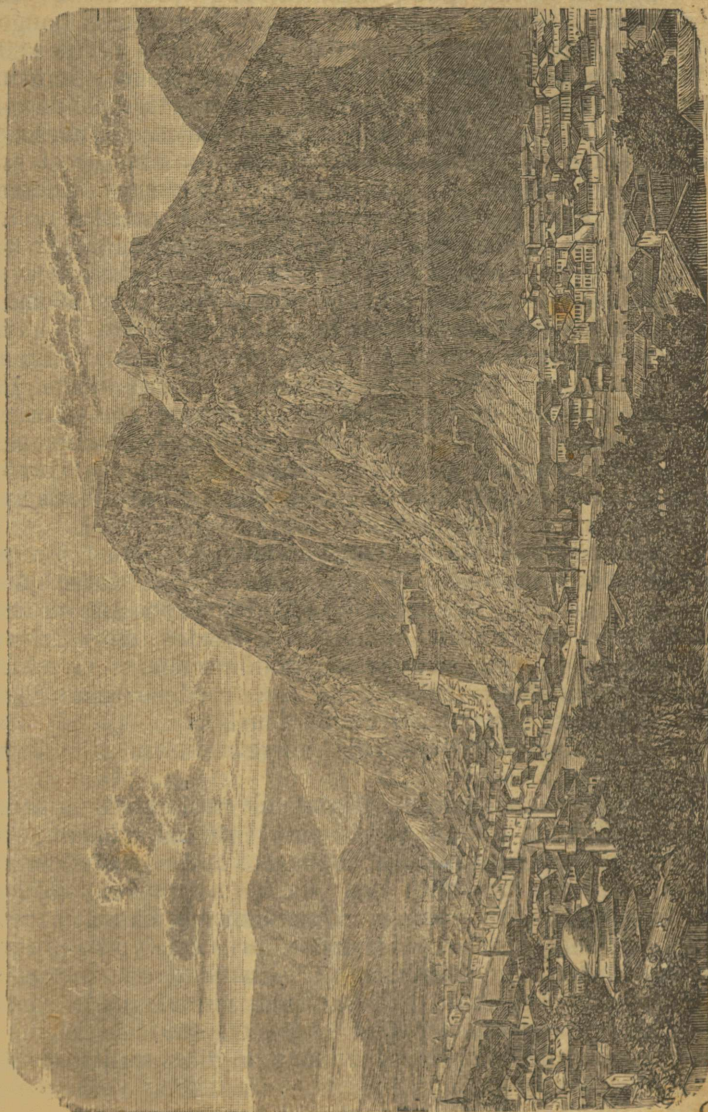

Türgi küla Wäike-Aasias.

õiguse asemel walitsewad ametnikkude omawoli ja hääks-arwamine. Hariduse eest ei kanta sugugi hoolt. Talupojad ägawad raskete maksukoormate ja sõjawäe-teenistuse ikke all. Sellepärast on nad väga waesed, maa looduserikkuste pääle waatamata.

Türklaste pää-tööharud on põlluharimine ja aiapidamine. Töö- ja weloomaks on siin suured tugewad pühwliid. Põldudele teewad rohutirtsud suurt kahju. Nende wastu on 1916. a. türklased sakslaste näpunäitete järele eduga hakanud wõitlema. Tööstus on madalal järjel. Türklaste poolt walmistatud kaupade asemel hakatakse ikka enam ja enam Euroopa wabrikukaupa tarwitama. Sest ajast saadik, kui eurooplased, iseäranis sakslased, siia raudteesid on ehi-

tanud, on Euroopa kaupade sissevedu jõudsasti edenenud. Raudteedest ehitatakse siia kaks pääharu, mis lääne poolt

Amasta linn.

ida poole Väike-Aasiast läbi lähewad. Põhjapoolne raudtee algab Bosporuse wäina ääres, Skutari linna juurest Haider Pasha kaubasadamast ja läheb Angora linna kaudu

ida poole. Angora on kõrgel kiltmaal, kus peene willaga kitsi kasvatatakse. Nende willast valmistatakse Angoras riidet. Angorast kirde pool, Jeshil-Irmaki jõe kaldal, on Amasia linn. Kõrgel mäe otsas asub waremeteks langenud loss, mis genualased keskajal on ehitanud. Kõige tähtsam Väike-Aasia kaubalinn on Greeka päralt olew Smürna (250.000 inim.), lääne-rannas, Smürna lahe ääres. Siit sõidawad aurulaewad kõikidesse Wahe mere ääres asuwatesse linnadesse. Wälja weetakse siit nisu, aiawilja ja willu, sisse weetakse Euroopa wabrikukaupa. Smürnas algab teine suur raudteeharu. Koonia linnani kannab ta Anatoolia raudtee nime.

Siin algab Bagdadi raudtee, mis ida poole Adana linna kaudu Tigris'e jõe äärde wiib Djerabulus'e (dsherabuluse) linna, kust laewadega edasi Bagdadi poole sõidetakse. Koonia linnas on hulk keskajal ehitatud toredaid metshedisi ja medréssisid (waimulikud ülikoolid). Praegugi on Koonia waimulikud õpeasutused üle Türgimaa kuulsad. Kaswandikka on nendes koolides 400 ümber. Hää põllupinnaga aga puudulikult niisutatud tasandik Koonia linna ümbruses on wiimastel aastatel suurte tammide ja kraawide abil wäga wiljakandwaks tehtud. Musta mere ääres on kõige tähtsam kauba- ja sadamalinn Trapezunt (Trebisonde).

Kauplemiseks ei ole türklastel annet ega osawust. Kauplemine on kõik armeenlaste ja greeklaste käes. Kõige jõukam rahwas on siin greeklased. Ka hariduse poolest on nad türklastest ees. Hariduse tähtsusest aru saades, ohwerdawad jõukad greeklased suuri summasid koolide pääle. Greeklased ja armeenlased on ristiusku — esimesed Greeka õiget usku ja wiimased Armeenia-Gregoriani usku.

Wäike-Aasia on Türgi riigi kõige tähtsam ja rahwarikkam maakond.

Wäike-Aasia lääneranna lähedal olewaid saari nimetatakse **Sporaadideks**. Nad on selle maatüki jätised, mis muistsel ajal Wäike-Aasiat Greekamaaga ühendas, kuni kolmislademiku ajajärgul maapinna wajumise läbi Ägeuse meri tekkis. Põhjapoolsed sporaadid on Greeka, lõunapoolsed Itaalia päralt.

Wäike-Aasia lõunakaldal asuw Küprus'e (Kypros'e) saar on mägine (mäed kuni 2 wersta k.). Elanikud on suuremalt osalt greeklased, kes saare wiljakandwal pinnal põldu hariwad. Saarel on ka rikkaid wasekaewandusi olemas. 1878. aastast saadik on Küpruse saar Inglise walitsuse all.

Siiria ja Palestiina.

Wahe mere idarannas on kaks maakonda: Siiria ja Palestiina. Nad asuwad suuremalt jaolt kiltmaal, mis ida poole kuni Eufrati jõe lausikmaani ulatab. Ainult

Wahe mere randa mööda lähewad kaks kolmislademiku aja-
järgul tekkinud mäeharu põhja poolt lõuna poole: Libanon, läänepoolne, kõrgem mäeharu (üle 3 kilom. kõrgete mäetipudega) on idapoolsest, Antilibanon'i mäeharust laia ning sügawa Bekaa oru läbi lahutatud. Selle lausikmaa poole on mõlemate mäeharude järsud küljed pööratud, kuna kiltmaa poole need mägestikud pikkamisi astmetes laumaks lähewad. Mägedest leitakse rauda, kiwisütt ja kiwiõli. Wanasti oli Siiria, niisama kui Wäike-Aasiagi, üks kõige wiljarikkamatest maadest, wiljakandwate põldudega ja hulga kaubalinnadega. Wana Rooma, Araabia ja ristiusu kultuuri jätiseid leiame siin iga sammu päält. Iseäranis palju waremeid on Baalbeki ja Palmyra linnadest järel, mis meile nimetatud linnade toredatest ehitustest, mis 2000 aastat wanad, tunnistust annawad. — Wahe mere rannamaad nimetati wanal ajal Foiniikiaks. Meri on endised kuulsad ja tähtsad meresadamad liiwa täis ajanud. Foiniikia wägewatest sadama- ja kaubalinnadest on praegu ainult Beirut (üle 100.000 inim.) tähelepanemise-wäärt. Suurem jagu endistest haljendawatest niitudest ja nurmedest on praegu kõrbe, kus elanikud (araablased-beduinid) ümber rändawad. Ainult Wahe mere rannas ja Antilibanoni idapoolsetel mäekülgedel leidub kõrbesaari (oasisid), kus rahwas kindlates asupaikades elab ja ennast põlluharimisest ja aiapidamisest toidab. Endised suured seedripuu metsad mägede külgedel on aga suuremalt jaolt maha raiutud ja ainult siin ja seal on mõned metsatukad üle jäänud. Antilibanoni kõige kõrgema mäetipu Hermoni jalal, ilusas oasis, asub Siiria kõige suurem linn Damaskus (üle 150.000 inim.). See linn on üks hommikumaa kõige wanematest ja ilusamatest linnadest, praegu riide- ja raua-kauba walmistamise poolest tähtis. Damaskus on Beirutilinnaga raudtee läbi ühendatud. Damaskuses algab ka nõnda nim. Mekka raudtee, mis lõuna poole, Araabia poolsaarele wiib. See raudtee on ühe haru läbi ka Haifa kauba- ja sadamalinnaga ühendatud, mis Beirutist lõuna pool asub. Damaskusest läheb ka raudtee põhja poole Halep'i (Aleppo) linna kaudu Bagdadi raudtee päale välja. Iskenderun'i (Alexandrette) sadamalinn on raudtee haru läbi pää-raudteega ühendatud.

Siiria ja Wäike-Aasia sadamalinnad tuletawad meile Lõuna-Euroopa linnu meelde. Inimeste töö, kauplemine ja ülepää kõik läbikäimine sünnib pääasjalikult uulitsal. Rahwahulk on siin aga weel kirjum ja uulitsal on palju enam kisa ja kära kui Euroopas. Siin leiame suure hulga kaubapoodisid ja kohwimajasid, mõnes linnas ka ilusaid puiesteesid ja isegi uulitsa-raudteesid. Sisemaal olewad linnad aga, nagu Damaskus, on weel seda algupäralist iselaadi, nagu kõik need

linnad, mis wanasti araablaste walitsuse all olid. Kõik majad on walgeks waabatud ja lambi katusega. Nende keskel on wäga palju toredaid Araabia maitstes ehitatud metshe-disi (Damaskuses üle 250) ja Muhamedi usu waimulikka koole. Igal pool on rohelisi puid ja põõsaid näha ja palju wett, kas purtskaewudes wõi uulitsa äärsetes kraawides. Mitmes kohas on kaubahoowid suure hulga poodidega. Käsitöölised walmistawad siin möödaminejate silmade all oma kaupu, mis oma ilusa ja maitserikka töö pärast ka eurooplaste lugupidamist leiawad. Sagedasti on uulitsal kaamelite

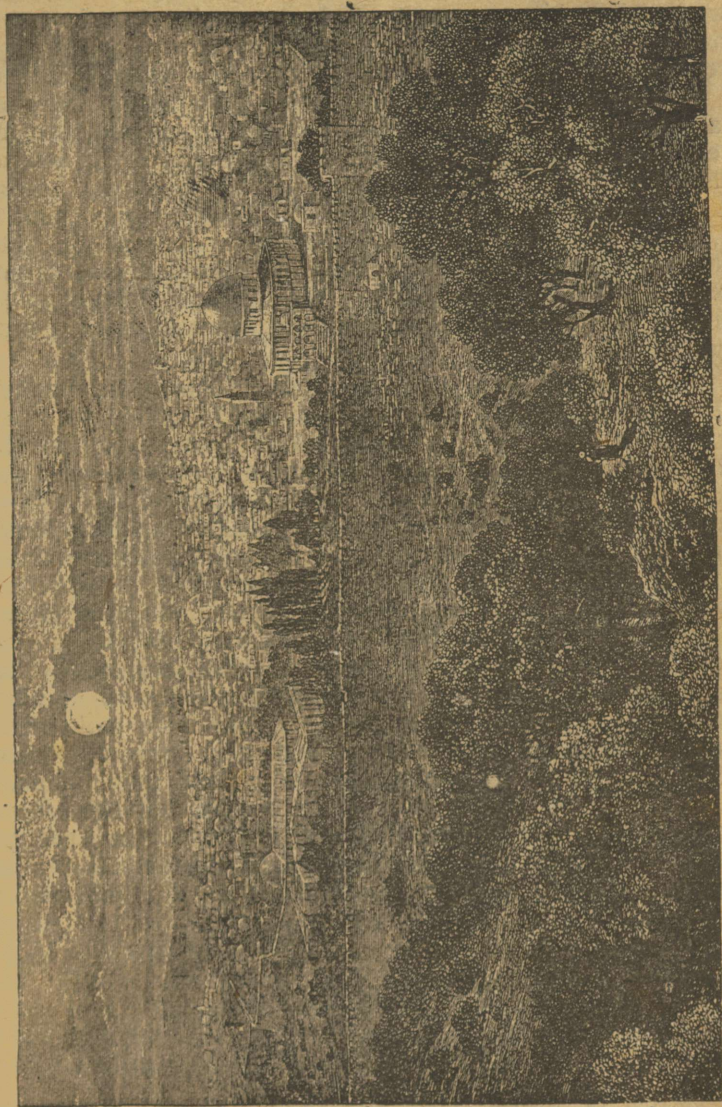

Araabia kohwimaja Türgimaal.

killawoorisid näha. Igalpool on kirjudes hommikumaa riietes rahwa seas elaw liikumine.

Libanoni ja Antilibanoni mägestikud on lõuna pool enam kiltmaa laadi. Nende wahel olew org läheb lõuna poole sügawamaks ja ulatab kuni Punase mereni, mis ise ka muud ei ole, kui selle oru madalam jatk. Hermoni mäest algades jookseb seda orgu mööda Jordani jõgi. Ta woolab Genetsareti järwest läbi, mille pind 200 meetr. Wahe mere pinnast madalamal on. Jordan woolab Surnu merde, mis selle oru kõige madalamal kohal asub (tema pind on 390 meetr. merepinnast madalamal). Surnu mere wesi on palju

soolasem, kui merewesi ja selles ei wõi kalad elada ega weetaimed kaswada. Surnu mere mõlemal kaldal tõusewad

Jerusalemma linn.

kiltmaa järsud kaljuseinad taewa poole. Ehk küll Jordani jõgi Surnu merde woolab, siiski ei tõuse selle mere weepind, sest õhk on siin väga kuiw, ja sellepärast aurab niisama palju wett ära, kui teda Jordanist juurde woolab. Genetsareti

järwe ja Surnu mere wahel olewat madalat Jordani jõe orgu nimetatakse El Ghor'iks. Jordani jõe ja Wahe mere wahel asub kiltmaa, mida Palestiinaks nimetatakse. See on kuiw, paekiwi-pinnaga stepp. Talwel on siin kaunis külm (Jerusalemmas sajab talwe jooksul mitu korda lund), aga suwel kõrwetab päike nii, et jõeojad ära kuiwawad ja taimed ära närtsiwad. Ilusat taimekaswu on siin ainult kewadel näha. Lõuna pool lõpeb Palestiina Siinai poolsaarega. Selle poolsaare põhjapoolne jagu on kõrbe (El Tih), lõunapoolses jaos on Siinai mägestik (üle 2600 meetr. k.) kustunud tulemägedega. Wanal ajal elasid Palestiinas kuni 4 milj. inim., nüüd aga vähem kui 400.000. Jordani jõest ida pool asub mäGINE kõrbe, kus beduiinid (kolijad araablased) wäiksel arwul ümber rändawad. Aga ka siin leidub palju waremeid, mis selle maakonna endisest õitswast olekust tunnistust annawad.

Jordani jõest lääne pool on kolm Palestiina maakonda: Galilea, Samaaria ja Juudamaa. Galileas, Tabori mäest lääne pool, asub Naatsareti linnake, sellest ida pool, Genetsareti järwe ääres, Tibeerias. — Samaarias, Garitsimi mäe jalal, on Sihem'i linnake (nüüdne Nablus). — Juuda maakonnas on Palestiina kõige tähtsam linn **Jerusalem**, umbes 60.000 elanikuga. Jerusalem on sadamalinna Jaffaga kitsaroopalise raudtee läbi ühendatud. Jerusalem on ristiusulistele püha linn. Jeesuse hauale on kirik ehitatud, mis kõikide ristiusuliste omandus on. Kabeli juures, mille sees Jeesuse haud on, peetakse alati mitmes keeles jumalateenistust. Jerusalemmas elawad ristiinimesed, juudid ja Muhamedi usulised. Pääle selle on siin ikka palju ristiusku palwerändajaid, kes kaugelt siia kokku tulewad. Nende jaoks on siin mitmed öömajad ehitatud. Ida pool lahutab Kidroni jõe org (Josafat) 76 meetr. kõrget Õlimäge Jerusalemmast. Õlimäe läneküljel on Getsemane aed ja idaküljel Betania küla. Lõuna pool on Betlemma küla toreda Maarja kirikuga, kus meie Õnnistegija sündimisepaika näidatakse.

Siirias ja Palestiinas elawad umbes 2 milj. inimest, suu-remalt jaolt muhameedlased.

Mesopotaamia.

Tigrise ja Eufrati jõed woolawad oma ülemal jooksul Armeenia mägisest maast läbi. alamal jooksul aga tasandikust, mis nimetatud jõgede uhtmaast tekkinud. Seda lausikmaad nimetatakse Mesopotaamia'ks (Greeka keeli=jõgede wahel olew maa). Mesopotaamia läänepoolseks piiriks

on Siiria kõrbe, idapoolseks piiriks aga Iraani kiltmaa läänepoolses ääres olevad mäed. Tigris ja Eufrat lähenewad üksteisele ja ühinewad wiimaks Shat-el-Arab'i nime all, mis mitmes harus Persia lahte woolab. Mesopotaamia põhjapoolne jagu, Ülem-Mesopotaamia, on kohati künkline, lõunapoolne aga, Alam-Mesopotaamia, täiesti lage lausikmaa. Alam-Mesopotaamia oli wanal ajal hästi haritud maa, kus rahwast paksult elas. Suure hulga kaanalite ja kraawide abil lasti jõgede wesi põldude pääle, sest wihmast on siin sagedasti suur puudus. 2000 aastat e. Kristust olid siin wägewad Assiiria ja Baabiloni riigid. Baabiloni linnal oli sel ajal üle miljoni elaniku. Praegu on sellest linnast ainult suured künkataolised rusuhunnikud alles. Siit on meie aja teadusemehed palju wana aja jätiseid wälja kaewanud. Iseäranis tähtsad on telliskiwi-tsilindrid kiilkirjadega, kust meie selle maa kõige wanemat ajalugu tundma õpime. 11. aastasajal heitsid Seldshuki suguharu türklased selle maakonna oma alla. Türgi walitsuse all ei kantud niisutamise kraawide eest hoolt. Selle tõttu on Mesopotaamia praegu kohati kõrbe, kohati soo, kus araablased-beduiinid wäiksel arwul oma karjadega ümber rändawad. Ainult mõne siimaani alalhoitud kaanali weerel leiame haritud maaribasid, mis kuude kaupa wee all seisawad ja mida weest mahajäänud kõnts wäetab. Wiimasel ajal on siin hakatud põldude niisutamise otstarbeks jälle tammisid ehitama ja kraawisid kaewama, mille abil 600.000 akrit (ligi 5500 dess.) maapinda wõib niisutada ja wiljakandwaks põlluks teha. Siin kaswatatakse datli-palmpuid. Ka karjakaswatamine on nimetamisewäärt. Wiimasel ajal leiti siin wäga rikkaid kiwiõli allikaid. Poliitiliselt sellel maakonnal tähtsust ei ole, majandusliselt ainult niipalju, et siit kõige lühem tee Indiast ja Lõuna-Persiast Euroopasse läbi läheb.

Bagdad (üle 100.000 elan.) on ainus Mesopotaamia linn, mille tööstus nimetamisewäärt on. Bagdadist lõuna pool on Babiloni waremed. Shat el Arabi ääres asub Basra ehk Bassora kaubalinn. Siit sõidawad aurulaewad Bagdadi linna ja Indiasse (Bombay linna). — Ülem-Mesopotamias, Tigrise jõe ääres, asub kaubalinn Mosul. Wanasti oli see linn oma peene riide poolest kuulus (musseliin). Nüüd on see tööstuseharu täiesti kängu jäänud. Mosuli lähedal asuwad Assiiria kuningriigi päälinna Ninive waremed.

! Arabia.

Arabia on kõige suurem poolsaar maa pääl (weerand Euroopa pinnast). Ta on läbistikku kiltmaa (2500 meetr k.), mis ainult keskkohas (Nedsh'i maakonnas) ja äärte pool

mägine on. See kiltmaa on ilma niiskuseta liiwane kõrbe, mis oma looduse poolest enam Põhja-Aafrika kui Aasia kiltmaade sarnane on. Araabia on palawas kliimawöös. Jõed puuduvad peaaegu täiesti. Kohati, iseäranis idarannal, leidub tühje jõeasemeid, kus väga harwa, wihma ajal, wett leidub. Niisugused jõeasemed nimetatakse w a a d i'deks. Kiltmaa ja merekalda wahel on kohati kitsaid lausikmaid olemas, kus enam niiskust leidub. Siin on wõimalik põldu harida, aga ainult kunstliku niisutamise abil.

Org Araabia kiltmaal.

Kõige paremad ja rikkamad Araabia maakonnad on Hedshas ja Jeemen, Punase mere kaldal. Ka Persia lahe loodepoolisel rannal asuw El Haasa maakond on õitsew ja wiljakandew maanurk. Nendes maakondades kaswatatakse datlipalmisid ja kohwipuid. Mereranna ääres elab rahwas (araablased) kindlates asupaikades. Sisemaal aga rändawad karjakaswatajad ühest kohast teise, neid kohti otsides, kus loomatoiduks kõlbawat rohtu kaswab. Niisugusid rändajaid araablasi nimetatakse beduiinideks. Et Araabia suuremalt jaolt kõrbe on, sellepärast elab siin ka väga wähe rahwast (umbes 3 $\frac{1}{2}$ miljoni). Araablased elawad suguharudes, millede üle rahwa poolt walitud wanemad, sheih'id, walitsewad. Suurem osa nendest peab oma ülemwalitsejaks Mekka linnas elawa suur-sherifi. Üksikute suguharude wahel peetakse sagedasti weriseid sõdasid.

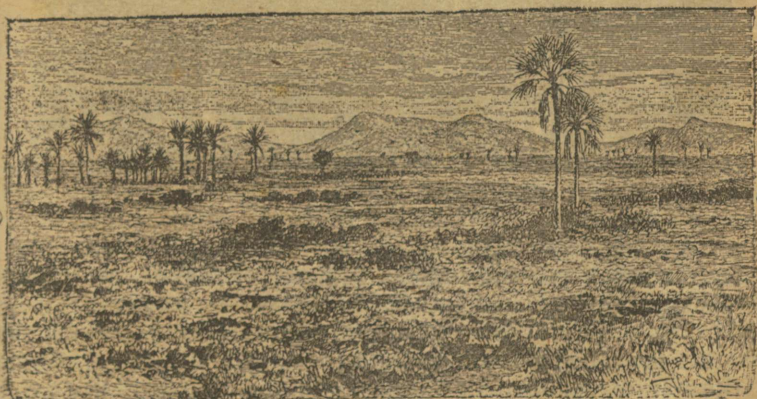
Poolsaare lõunapoolses jaos on kõige tähtsam riik Oman'i mäginine maa, kagupoolsel rannal, Maskat'i sadama- ja kaubalinnaga. Et mägedes palju wihma sajab, siis on siin niiskust küllalt. Selle tõttu on siin wõimalik põldu harida. Rahwast elab siin kaunis paksult (ligi 1 milj.). Wälja weetakse pääasjalikult datlid.

Pääle Araabia poolsaare leidub araablasi weel Siirias, Mesopotaamias ja Põhja-Aafrikas. Nad on pika ja peene kaswuga, tõmmu näokarwaga ja suurte elawate silmadega inimesed. Araablased on täiesti kõrbe-elanikud, kes pikkade wäsitawate sõitudega palawas kõrbes harjunud on. Araabia iseloomus paistawad meile kõige päält wabaduse-armastus ja uhkus silma. Selle kõrwal paneme aga ka enesekasu-püüdmist, ahnust ja werehimu tähele.

Looduse poolst waese kodumaa tõttu elawad araablased söögi ja ihukatte poolst väga lihtsalt. Pääwarjaks on nendel willasest riidest walmistatud ja mustaks wärwitud tel-

Araablane.

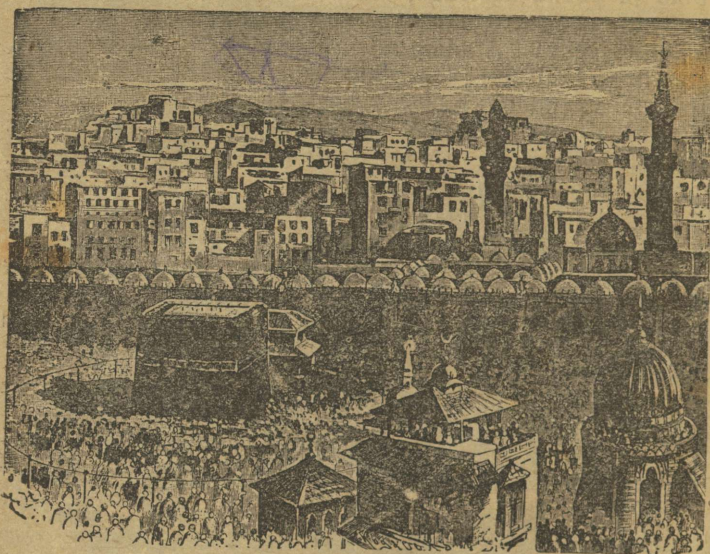

Kõrbe oaas Araabias.

gid. Nad kaswatawad ühe küüruga kaamelid, lambaid, hobuseid ja väga harwa ka sarwloomi. Kaamelite seljas teewad nad pikki rändamisi kõrbes, ka hobuste seljas tungiwad nad kaupmeeste ja usurändajate killawooride (karawaanide) kallale, et neid paljaks riisuda. Ühe küüruga kaamel on

kõige tähtsam Lääne-Aasia koduloom. Ilma kaamelita ja datlipalmite oleks araablased võimata kõrbes elada.

Araablased on väga anderikas rahvas. Keskajal asutasid araablased Lääne-Aasias, Põhja-Aafrikas ja Hispaanias suured riigid. 11.—13. aastasajani olid nad kõige kõrgema haridusega rahvas maa pääl. Kõige tähtsam selle aja ülikool oli Arabia ülikool Cordova linnas Hispaanias. Araablaste seas tekkis 7. aastasajal ka Muhamedi usk, mis praegu Lääne- (osalt ka Lõuna-) Aasias, Põhja- ja Ida-Aafrikas walitsemas on. Muhamedi usu-õpetus on Korani raamatus ära seletatud;

Kaaba metshet Mekkas.

seda raamatut peavad muhameedlased pühaks. Muhamedi usulised langewad praegu kahte harusse: sunniitid ja shiitid. Sunniitidel on korani kõrwal weel teine püha raamat: sunna. See on pääle usuasutaja, Muhamedi, surma kokkuseatud usuõpetuste kogu. Shiitid loewad usu-asjus ainult korani mõõduandwaks. Lääne-Aasia Muhamedi usku rahwastest on ainult perslased shiitid, teised kõik sunniitid.

Hedshase maakonnas on Mekka ja Medina linnad, muhameedlaste kõige pühamad paigad, kus iga aasta tuhanded usurändajad palwetamas käiwad. Üks jagu nendest tuleb maad möõda, karawaanides, teine jagu merd möõda Dshidda sadamalinna kaudu, Mekka linnas on Muhamed sündinud, aga Medina linnas maha maetud. Pääle selle on Mekka linna

päämetsheti hoowi pääl neljanurgeline tempel, muhameedlaste kõige suurema pühadusega, musta kiwiga („kaaba“). Selle kiwi olla nende arwates pääingel Gabriel taewast toonud.

Jemeni maakonnas on Hodeida ja Mokka wäiksed sadamalinnad, kust datlid, kohwi, wiirukit ja gummi arabicum'i wälja weetakse. Araabia sisemaad on weel wäga wähe uuritud. Ranna-äärsetel maadel, iseäranis aga läänerannal on Suez'i kaanali awamisest saadik suur tähtsus. Araabia edelapoolses serwas olew sadamalinn ja merekindlus Aden on ühes ümberkaudse maaga inglaste päralt (umbes 200.000 elan.). Siin on India ja Euroopa wahel sõitwate laewade peatuspaik, kus nad süsa ja joogiwett pääle wõtawad. Et jõed ja järwed ümbruses puuduwad, siis walmistatakse siin mereweest destilleerimise abil magedat wett, kui wihmawett ei jatku, mida suurtesse kiwidega wooderdatud tiikidesse korjatakse. Araabia lõunarand, wiljakandew Hadramaut'i maakond, on inglaste kaitse all. Inglaste päralt on ka lähedal olewad Kurian-Muriani saared ja Bab-el-Mandebi wäinas wulkaanine Perim'i saar.

Ülewaade.

Teiste maailma-jagudega, pääle Lõuna-Ameerika, seisab Aasia ühenduses wõi on nendest ainult wäinade läbi lahutatud. Euroopa, millega Aasia lääne pool ühendatud on, ei ole muud kui Aasia poolsaar, Aafrikaga seisab Aasia 112 kilom. laiuse Suez'i ^{112 kilom.} maakitsuse läbi ühenduses, kuna ta Punase mere teises otsas, Bab-el-Mandebi wäina ääres, Aafrikale 20 kilom. pääle läheneb. Austraaliaga ühendab Aasiat terve saarestik. Põhja-Ameerikast lahutab Aasiat 75—92 kilom. laiune Bering'i wäin, mis suurem jagu aastat jääga kaetud on. Et niiwiisi Aasia teiste maailma-jagudega ühenduses seisab wõi nendest ainult wäinade läbi on lahutatud, siis ei ole rahwaste rändamine Aasiast teistesse maailma-jagudesse mitte takistatud, siit wõisid inimesed kõige kergemalt mujale elama asuda. Ja tõepoolest peetakse ka Aasiat inimesesoo hälliks.

Aasia ida- ja lõunarandadel on hulk merelahti ja käarusid, sellepärast on need maakohad laewasõidule ja läbikäimisele teiste maadega wäga kohased. Kus pääle selle weel küllalt niiskust oli ja põllupind wiljakandew, nagu Mesopotamias, Indias ja Hiinamaal, seal leiame juba warakult kõrgel hariduseastmel seiswaid rahwaid, seal on ka inimesesoo kõige wanema kultuuri asukohad. Kesk-Aasiasse sellewastu oli wäga raske pääseda, sest Aasia sisemaa weertel

asuvad kõrged mäed takistasid läbikäimist ja tegid selle isegi mitmes kohas võimataks.

Niiwiisi tekkis siis ka suur wahe looduse poolt rikkalikult õnnistatud Aasia lõuna- ja kagupoolsete rannamaade wahel, kus kultuuri rahwad põldu hariwad ning ennast kaubandu-

Aasia mäed, kiltmaad ja jõed.

sest ja tööstusest elatawad ju Aasia sisemaa wahel teiselt poolt, tema suure steppide ja kõrbete wõõga, kus madalal kultuuri astmel asuvad kolijad rahwad karja kaswatawad.

Aasia rannamaade wõõs leiduwad siis ka wanade kultuuri rahwaste asukohad: nagu Wäike-Aasia greklaste, foiniklaste, arablaste, babüloonlaste, india laste ja hiinlaste omad.

Maapind. Aasias on kõige kõrgemad mägestikud ja kiltmaad meie maakera pinnal ja kõige laialisemad lausik-

maad. Lausikmaades leidub ka maakohti, mis merepinnast palju madalamad on. Maapinna ehituse poolest jaguneb Aasia mitmesse osasse ja nimelt:

1) Kesk-Aasia kiltmaa, selle maailma-jao keskkoht. Peaaegu Aasia keskkohal, ainult weidi lääne pool, on 3—4000 meetr. kõrge Pamiri mäGINE maa Pamiriga on mitmed kiltmaad ühenduses: ida pool — Tibet, kirde pool — Goobi, lääne pool — Iraan. Pamirist algavad ka mitmed mägestikud. Nii läheb kagu poole Himalaja mägestik, ida poole — Kuen-Lün (Kwenlun), kirde poole — Tian-Shan, lääne poole — Hindukush ja edela poole — Sooliman'i mäed. Himalaja on kõige kõrgem mägestik maa pääl.

2) Loodepoolne Siberi-Turaani lausikmaa: Lääne-Siberi ja Aarali-Kaspia lausikmaad.

3) Siberi mäGINE maa, Jenissei jõest ida pool.

4) Aasia kurruliste mägede maa: maapinna kortsutõmbamise läbi tekkinud Väike-Aasia, Armeenia, Kaukaasia. Iraani ja Kesk-Aasia mägestikud.

5) Hiina, Hindustani ja Mesopotaamia lausikmaad on jõgede läbi sünnitatud uhtmaa.

6) Araabia ja Dekan'i kiltmaad seisawad teistest Aasia kiltmaadest ja mägestikkudest lahus. Nad on maapinna ehituse poolest väga Aafrika sarnased ja seisid maakera wanematel ajajärkudel (kuni tertiäriini) selle maailma-jaoga ühenduses.

Aasia maapinnast on kolm weerandid kõrgendikud ja üks weerand lausikmaad. Aasia on keskmiselt 900 meetrit üle merepinna kõrge, s. t. ta on 200 meetri võrra kõrgem kui läbistikku kõik maisamaa maakera pinnal. Kõrgendikkudel on suuremalt jaolt kiltmaa kuju. Kiltmaade wõõ läheb Väike-Aasia randadelt kuni Amuri rannamaale. Need kiltmaad olid alguses nõod kurruliste mäeahelikkude wahel, mis aga aja-jooksul mägede rabenemise-produktidega täidetud on.

Geoloogiliselt langeb Aasia kahte osasse. Lõunapoolsesse, vähemasse osasse kuuluvad Araabia ja Hindustani poolsaared. Need maad olid kuni tertiär ajajärguni Aafrikaga ühenduses ja on nad väga Aafrika sarnased, millepärast neid ka geoloogias ühes Aafrikaga Indo-Aafrikaks nimetatakse. Siin leidub nimelt maisamaal tekkinud lade-meid ja maakera wanast ajast saadik ei ole maapind ennast siin kortsu tõmbanud. Suurte maapinna osade wajumise tõttu on Punane meri tekkinud ja asub suur osa endisest mannermaast praegu India ookeani woogude all. — Muu Aasia osa on enam Euroopa sarnane ja nimetatakse teda geoloogias ühes Euroopaga Euraasiaks. (Indo-Aafrikaga võrreldes on Euraasia noor mannermaa. Tertiär ajajärgu algul sündi-

sid selle mannermaa lõunapoolses osas maakera pinna põhja poolt lõuna poole minewa edasinihkumise tõttu suured maapinna kortsud. Weidi hiljem, tertiär ajajärgu lõpul, tekkisid selle mannermaa lõunarajal need kõrged mäeahelikud (Himalaja ja teis.), mis teda Indo-Aafrikast lahutavad. Aasia kurrulised mägestikud sündisid selsamal ajal, kui Lõuna-Euroopa kurrulised mäedki (Alpid, Karpaatid, Balkani ja Krimmi mäed). Nende otsekoheseks jatkuks võib Kaukaasia mägestiku pidada. Kaspia merest ida poole esinewad meile rabenemise tõttu suurelt osalt tasandatud kõrgendikkudena (Kopet dagh ja teis.) Kaukaasia mägestiku ja Hindukushi wahelülid. Kaukaasia mägestik, kui ka tema jätkud Kaspia mere taga seisawad koos wanematest pursk-mäetõugudest (graniit, gneis, kristalliline kiltkiwi) ja pärastistest uhtmäetõugudest (ülem. kiwisõe-ajajärgu lubjakiwi, juura, kriidi ja tertiär lademed). Nende mäetõugude pääl asuwad kohati pursk-mäetõugude (trahiit, andesiit ja teis.) suured kogud. Wiimastest seisawad koos näit. Elbrusi ja Kasbeki mäetipud. Wäike-Aasia mäeharud on Greeka mägede järgud. Maapinna wajumise tõttu on ühendus nende wahel katkestatud ja maisamaa asemel tekkis siin Ägeuse meri. Kristallilisest kiltkiwist ja kriidi ning tertiär ajajärgu lubjakiwist Wäike-Aasia mäeharud ühinewad Armeenias, kus kohati määratud maa seest välja woolanud trahiiti, andesiiti ja basalti lademed teisi mäetõugusid katawad. Armeenias läheb suur hulk väga mitmeskestest mäetõugudest mäeharusid ida ja kagu poole, Iraani kiltmaa rajal wõi temast läbi. Kõik need mäeharud ühinewad Hindukushi mägestikus, mis kristallilistest mäetõugudest koos seisab. Nendestsamadest mäetõugudest on ka Pamiir ja Tianshan, kuid siin leidub ka wana aja, juura, päalm. kriidi ja alum. tertiär aja uhtlademeid.

Kirde pool läheb Tianshanist edasi, Tshuktshi poolsaarele selle uue kurrulise mägestikku harudena Altai, Jablonowi ja Stanowoi mägestikud. — Hindukush on ida pool ühenduses Himalaja mäeahelikkudega. See mägestik sünnitab ühes Tiibeti kõrgemaa mäeharudega ja Kwen-Luni mägestikuga terve rea kristallilisi antiklinalilisi (mäeharjad), millede wahel uhtmäetõugudega täidetud sünklinaalid (mäerübjad) asuwad. Himalaja kurrulisi mägesid tekitawad jõud töötasid weel tertiär aja wiimastes ajajärgudes, nii et kortsus lademetes elewantide, ninasarwikute, jõehobuste ja weiste jätiseid leidub. Need kuni 1000 meetr. paksud lademed asuwad iseäranis Hindustani lausikmaa poole pööratud mägestiku lõunapoolsel küljel. Pääle selle leidub Himalajas weel väga palju mitmesuguseid metallidest ja mineraalidest kaunis rikkaid lademeid, siluuri ajajärgu omadest algades ning eotseeni lademetega ja nummuliit-lubjakiwiga lõppedes.

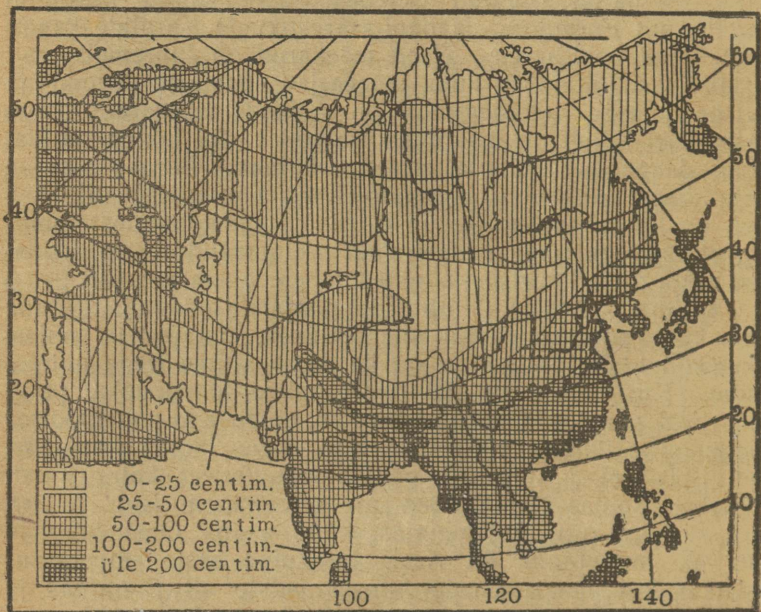
Himalaja idapoolsest otsast Indo-Hiina poolsaarele minewad mäeharud seisawad koos ka Alpi mägedes leiduwate lademete sarnastest mäetõugudest (triias, liiwakiwi, kiltkiwi, nummuliit-lubjakiwi). Indo-Hiina poolsaare mäeharud lähewad looga moodu Malai saarte kaudu osalt Uue-Guinea, Uue-Kaledoonia ja Uue-Meremaa saarele, osalt Filippiini ja Jaapani saartele. Siin on maakera koore murde kohal suur hulk tulemägesid tegewusel, kes maapinda laialt uuemate purskmäetõugudega katawad ja maastikult kurrulise mägestiku kuju wõtawad. Põhjapoolsed tulemägedest rikkad Sunda saarte mäeharud lähewad Celebesi saare kaudu Filippiini saartele, siit Formoosa, Jaapani saarestiku ja Kuriilide kaudu Kamtshatka poolsaarele. Need mäeharud on suuremalt osalt kristallilisest kiltkiwist, kuna mäeharjad enamasti devoon- ja kiwisõe-ajajärgu mäetõugudest on. Nende mäeharude looga seespoolsel küljel on maapinna wajumise läbi Lõuna- ja Ida-Hiina, Jaapani ja Ohota mered tekkinud. Borneo saar on kristallilisest kiltkiwist ja graniidist wana tompmägestik. Nii-sama on ka Hiinamaa alg- ja wana aja mäetõugudest tompmägestikkudega wana mannermaa. Mineraalidest on Hiinamaal väga rikkad kiwisõe-lademed tähelepanemise-wäärt.)

Kliima. Aasia ulatab 78. põhjalaiuse-kraadist lõuna poole kuni poolitajani, nii siis külmast, parajast ja soojast kliimawõõst läbi. Selle tõttu on ka Aasia kliima väga mitmekesine. (Kui meie suwe ajal Aasia kolme lõunapoolse poolsaare pääl päike pää kohal kõrwetab, ei tõuse ta põhjapoolses Siberis mitte ilmiski kõrgemale, kui meie juures weebruari lõpul.) Talwel kestab öö põhja pool terwet kolm kuud. Külmas ja soojas kliima wõös on aga vähem jagu Aasiat, kuna suurem osa ($\frac{3}{5}$) parajas wõös asub. Oma kõrguse tõttu üle merepinna on Aasia keskmine aasta-temperatuur madalam, kui nendesamade laiusekraadide all Euroopas ja Aafrikas. Aasia suuremas osas walitseb äärmine mannermaa kliima, väga suure wahega talwise ja süwise temperatuuri wahel.

Põhja-Aasiat lahutawad kagu pool olewatest soojematest maadest ja meredest mägestikud ja kõrged kiltmaad. Lääne pool lahutawad teda Atlandi ookeanist Uraali mäed ja Euroopa mannermaa. Sellepärast on Atlandi ookeani poolt tulewad tuuled kuiwad, sest pika tee pääl on nad suurema jao oma niiskusest kaotanud. Ainult külmad ja kuiwad põhjatuuled puhuwad takistamata üle maa. Mida kaugemale ida poole, seda külmem ja kuiwem on kliima. Talwel walitseb Põhja-Aasias baromeetiline maximum, ilm on selge ja väga külm, sademeid on vähe. Leena jõest ida pool, Werhojani maakonnas, on talwel kõige suuremad külmad meie maakera pinnal. Siin on jaanuaris sagedasti kuni 53° külma. Selle-

wastu on suwel baromeetriline minimum, mille keskkooht Araabia merest põhja pool asub. Siis puhuwad ka Põhja-Aasias soojad niiskust toowad tuuled ja siin on siis peaaegu niisama soe kui Euroopa-Wenemaa keskmistes maakondades.

Kesk-Aasia maapind on, nagu meie nägime, merepinnast väga kõrgel. See kiltmaa on igast küljest mägedega ümber piiratud. Kõrged mägestikud takistawsd wärskeid lõunatuuli siia sademeid toomast. Selle tõttu on siin mannermaa kliima weel kuiwem kui Põhja-Aasias. Pilweid on siin harwa

Aasia sademete kaart.

näha, ja weel harwem sajab siin wihma. Selge õhk laseb päikese kiired wabalt läbi. Taimekaswust peaaegu lage maapind läheb päewa-ajal ruttu soojaks, niisama ruttu aga jahtub ta ka öösel ära. Sellepärast waheldawad siin väga soojad päewad külmade öödega. Talwel on siin väga külm.

Lääne-Aasia kliima on Kesk-Aasia kliima sarnane. Et aga Lääne-Aasia kiltmaa madalam on ja need maakonnad ülepää enam lõuna pool asuwad kui Kesk-Aasia, sellepärast on kliima siin üleüldse soojem. Talwet, nagu meie juures, siin ei ole. Lund sajab ainult mägedes ja Aarali-Kaspia lausikmaal. Suwel on igalpool väga soe, sagedasti üle 50°. Araabia kõrbes on liiw niisama kuumaks aetud, kui Sahara

kõrbeski. Kiltmaad on mägedest ümber piiratud, mis wihmapilweid takistawad siia tulemast. Sellepärast on kiltmaadel kliima iseäranis kuiw. Mäekülgedel sellewastu ja mererandades sajab palju wihma, suuremalt jaolt talwel. Siis jahtub nimelt õhk ära ja niiskus ei wõi sellepärast ennast weeauruna õhus pidada ja langeb wihmana maa pääle.

Lõuna-Aasia kliima on niiske ja soe. Siin puhuwad mussooni tuuled: talwel kirdemussoon maa poolt mere poole, suwel edelamussoon mere poolt maa poole. Niiskust toowad ainult wiimased endaga ühes. Sellepärast sajab Lõuna-Aasias suwel wihma ja iseäranis seal, kus ranna lähedal mägestikud on. Kõige enam sajab Himalaja mägestiku lõunapoolsetel külgedel wihma; mõnes kohas ühe aasta sees niipalju kui meie juures 10 aasta jooksul. Selle eest on aga talwel kuiw. Poolitaja lähedal olewate saarte pääl sajab aasta läbi ühetasa wihma.

Ida-Aasia põhjapoolsetes maakondades on talw kaunis käre ja pikk, mil sagedasti üle 20° külma on. Lõuna pool on palju soojem. Suwi on igalpool väga soe. Ka Ida-Aasias puhuwad mussoonituuled ja wihma sajab siin rohkesti, aga ainult suwel. Talw on siin kuiw.

Sademete järele jagatakse Aasia järgmistesse wöödesse:

- 1) sademetest waene wöö (Araabia, Mesopotaamia lõunapoolne osa, Iraani ja Kesk-Aasia kiltmaad ja Aarali-Kaspia lausikmaa);
- 2) talwesademetete wöö (Wäike-Aasia, Armeenia, Siiria ja Sir- ning Amu-Darja ülemjooksu lausikmaad);
- 3) suwesademetete wöö (Ida-Siberimaa);
- 4) sademed kõikidel aastaaegadel (Lääne-Siber ja kirdepoolne Aasia);

5) mussooni sademetete wöö (Lõuna- ja Ida-Aasia).
Jõesed ja järwed. Aasia kõige suuremad jõed algawad kaugelt merest, kõrgete mägede pääl, kus nad oma wee lumewäljadest ja jääliugustikkudest saawad. Kiltmaadel woolawad mõned jõed järwedesse wõi kaowad kõrbes liiwa sisse ära. Suurem jagu jõgedest aga woolab merde. Nad on omale kõrgetest mägestikkudest läbi teed murdnud, nagu näituseks, Indus ja Brahma-putra Himalaja mägestikust läbi. Aasias on jõed suuremalt jaolt väga pikad ja nendes on palju wett, ehk siin küll nii rohke weega jõgesid ei ole, nagu Amazonas Lõuna Ameerikas ehk Kongo Aafrikas. Kõige suurem Aasia jõgi on Jan-tso-dsjan ehk Jan-tse-kiang (5300 kilom. pikk). Suuremalt jaolt woolawad siin jõed mitmes harus merde. Jõesuu saarestik, nõndanim. delta, on sagedasti väga suur, näituseks, Ganges'i ja Brahma-putra jõgede juures peaaegu niisama suur, kui Eesti- ja Lätimaa kokku. Aasia jõgedest on mitmed niisugused, millede allikad üksteise lähedal

seisawad, mis keskmisel jooksul üksteisest eemale lähewad, allpool aga jälle üksteisele lähenewad, nagu Hoang-ho ja Jan-tso-dsjan, Ob ja Irtõsh, Sõr-Darja ja Amu-Darja wõi koguni ühes jõesuus merde woolawad, nagu Ganges ja Brahmaputra, Tigris ja Eufrat.

Järwi on Aasias palju: Kõige suuremad järwed Kaspia ja Aarali järw on soolase weega. Mageda weega järwed on Ameerika ja Afrika omadest wähemad. Kõige suurem nende seast on Baikali järw. Ta on selle poolest tähelepanemise-wäärt, et ta kõige sügawam järw maa pääl on (üle 1500 meetr.). Aarali-Kaspia lausikmaal olewad järwed on endise mere jätised ja sellepärast kõik soolase weega. Aga ka Kesk-Aasia kiltmaadel on soolase weega järwi. Siin nimelt on mageda weega järwed aja jooksul soolaseks muutunud. Nendest ei woola jõgede mööda wett wälja, waid wesi aurab ainult õhku ära. Siin juures jääwad kõik ajajooksul wees sees sulanud mineraalid järwe. Kõige kõrgematel kiltmaadel, nagu näituseks Tibetis, on hulk järwi olemas, mis endistest jääliugustikkudest üle on jäänud. Jääliugustikka nimelt oli ennemalt palju enam kui praegu ja nad olid siis ka suuremad.

shu **Taimed.** Aasia ulatab külmast kliimawööst kuni poolitajani. Sellepärast on ka Aasia loodus taimede poolest wäga mitmekesine tundrutest pääle hakates kuni troopika põliste metsadeni. Suurem jagu Aasiat on mägedest ümberpiiratud ja puuduliku niisutamise-ga kõrge kiltmaa. Sellepärast on ka Aasias kõige enam rohtlaani (steppisid) ja kõrbeid. Nad algawad Mandshuurias Hingani mägestiku juures ja lähewad lääne poole kuni Punase mereni. Siin aga ei lõpe kõrbed weel, waid lähewad edasi kaugele Aafrikasse ja lõpewad alles Atlandi ookeani kaldal. — Aasias sajab mererandade lähedal enam wihma ja selle tõttu leiame siin ka enam metsi: põhja pool on sega- ja okaspuumets (Siberis taigaks nimetatud); ida ja lääne pool lehtpuude ja alatihaljaste puude mets; kagu ja lõuna pool troopika-mets. Wiimaste asemel on kuiwemates kohtades troopika-rohtlaaned ehk sawannid, kus rohu kõrwal siin ja seal ka üksikud puud ja wäikesed metsasalgad kaswawad. Põhja-Jäämere kallastel asuwad tundrusood.

Aasia rohtlaaned ja kõrbed on wäga mitmesugused. Põhja pool, kus talwel rohkesti lund sajab ja kus kewadel maapind sulawast lumest küllalt niiskust saab, katab rohtlaas ennast kewadel rohu ja lilledega. Suwel aga närtsiwad siin kõik taimed päikese kiirte käes ning kaowad ära ja rohtlaas omandab täitsa kõrbe kuju. Kuiwemates kohtades leidub enam põõsaid, mis kaunis suureks kaswawad. Rohtlaane põõsastel on kõwa tüwi, mis sagedasti okastega kaetud on. Nende hallikas-rohelised lehed on karwased, mis neid.

kuiwamise eest kaitseb. Niisugune põõsas on saksa ul — Kesk-Aasia steppides. Harwa on siin põõsastiku leida; suuremalt jaolt kaswawad rohtlaanes põõsad üksikult. Kus maapind soolast rikas on, seal kaswawad isesugused, nõndanimetatud soolataimed. Rohtlaantega waheldawad kõrbed — ida pool kaljukõrbed, aga lääne pool liwa- ja soolakõrbed. Wiimastest leidub kohati ka soolajärwi. Rohtlaani piirawate mägede külgedel kaswawad ka puud, sest siia korjub enam niiskust.

Rohtlaante ja kõrbete täielik wastand on kagupoolne Aasia. Siin on sooja kliima ja rohke niiskuse tõttu kõige lopsakam taimekasw, iseäranis troopikametsades. Niisuguste metsadega on kagupoolse Aasia saared, Indo-Hiina, Hindustan ja Himalaja mägede küljed kaetud. Pääle metsade leiame siit sawannisid ja haritud põldu, sest rahwast elab siin paksult. Lõuna-Aasia taimedest on tähelepanemise-wäärt: kamferipuu ja rafflesiapõõsas üle meetri suuruste punaste õitega — Borneo saarel, India wiigipuu, hulga maa pääl olewate tüwi moodu juurtega — Hindustanis. Pääle selle leidub siin igalpool palmipuid, liaanisid ja hiigla suurt pambuse-pilliroogu.

Mitte nii mitmekesine, aga siiski weel küllalt rikas on Ida- ja Lääne-Aasia taimekasw. Lääne-Aasias kaswawad mererandades ja mägede külgedel needsamad alatihaljad puud, nagu Lõuna-Euroopaski. Wiljapuudest on siin tähelepanemise-wäärt apelsini-, sidruni- ja wiinapuud, okaspuudest — tsipressi- ja seedripuud ja lõuna pool, Araabias, Mesopotaamias ja Siirias, — datli-palmipuud. Ida-Aasias neid puud ei ole. Selle wastu kaswawad aga siin niisugused alatihaljad taimed, mida Lääne-Aasias ei ole, nagu theepõõsas ja kamellia (Jaapani roos), ehk okaspuude seast krüptomeeria (Jaapani seeder). Ida-Aasias on enam niiskust, sellepärast on seal ka enam metsa, kui läänes.

Põhja-Aasia metsades on taimekasw palju waesem; siin kaswawad suuremalt jaolt ühesugused puud. Aga selle wastu on metsade all suured maatükid, mõnes kohas isegi tuhanded ruutkilom. maad. Kõige enam leiame siin meile tuttawaid okaspuud: mända ja kuuske. Pääle selle kaswawad siin suurel hulgal suimännid (*Larix europaea*) ja Siberi seedripuud ning enam lõuna pool ka lehtpuud. Põhja-nabajoone lähedal kaob taimekasw ära ja siit põhja poole, kuni Jäämere kaldani, ulatab tundrusoo, ilma puudeta, suwel samblaga ja talwel lumega kaetud ja täitsa ilma eluta lagendik.

Kasulikkude taimede poolest on Aasia rikkam kui teised ilmajaod. Suurem jagu kasulikkudest taimedest, mis praegu Euroopas kaswatatakse, on siia Lääne-Aasiast toodud, näituseks:

meie kõrrewilja-tõud ja wiljapuud, niisama ka wiina-, õli- ja päklikpuud. Ida-Aasiast on theepõõsas toodud ja mooruspuu, mille lehtedega siidiussikesi söödetakse. Lõuna-Aasia on järgmiste taimede kodumaa: riis, millega ennast pool osa kõikidest maa pääl olewatest inimestest toidab, leiwapuud, saagopalmid ja suhkru-pilliroog, mis nüüd igalpool palawa wõõ maades kaswab. Taimedest, mis mujalt Aasiasse toodud, on nimetamisewäärt: kokus-palmipuud, puuwilla-põõsas ning hiinapuu Lõuna-Ameerikast (wiimase puu koort tarwitatakse arstirohuks) ja kohwipuu Aafrikast.

Loomad. Loomatõugude rohkuse poolest seisab Aasia teiste ilmajagude seas esimesel kohal. Aasiast leiame Põhja, Euroopa-Aasia, India, Aafrika ja isegi Austraalia ringkonna loomi. Aga suurem jagu Aasiat on Põhja ja Euroopa-Aasia looma ringkonnas. Ida- ja Kesk-Aasiast, osalt ka Põhja- ja Lääne-Aasiast leiame peaaegu ainult Euroopa-Aasia ringkonna loomi.

Kesk- ja Lääne-Aasia on peaaegu kõik kas rohtlaas, kõrbe wõi mägestik. Sellepärast on siin ka kõige enam rohtlaante ja mägede sõraloomi (stepiantiloonid, kaljukitsed ja lambad) ja närijaid (karuhiir ja alakdaga). Iseäranis palju loomi on Kesk-Aasia kiltmaadel. Siin leidub veel metshobusid, pooleeslid (kulan) ja kahe kүүruga metskamelid. Tiibetis leiame pika karwaga weiseid (jak) ja suuri mäelambaid (argaali ehk arkaari). Siin on ka wäga palju wäikseid närijaid (piiksjänés). — Ida- ja Lääne-Aasiast leiame ka juba Aafrika loomi (põdrakitsed, shakalid, hūāāned ja leopardid). Araabias on ainult Aafrika ringkonna loomi olemas (jaanalinnud, pawianid ja isegi lõwi). — Põhja-Aasia on suuremalt jaolt paksu metsaga kaetud. Loomatõugude poolest on see maa kaunis rikas. Siin elawad needsamad metsloomad, mis Euroopaski, näit. põdrad, pruun karu, hunt ja t. Iseäranis palju on siin aga orawaid, kärpised ja tsooblid, kellede nahkade eest kallist hinda maksetakse. Põhja pool, tundrus, leiame põhja-ringkonna loomi, keda nende kalli naha pärast pūütakse, näit hermeliinid ehk walged nirkid ja põhjamaa rebased.

Kagupoolne Aasia on loomade poolest India ringkonnas. Loomatõugude poolest on see kõige rikkam Aasia ringkond. Siin elawad kõige suuremad taimesööjad loomad: India elewant, ühe sarwega ninasarwik, tapir ja mitu seltsi pūhwlid. Ahwidest on siin orang-utan kõige suurem (Sumatra ja Borneo saarel), kiskjatest metsloomadest tiigrid ja leopardid. Suure hulga kanatõugu lindude kõrwal (metskanad, fasaanid ja waud) leidub siin palju papa-

goisid. Teistest loomadest on siin krokodillid, sisalikud ja suured maod nimetamisewäärt.

Mõned India loomad on kaugele põhja poole rännanud. Nii leidub Ida-Aasiast ahwisid ja tiigrid, wiimaseid wahel ka Lääne-Aasiast. Mitmekesiste loomade poolest iseäranis rikkad on troopikametsad ja wõsastikud, näit. Himalaja mägede küljed, jõgede deltag, Indo-Hiina põlised metsad ja saared. Aga mida kaugemale meie ida poole läheme, seda vähem loomatõugusid meie leiame. Suuri loomi ei ole idapoolsetel saartel olemaski. Elewanti, näit., leiame weel harwa Sumatra saarel ja tiigrid Sumatras ja Jaawas. Selle eest on aga saarte pääl wäga palju mitmesugusid kirjuid lindusid ja putukaid. Celebesi saarel ja temast lõuna ja ida pool elawad juba Austraalia ringkonna loomad (kukkurloomad).

Nendes kagupoolse Aasia maakohtades, kus rahwast paksult elab (Dekani kiltmaal, Hindustanis ja Hiina lausikmaal), on kiskjad metsloomad peaaegu sootuks ära häwitatud.

Rahwas. Aasias elab enam kui pool osa kõigist inimestest maa pääl (ligi 900 milj.). $\frac{5}{6}$ sellest arwust elawad kagupoolses Aasias, nendes maakondades, kus mussoonituuled puhuwad. Kõige paksemalt elab rahwast Hiina ja Hindustani lausikmaadel ja Jaawa saarel, osalt ka Jaapanis ja Filippiini saartel.

Joon Kaukaasia, Hindustani ja Himalaja mägede kaudu Bengaalia laheni lahutab põhja ja ida pool elawaid Mongooli tõugu rahwaid (üle 500 milj.) lõuna pool elawatest Kaukaasia ehk walge tõugu rahwastest (üle 300 mllj.): hindudest Indias, Iraani sugu rahwastest Iraani kiltmaal ja Semi sugu rahwastest Araabias ja Siirias. Pääle selle elab Aasias ka weel musta tõugu rahwaid.

A. Kollast tõugu rahwaid jaotatakse kahte harusse:

1. **Mongooli haru.** Selle suguharu ühed rahwad elawad Põhja- ja loodepoolses Aasias. Kehaehituse ja wälimuse poolest on nende rahwaste wahel suur wahe. Nende hulka arwatakse mongoolisid, Siberi pärisrahwaid, kalmõkkisid, kirgiisisid ja türklasi. Keel on nendel kõigil mitmesilbiline.

Selle suguharu teised rahwad (hiinlased, jaapanlased, Tiibeti ja Indo-Hiina elanikud) elawad kagupoolses Aasias. See on kõige rahwarikkam suguharn maa pääl (üks weerand terwest inimesesoost). Keel on nendel rahwastel ühesilbiline.

2. **Malai haru.** Selle suguharu rahwad elawad Malakka poolsaare lõunapoolses jaos ja kagupoolse Aasia saarte pääl.

B. Walget tõugu rahwaid jaotatakse ka kahte harusse. Esimese, Aaria, suguharu rahwad (hindud, perslased ja

armeenlased) elavad Hindustani poolsaare põhjapoolses jaos, Hindustani lausikmaal ja Iraani kiltmaal. Teise, Semi, suguharusse arwatakse Araabia poolsaarel ja Wahe mere idarannal elawaid rahwaid: araablasi ja juutisid. Nimeetatud rahwad on kõik tõmmu ihunahaga ja mustade juuksatega. Keele poolest lähewad aga mõlemad suguharud täitsa lahku. Aaria suguharu sekka arwatakse ka peaaegu kõiki praegusid Euroopa rahwaid.

C. Musta tõugu rahwad on drawiidad Hindustani poolsaare lõunapoolses jaos ja weddased Ceyloni saarel, ning mõned wäiksed negriito-rahwad Celebes'i ja Filippiini saartel.

Sõdades ja rahwaste rändamise ajal segasid endid wäga sagedasti mitme tõu ja suguharu rahwad üksteisega. Sellepärast on nende wälimine kuju ja sagedasti ka keel wäga muutunud.

Aasias leiame juba kõige wanemal ajal rahwaid kindlate eluasemetega, kus nad põldu harisid ja kõrgele kultuurijärjele jõudsid. Kõige enam haritud olid need rahwad, kes wiljakandwatel, hästi nüsutatud Hiina, Hindustani ja Mesopotaamia lausikmaadel elasid, wõi weel praegu elawad. Põlluharimine on siin rahwa päetöö ja seisab wäga kõrgel järjel. Nimetatud maakohtades asutasid rahwad juba kaua enne Kristuse sünd. suured riigid. Nendel oli oma teadus ja kirjandus ning tähelepanemise-wäärt suured ja toredad ehitused.

Aasia kultuurirahwastel on korda läinud inimkonda temal edenemisekäigul tähtsal mõõdul edasi aidata. India aarialastel ei olnud mitte üksi kõige enam wäljaarenenud keel (Sanskrit), waid nendelt on Euroopa rahwad saanud hulga walmisid ja ennemuistseid juttusid. Indias on inimene kõige esmalt elu mõistatuste üle järele mõtelnud ja niiwiisi mõteteaduse loonud. Indiast on tulnud ka arwuteaduse kümnekawa ja meie arwumärgid (numbrid), eksikombel Araabia numbriteks nimetatud Babüloonlastelt oleme saanud oma ajajaotuse (kuudeks, nädalateks jne). Babüloonias ja Araabias on täheteadusele alus pandud. Selle wastu on suuremalt jaolt weel siiamani rändajateks karjakaswatajateks need rahwad jäänud, kes Kesk- ja edelapoolse Aasia kiltmaadel ja kuiwades rohtlaantes ning kõrbedes elawad. Nead on madalal haridusejärjel ja neil ei ole ka suuremaid riikisid. Weel madalamal hariduse-astmel on kirdepoolse Aasia rahwad. Nad rändawad kehewades ja waestes maakohtades ühest kohast teise ja elawad looma- ja kalapüügist.

Aasia mannermaa weertel on ka kõik tähtsamad usuõpetused tekkinud: Brahma, Buddha, Juudi, risti- ja Muhamedi usk. Praegu on Buddha usul kõige enam poole-

Aafrika 30 milj
Euroopa 10 milj
121
Aasia 44 "

hoidjaid, nimelt Kesk- ja Ida Aasia rahwaste seas. Talle järgnewad Brahma usk Hindustanis ja Muhamedi usk Lääne-Aasias ja Malai saartel. Ristiusul on suuremalt jaolt ainult seal poolehoidjaid, kus eurooplased walitsewad. Kõige põhia-poolsemates maakohtades ja mõnel Malai saarel leidub ka ebajumala kujude kummardajaid.

Aasia majandusline tähtsus selgub ikka enam ja enam. Sellepärast tekkis ka Aasia pärast suur wõistlus Euroopa rahwaste wabel. Pool osa Aasia mannermaast ja tema elanikkudest (400 milj. inim.) seisab juba eurooplaste walitsuse all. Wenelased walitsewad Siberi ja Wene Kesk-Aasia maakondade üle. Inglise walitsuse all seisab Ees-India ja Indo-Hiina läänepoolne osa (Briti Birma). Prantslaste käes on Indo-Hiina idapoolne osa. Hollandlaste walitsuse all on Sunda ja Molukki saared. Portugallaste päralt on mõned wäiksed tähtsuseta asumaad. Filippiini saared on Põhja-Ameerika Ühisriikide asumaaks saanud.

Suuremad iseseiswad Aasia riigid on weel Hiina, Jaapan, Siiam, Persia ja Afganistan.

Aafrika.

korra ta

Wana maailma-jagudest asub Aafrika üksi mõlemal pool ekwaatori. Ekwaator käib Aafrikast keskelt läbi. Põhja poolt (Enghela neem $37\frac{1}{3}$ põhjalaiuse-kraadi all) lõuna poole (Agulhas'e neem $34\frac{5}{6}$ lõunalaiuse-kraadi all) on Aafrika läbimõõt üle 8000 kilom., lääne poolt (Verde neem $14\frac{1}{2}$ läänepikkuse-kraadi all) ida poole (Ras Asiri ja Ras Hafuni neemed $51\frac{1}{2}$ idapikkuse-kraadi all), kõige laiemast kohast üle 7500 kilom. Aafrika on Euroopast kolm korda suurem (30 milj. □-kilom.), aga Aasiast ühe kolmandiku wõrt vähem.

Rahwast elab Aafrikas 140 milj., 1 □-kilom. pääl 4,5 in. Aafrikat piirawad igast küljest sügawad mered: lääne poolt — Atlanti ookean, põhja poolt — Wahe meri, ida poolt — India ookean ja selle jaod — Adeni laht ja Punane meri. Loode pool läheneb ta Euroopale. Wiimasest lahutab teda madal, 14 kilom. laiune Gibraltari wäin. Kirde pool on Aafrika Suezi maakitsuse läbi Aasiaga ühendatud.

Aafrikat jaotab poolitaja kahte osasse: suurem Põhja-Aafrika ja vähem Lõuna-Aafrika. Siia juurde tulewad weel Aafrika saared. Sambeesi jõest põhja pool asuwat Lõuna-Aafrika osa nimetatakse ka Kesk-Aafrikaks. Aafrika on praegu terwelt kiltmaa (keskmäne kõrgus — 650 meetr.), mis mererandades järskusid kallakuid sünnitab. Põhja-Aafrika

keskmise kõrgus on umbes 500 meetr. Tema järguks võib Siiria-Araabia kõrbe-kiltmaad nimetada. Lõuna-Aafrika kiltmaa on palju kõrgem (keskmise kõrgus — 1000 meetr.). Ta oli kuni Tertiäärini Indiaga ühendatud. Geoloogiliselt on Aafrika graniidist, gneisist ja kiltkiwist väga wana tompmägestik, mis rabenemise läbi suurelt osalt tasandatud on.

Aafrika kaart.

Kohati, iseäranis põhja pool, on alg-aja mäetõud uemate uhtlademetega kaetud.

Uurimisereiside ajalugu. Aafrika on eurooplastele ammust ajast saadik tuttav. Juba enne Kr. asutasid greeklased Aafrika randadele linnu. Nende järel heitsid roomlased Aafrika põhjaranna oma alla. Aga kaugemale Aafrika sisse- maale ei tunginud greeklased ega roomlased. 8. aastasajal

päale Kr. s. heitsid araablased Põhja-Aafrika eneste alla. Nad laotasid siin Mohamedi usku laiali ja astusid sisemaa rahwastega kaubawahetusesse. Ka Aafrika idarannal tungisid araablased edasi. Meresõidu edenemisega hakkasid 15. aastasajast päale ka eurooplased, iseäranis portugallased, Aafrika läaneranda sõitma, kus ka warsti nende asumaad tekkisid. 15. aastasaja lõpul sõitis Portugali meresõitja Vasco de Gama esimesena Aafrika lõuna tipu kaudu ringi Indiasse. Kui eurooplased Ameerika üles olid leidnud, hakkasid nad sagedamini ka Aafrikasse sõitma, et siit pärisorjasid oma Ameerika asumaadesse wedada. Portugaallaste järel sobitasid endile ka hispaanlased, prantslased, inglased, ja wiimasel ajal ka sakslased ning itaallased Aafrikas asumaid. Aafrika sisemisi maa-kondi aga tundsid eurooplased kuni 19. aastasajani väga wähe. Alles nim. aastasaja teisel poo'el tungisid mitmed uurijad Aafrika sisemaale ja töid meile kindlaid teateid selle ilmajao sisemistest maakohtadest. Uurimisereisijad tungisid iseäranis suurte jõgede kaudu edasi. Looduse takistuste (weekosed, kärestikud, karid) päale waatamata on suured jõed kõige tähtsamad läbikäimise-teed Aafrika sisemaal. Minewa aastasaja 60. aastatel leidsid inglased Speke (spiik), Grant (grent) ja Baker (beeker) Niiluse jõe allikad ülesse ja Livingstone (liwingstön), uuris Lõuna-Aafrikat ja Sambeesi jõe jooksu. Ameeriklane Stanley (sténli) uuris 80. aastatel Kongo jõgikonda ja rändas esimesena ida poolt lääne poole Kesk-Aafrikast põigiti läbi.

Põhja-Aafrikat (Saharat ja ümberkaudseid maid) on pääsjalikult Saksa reisijad 19. aastasaja teisel poolel uurinud. Nendest olgu nimetatud: Heinrich Barth (Sahara ja Tsade järwe ümbrus), Gerhard Rohlfs (Marokko ja Bornu), Gustav Nachtigal (Liibia ja Sahara) ja Georg Schweinfurth (Niiluse ja Kongo wahelised maad). Wiimasel ajal, kus suur osa Põhja-Aafrikast prantslaste kätte on läinud, on wiimased Põhja-Aafrika uurimiseks palju ära teinud.

Põhja-Aafrika.

Põhja-Aafrika on Euroopaga ühendatud laewasõidule juba wanast ajast väga tähtsa Wahe mere läbi. Selle mere saared ja poolsaared on loomulikkudeks sildadeks mõlemate maailma-jagude wahel. Looduse poolest ja ajalooliselt on Wahe mere maad maadeteadusline üksus. Aafrika loodepoolset osa nimetatakse Berbeeriaks. Sellest ida pool asub Liibia (end. Tripolis). Mõlematest lõuna pool on Sahara ja sellest lõuna pool — Sudaan. Aafrika kirdepoolses osas on Niiluseäärsed maad.

Berbeeria.

Maapind. Loodepoolset Aafrika nurka nimetakse Berbeeriaks. Oma looduse poolest tuletab see maa enam Lõuna-Euroopat meelde, millega ta ju ka wanasti (kuni quartärini) ühenduses on olnud, kui lõuna pool tema naabruses olewat Aafrika osa — Sahara kõrbet. Berbeeria mäeharusid nimetatakse Atlas'e mägestikuks, millel oma ehituse poolest tertiäär ajajärgul sündinud kurruliste Pirenei ja Apeniini mägestikkudega suur sarnadus on. Selle mägestiku läänepoolses osas — Marokko mägestikus — on kolm edela poolt kirde poole minewat mäeharu. Nendest on kuni 4500 meetr. kõrgune keskmine mäeharu — Kõrge-Atlas — tähtis kliimaraaja. Ta lahutab ka Atlandi ookeani jõgikonda Sahara kõrbe poole woolawatest jõgedest. Selle mägestiku kõrguse ja mäeteede puuduse pärast on temast ülepääsemine peaaegu wõimata. Kõrgemad mäetipud on siin peaaegu aasta ümber lumega kaetud. — Atlase mägestiku idapoolsel jaol on hoopis teine nägu. Ahelmägestikkude asemel on siin 100 kilom. laiune ja kuni 1000 meetr. kõrgune kiltmaa, mida kõrged mägestikud põhja ja lõuna poolt piirawad. Ka see maa on tertiäär-ajajärgul oma praeguse kuju saanud. Oma tasase pinna on see kiltmaa selle läbi saanud, et siin orud uhtmaaga täidetud on. Sellel sawise ja liiwase maapinnaga Berbeeria kiltmaal on wiletsa taimekaswuga stepi nägu Kiltmaa pinnal läheb lääne poolt ida poole rida nõnda nim. shottisid. Need on madalamad kohad, mis wihmasel ajal kibesoolase weega täidetud on. Suwel on nad kuiwad ja walge soolakorruga kaetud. Teine rida shottisid on esimestest kagu pool. Nad lähewad reastikku lääne poolt ida poole kuni G abes'i (Wäikse Sirti) laheni. Mitmed nendest on merepinnast madalamal. Mäed, mis kiltmaad lõuna poolt piirawad, langewad järsult Sahara kõrbe poole alla. Wesi on siin mägede wahel sügawaid kuristikka õonistanud, kus teed kiltmaalt Sahara kõrbe wiivad. Ka raudteesid on prantslased siia ehitanud, ida pool Biskra kaudu Touggourt'i (tugurti) oasi Sahara kõrbe weeres, lääne pool kaugele Sahara sisse, kuni Insalah'i ja Béchar'i (beschaari) oasideni ning Marokko riigi piiridesse. Mäed, mis kiltmaad põhja poolt piirawad, lähewad mere poole laumaks. Mägede küljed on wiljasigitawa mullaga kaetud. Madalamates kohtades kaswawad alatihaljad puud, kuna kõrgemal okaspuude (Libanoni seedrite) metsi leidub. Kohati on aga metsad maha raiutud; nende aset täidab nüüd wõsastik.

Kliima ja loodus. Nagu kõikidel Wahe mere rannamaadel, nii on ka Berbeeria põhjapoolses osas, mägede ja mereranna wahel, palaw ning kuiw suwi ja pehme ning wih-

mane talw. Siin kaswatatakse neidsamu wiljataimi, mis Lõuna-Itaalias, ja Greekamaal. Kõrrewiljast on siin nisu kõige tähtsam, wiljapuudest — wiina- ja õlipuu. Puuduliku niiskuse tõttu peab siin igalpool põldusid kunstlikkude abinõudega niisutama. Rannäärsetest maakohtadest tõmmatakse niisutamisekraawid läbi, kõrgemates maakohtades aga kaewatakse ja puuritakse kaewusid. Kiltmaal ei ole palju wõimalik wiljataimi kaswatada. Siin on päratumad maakohad kuiwa ja kõwa halfarohuga kaetud, mille sitkeid lehti suurel hulgal Euroopasse tuuakse, kus neist paberit, aga ka waiwu, pastlaid, kübaraid, taskuid, kõisi, korwisid jne. walmistatakse. Lõunapoolsete mägede küljed on lagedad, ilma taimekaswuta, alnult kohati kaswatatakse datli-palmipuid.

Rahwas. Maapinna suurusega wõrreldes ei ole Berberias mitte palju rahwast, — 15 miljoni ümber. Suurem jagu nendest elab Atlase mägestiku ja mereranna wabel. Kõige wanamatest aegadest saadik elasid siin berberlased. Nad on walget tõugu, tõmmu ihunahaga ja käharate juukstega rahwas. Wahe mere wiljarikkad rannamaad meelitasid siia mitmeid rahwaid. Mitu sada aastat e. Kr. s. asutasid foiniklased Berberia idapoolses jaos suure ning wõimsa Karthago riigi. Selle

Berberlane.

riigi pälinna Karthago waremed on praegugi weel Tunsi'se linna lähedal alles. Poolteist sada aastat e. Kr. s. heitsid roomlased Karthago riigi oma alla. Rooma aja ehituste, templite, weewärkide ja m. waremeid leidub siin mitmes kohas. 13. aastasajal p. Kr. s. heitsid araablased Berberiamaa oma alla ja asutasid siin tugewa riigi. Nad tõid siia Muhamedi usu, mis berberlased wastu wõtsid. 19. aastasaja jooksul heitsid prantslased Berberia keskmise ja idapoolse jao oma alla. Nende päralt on praegu Algeria (alsheeria), kuna Tunisi riik nende ülemwalitsuse all seisab ja lääne pool Marokko sultani riik nende kaitse all.

Ka praegugi on suurem jagu Berberia elanikkudest berberlased, iseäranis wiljarikkal rannamaal ja oasides. Algerias nimetatakse neid kabiilideks. Marokkos, kus nad suuremalt jaolt arablastega segatud on, nimetatakse neid ka maurideks (iseäranis linnaelanikka). Marokko põhjapoolsel mägisel Wahe mere rannamaal („Rif“) elawad puhastwerd berberlaste suguharud, tööarmastajad

„ruafa“, kellede kohta riigivalitsusel suurt mõju ei ole. Need suguharud saavad oma wabadust kõige suurema waprusega eurooplaste vastu kaitsma. Kuni 19. aastasaja alguni olid nad kardetawad mererööwliid.

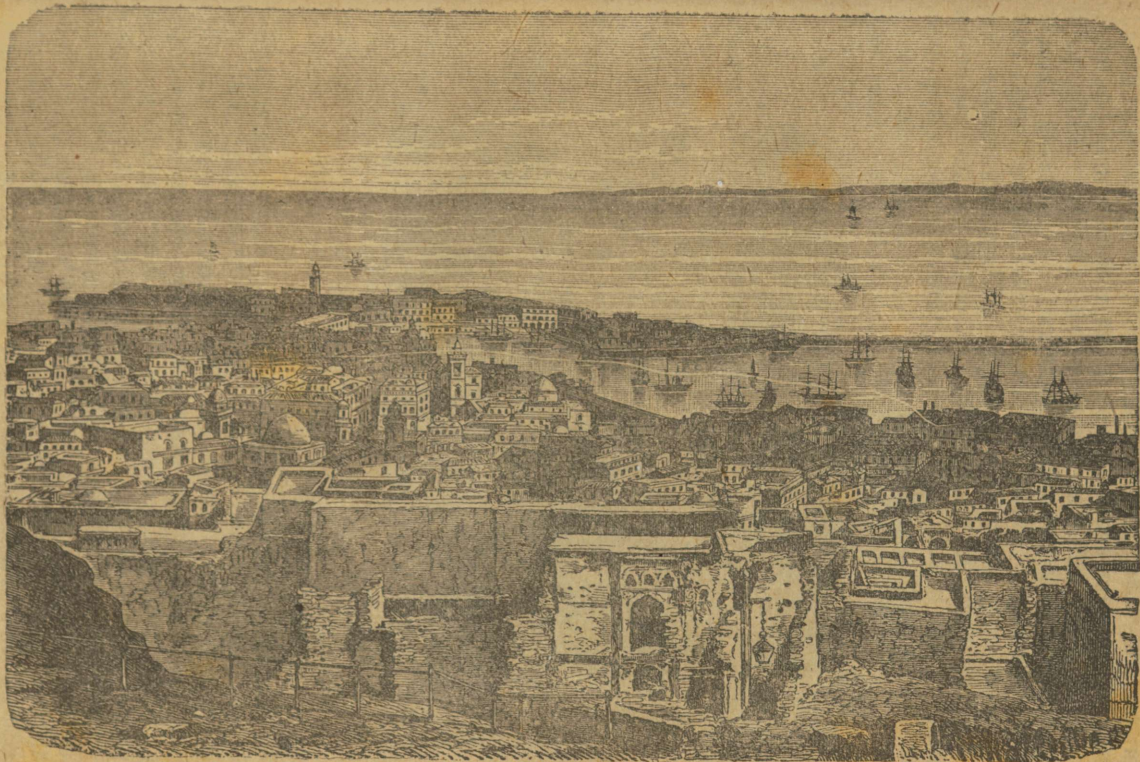
Berberlased jagunewad paljudesse suguharudesse. Nad elawad suuremalt jaolt külades, mis harilikult kõrgematesse kohtadesse ehitatakse, kuhu mitte hõlbus pole ligi pääseda. Eluhooneteks on berberlastel sawipõnnidest tehtud hurtsikud ehk kiwist ehitatud majad, aga ka kaljukoopad. Kehakatteks on nendel willased, harilikult walged mantlid (b u r n u s).

Kolijad berberlased ja nende telgid Algerias (tagapool on paigalliste berberlaste küla näha.

Rahwa töö. Põlluharimine, käsitöö ja kaubandus on berberlaste juures kaunis kõrgel järjel. Nad walmistawad põrandawaipu, nahakaupa ja metallist kõik-sugu tarbeasju ning sõjariistu. Sellewastu on Berbeeria kiltmaal elawad arablased tööpõlgaja, kolija rahwas. Nad kaswatawad kitsi, lambaid, kaamelid, weiseid, eeslid, hobu-eeslid ja hobusid, paiguti ka sigu. Eluhooneteks on nendel kerged telgid. Wäiksel arwul leidub araablasi ka linnades, kus nad käsitööst elawad

Algeria ja Tunise rannamaadel elab palju eurooplasti, iseäranis prantslasi, kes wiimasel ajal suurel arwul siia on asunud. Jaolt hariwad nad põldu ja elawad mõisates, jaolt elawad nad linnades. Ka kaubandus on nende käes. Juutisid elab siin igalpool, pääasjalikult aga linnades. Nad elawad kauplemisest ja sahkerdamisest.

Alg'ir (Kasba kindlustusest waadates).

Berberia linnad pakuvad eemaltwaatajale toreda waatepildi. Uulitsad on nendes aga kitsad ning kõwerad ja koristamata Lambi katusega majad on walgeks waabatud. Uulitsa poole on suuremalt osalt maja kinnine sein pööratud, aknad lähewad harilikult hoowi poole. Linnades leidub palju kõrgete pœnikeste tornidega metshetisi — Araabia ehituskunsti mälestusi. Iseäranis turupäewadel on uulitsatel elaw liikumine ning suur kära ja müra. Nendes linnades, kus eurooplasi elab, on mõned linnajaod Euroopa moodu ümber ehitatud; siin leidub laiu uulitsaid, suuri magasinisid, promenaadisid ja uulitsa-raudteesid.

Algeria linna uulitsal.

Poliitiline jaotus. Algeria, endine kuulus mererööwliste riik, on 1834. aastast saadik Prantsuse asumaa, mille üle Prantsuse kindralkuberner walitseb, kes Algiri (alshiri) linnas asub. Prantsuse walitsuse all on see maa majandusliliselt õige jõudsasti edenenud. Majanduslilisele edenemisele suureks takistuseks on siin aga isesugused maaolud. Maapind on nimelt kolijate Araabia suguharude omandus. Sellepärast tuleb iga maalappi nende käest kõrge hinna eest osta. Selle pääle waatamata on Algeria oma wiljaga tähtis wõistleja ilmaturul, ehk siin küll rohutirtsud wiljapõldudele iga aasta suurt kahju teewad. Nisu ja odra kõrwal weetakse siit weel juure- ja puuwilja, weini, halfarohtu ja tubakat wälja (1912 a. weeti Algeriasse 655 milj. frangi eest kaupu, kunä sellesama aasta jooksul 519 milj. frangi

est kaupa wälja weeti). Kõige tähtsamad kauba- ja sadamalinnad on siin Algir (100.000 elan.) ja Oran.

Tunis oli kuni 1881. aastani Türgi ülewalitsuse all. Praegu on walitsus Prantsuse ministri käes, kuna riigipää, bei, ainult nimepidi riigi walitseja on. Ta elab Tunis'e linnas, millel Goletta sadamaga kokku üle 200.000 elan. on. Araabia keele kõrwal on wiimasel ajal ka Prantsuse keel läbikäimise-keeleks saanud. Bizerta'sse (biserta) on prantslased kindla sõjasadama ehitanud.—Põlluharimise kõrwal on m ä t ö ö rahwale pää-sissetuleku-allikaks. Kõige enam kaewatakse siin fosfaatisid, mis Euroopasse wäetainena weetakse. Wiimasel ajal on kalapüük siin väga jõudsalt edenenud. Kalapüük ja merekäsnaade korjamine annawad tuhandetele päätoidust.

Prantsuse kaitse all seisaw Marokko riik oli kõiksugu kitsendawate määruste tagajärjel majandusliselt väga wiletsal seisukorral. Tähtsamad siinsed kultuuritaimed on: oad, herved, läätsad, odrad, wenklid, köömlid, datlid jne. Koduloomadest kaswatatakse siin lambaid, kitsi, weiseid, hobueeslid, hobusid ja kaamelid. Sultan elab Fes'i linnas (100.000 elan.).

Joogiwee-müüja Marokkos.

Wiimastel aastatel on prantslased siia hulga kitsarööpalisi raudteesid ehitanud, ning selle tõttu on kaubandus jõudsasti edenenud. Kõige tähtsam kaubalinn Marokkos on Kasablanca (70.000 elan., nendest pooled eurooplased). Teistest linnadest on Marrakesh ja

3. mees põhja laiusel

kauba- ning sadamalinn Tanger (tanzher) nimetamise-
väärt.

Marokko rannas on 5 kindlustatud sadamat hispaanlaste
päralt. Nendest on Ceuta (tse-üta) kõige tähtsam.

Sahara.

Atlandi ookeanist kuni Punase mereni läheb Aafrikast
umbes 500 kilom. laiune Sahara kõrbe läbi. Põhja pool
on tal Atlase mäed ning Wahe meri ja lõuna pool Sudaani-
maa rajaks. Sahara kõrbe on $\frac{2}{3}$ Euroopa suurune.

Maapind. Selle kõrbe pind ei ole mitte ühesugune
tasane. Mitmes kohas leidub siin mägestikka ja üksikuid
wähemaid kiltmaid. Nad on alg-aja ja wana aja mäetõugudest
koos, kus aga ka tulemägede sünnitusi leidub. Alg-aja kilt-
kiwi kõrwal leidub siin ka siluur- ja devoon-lademeid (De-
vooni must kõrbe-liiwakiwi). Kõige kõrgemad mägestikud —
Ahaggar ja Tibesti (wiimane kuni 2500 meetr. kõrge)

Mägestik Saharas.

lähewad loodepoolt kagu
poole Saharast läbi, Mitmes
kohas on maapind kõrbes
lage ning kaljune, ilma
mingi taimekaswuta. Lõh-
kenud kaljud on siin sage-
dasti musta karwa. Niisuguseid kaljukõrbe-lagendikka nime-
tatakse hammada'deks. Kohati on tasasem maapind
peenikeste kiwikildudega ja liiwaga kaetud. Tuul ajab liiwa
kuni 100 sülla kõrgusteks hobuseraua-kujulisteks küngasteks
kokku, nii et kõrbel lainetawa mere nägu on. Liiwa on ise-
äranis loodepoolses Saharas palju ja ta idapoolses jaos, mida
Liibia kõrbeks kutsutakse.

Kiwikillud ja liiw, mis kõrbes päratu suuri maakohti
katawad, on päikese ja tuule tegewuse läbi sündinud. Päewa
ajal lähewad kaljud päikese kõrwetawate kiirte mõju all kuu-
maks, öösel jahtuwad nad ära. Selle läbi tekiwad kaljusse
praod; kalju langeb tükkideks ja kildudeks, mis nendesamade
mõjude all aegamööda liiwaks muutuwad. Siin juures män-
gib aga ka tuul suurt osa. Tuul tõstab liiwa õhku, wiskab
teda wastu kaljuseinu, kus ta pehmematesse lademetesse
suured awandused sisse õõnistab ja kõwemate pinda siledaks
õõrub. See kiwitolm, mis liiw kaljude küljest maha õõrub,
on peenikene liiw. Niiviisi sünnitab tuul kõrbes ikka enam
ja enam liiwa. Tuul kannab liiwa kõrbe piiridest ka kaugele
wälja, näit. Atlandi ookeani, kus sellest suur leetseljak on
tekkinud, ja isegi Euroopasse.

Loodus ja kliima. Tuuled on Saharas sagedasti väga
kanged. Iseäranis tähelepanemise-wäärt on siin sammuumi

tuul. Sammuum tõstab suurel hulgal kuuma liiwa õhku. Paksude liiwapilwede sisse kaob kõik meie silmade eest ära. Päike paistab liiwapilwedest tumepunase kuulina läbi. Õhk on sel puhul kollakaspunane. Sammuum kestab küll ainult mõni minut, aga sellegipärast kuiwab ta mõju all wesi allikates. See tuul ajab kaewud liiwa täis ja tapab inimesi ning elajaid, kes seda koledat kuuma ning kuiwa wälja ei suuda kannatada. Niisuguses kuumas õhus aurab ka wesi ära, mis killawoorid ühes on wõtnud.

Kui maapind kõrbes väga kuumaks on läinud, siis ilmub siin fata morgana ehk kangastus, petlik õhupeegeldus, nagu seda ka merel tähele wõib panna. Kaugele silmaringile ilmub hele ja läikiw pind. Paistab, nagu tõuseksid kaljud ja mäed waiksest, hõbewalgest merepinnast ülesse. Aga kui inimene nüüd kaljule wõi mäele läheneb, on petlik weepind kadunud.

Selle suure osa kõrwal, mida tuul kõrbe tekkimise juures etendab, on wee tegewus üsna tähtsuseta, ehk siin wanasti küll enam wett on olnud kui praegu. Keskmise Sahara kõrgendikkudest lähewad peaaegu igasse külge kuiwad jõenõwad — wa d'id (uaadid, Araabia keeli — org). Wanasti olid need wadid päris jõed, mis merde wõi teistesse jõgedesse woolasid. Nüüd on Saharas wett õige wähe. Peaaegu aasta läbi puhub siin kirdepassaat ja toob endaga kuiwa, niiskuse-waest õhku ühes. Täälegi tuleb see õhk külmemast maast soojemasse, ja sellegipärast ei wõi weeaur wedelasse olekusse (wihmaks) minna. Mõnikord juhtub Saharas, et wihmapiisad õhus auruks muutuwad, enne kui nad kuumale maapinnale saawad langeda. Aastate kaupa on mõned Sahara maakohad ilma wihmata. Väga harwa läheb siit wihmahoop üle, kus siis ka wadidesse lühikeseks ajaks wett ilmub. Et õhk kuum, taewas selge ja taimekasw siin puudub, siis läheb maapind päikese paistel kuni 60° soojaks. Õhk on wilus sagedasti kuni 40° soe. Sellewastu on öösel väga wilu. Maapind annab siin soojuse niisama ruttu ära, kui ta selle on saanud. Öösel on mõnikord isegi paar kraadi külma.

Taimekasw. Niiskuse puudusel on Sahara taimekasw väga waene. Taimed on siin iselaadi: suuremalt jaolt kuiw rohi ja põõsad. Need taimed on kõik kõwad, lihata, okastega, pikkade juurtega ja sagedasti karwased. Ülepää on nad oma kehaehituse poolest niiviisi sisse seatud, et nii wähe kui wõimalik kehaniiskust kaotada ja selle tõttu närtsida ning ärakuiwada. Liiwastes kohtades kaswab Saharas igalpool kuiw rohutaim — drin, mis kaamelitele pää-toiduaineks on. Kohati kaswab siin ka wäikeste lehtedega tamariskipõõsas. Ainult mägedes ja kõrbe weertel, kus enam niiskust on, leidub wahel puid: mimoosasid, akaatsiaid

ja isegi palmipuid. Mõnes kohas leidub ka allikaid, mis oma wee Kesk-Aafrika mägedest ehk kuskilt niiskemast naabri-
maast on saanud. Allikate ümber leidub muidugi rikast taime-

Kõrbesaar (oas) Sahara kõrbes.

kaswu. Niisugusid kohti nimetatakse kõrbesaarteks ehk oasideks. Oasides kasvavad datlipalmid, granaadi- ja abrikoosipuud. Siin kasvatatakse ka kõrrewilju ja puuwilla. Oasides on siinse rahwa eluasemed, ja siin peatawad ka killawoorid, mis kõrbest läbi

lähewad. Kõige tähtsamad oasid on Sahara põhja- ja idapoolses jaos.

Loomad. Waese taimekaswu tõttu wõiwad Saharas ainult niisugused loomad elada, kellel mitte palju elutarwitusi ei ole, wõi jälle niisugused, kes enestele wäga kaugelt saaki käiwad otsimas. Suurem jagu Saharas elutsewatest loomadest on kõrbeliwa wõi kaljude karwa. Iseäranis palju leidub kõrbes roomajaid, (mitmet seltsi sisalikud), ussid ja isegi putukaid. Sisalikkude seast on waran kõige suurem (kuni 2 meetr. pikk). — Kõige tähtsam koduloom on ühe küüruga kaamel. Ilma selle loomata ei oleks wõimalik sadasid kilomeetrid kuiwast kõrbest läbiminna.

Rahwas. Rahwast elab Saharas wäga wähe, ainult 4 miljoni ümber, suuremalt jaolt kolijad, kellel kindlat asupaika ei ole. Põhja- ja idapoolses kõrbeweeres elawad berberlased ja araablased. Kesk-Sahara läänepoolses osas elawad Berberi soost tuaregid, idapoolses osas neegri tõugu tibud. Kõige tähtsam nimet. rahwastest on tuaregid, ehk kuidas nad ise endid nimetawad „imoshag“. Neid elab Saharas umbes 400.000 hinge. Nad on kõrge kaswuga, kuiwetanud ja elawa iseloomuga inimesed.

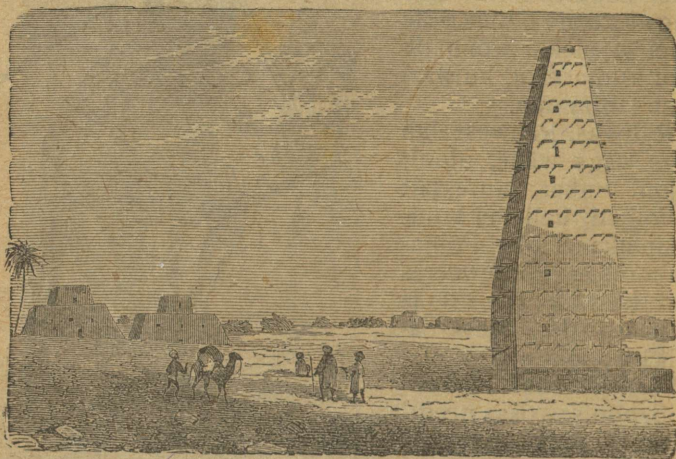
Kaitseks tolmu ja päikesekiirte eest kannawad nad mustast wõi walgest riidest näokatet, kus silmade jaoks augud sees on. Kõrbet tunnewad nad wäga hästi ja leiawad siit päewa ajal kui ka öösel õiget teed. Nende silmanägemine ja kõrwakuulmine on wäga teraw. Kolijad tuaregid elawad telkides, nagu Berberia araablasedki wõi palmipuude okstest onnides. Oaside elanikud ehitawad endile sawist, lambi katusega hutsikuid.

Rahwa töö. Tuaregid koliwad kõrbes üksikute suguharude kaupa. Igal suguharul on oma kindel piirkond. Piiride rikkumise pärast on suguharude wahel sagedad werised kokku-

Tuareg.

põrkamised. Suurema jao oma elueast istuvad nad kaamelite seljas, kaugel kõrbes ümber ratsutades, et riisumise otstarbega killawooride kallale kippuda. Ka wõtawad nad Saharast lõuna pool elawate neegri-suguharude wastu sagedasti rööwkäikusid ette, et neid niipalju kui wõimalik kinni püüda ja põhjapoolsetes linnades pärisorjadeks ära müüa. Et ennast tuaregide kallalekippumise eest kaitsta, palkawad killawooride peremehed neid sagedasti omale kaitsjaks. Rööwimise ja killawooride saatmise kõrwal leiawad nad enestele ka karjakaswatamisest ülespidamist. Wiimasel ajal on Prantsuse sõjawäeosad kõrberööwliid karistamas käinud, mille tõttu killawooride liikumine palju julgemaks on läinud.

Tora Agades'i linna juures Kesk-Saharas (pahemal pool on sealt-
maa kindlustused näha).

Tibud on oma eluwiiside poolest tuaregide sarnased. Nad elawad suuremalt jaolt Tibesti mägisel maal. Nad seisawad kõrgemal hariduse järjel kui tuaregid. Ainult jaolt on nad kolijad karjakaswatajad. Tibu kaupmehi leidub igal pool Saharas ja ka Sudanis. Ka tööstust on nende juures leida. Mehed pargiwad nahku ja naised punuwad pöranda-waipu.

Kaubandus. Looduse poolest waene Sahara on soolalademetest poolest rikas. Soola weetakse siit suurel hulgal Sudaani, niisama ka kariloomi. Sool ja loomad wahetatakse siin wilja, kullatolmu, elewandiluu ja pärisorjade wastu ümber. Sudaanist saadud kaupu (pääle wilja, mis Sahara elanikud ise ära söowad) weetakse loode- ja põhjapoolsetesse

naabrimaadest. Kauplemine sünnib siin killawooridega, sest prantslaste plaan, Algeriat Timbuktu linnaga raudtee läbi ühendada, ei ole veel lõpule wiidud. Kõige tähtsamad killawooride teed wiivad lääne pool Marokko ja Algeria linnadest Timbuktusse, Nigeri jõe äärde, ida pool aga Tripoli linnast, Wahe mere kaldalt, läbi Fezzani (fessani) oaasi Tshad'i järve äärde. Suuremates oaasides, killawooride peatuskohtades, leidub ka linnu, kus käsitööd ja kaubandus koondatud on.

Poliitiline jaotus. Tunisest kagu pool asub Itaalia päralt olew Tripolis'e ehk Lybia maakond Tripolise linnaga. Põldu haritakse siin wähe, rahwas kaswatab enamalt jaolt karja. Pääle Wäikese ja Suure Sirti lahe wahel olewa rannamaa arwatakse siia juurde weel Fezzani oaas Mursuki linnaga ja Suurest Sirtist ida pool olew Barka kiltmaa Bengaasi sadamalinnaga.

Niiluseäärsed maad.

Niiluse jõgi on üle 6000 kilom. pikk ja sellega siis kõige pikem Aafrika jõgi. Tema allikad ühinewad poolitajast lõuna pool suures Victoria-Nyanza ehk Ukerewé järwes, mille põhjapoolsest otsast Niilus wälja woolab. Victoria-Nyanza järw on Ida-Aafrika kiltmaal, umbes 1000 meetr. merepinnast kõrgemal. See kiltmaa läheb põhja poole madalamaks. Selle tõttu on Niilusel siin palju koski ning kärestikka. Siis woolab Niilus Albert-Nyanza ehk Mwutan-Nsigé järwest läbi ja mööda suurt lagedat Ida-Sudaani kõrgestikku põhja poole edasi. Siin on ta jooks tasane ja wõtab hulga tasandikust oma alla, kus pilliroog, papiirus ja muud weetaimed nii suurel hulgal kaswawad, et Niilusel siin enam soose järwe kui jõe nägu on. Siin langedawad temasse weerikkad harud: pahemalt poolt Bahr-el-Gasal ja paremalt poolt Sobat. Siit woolab Niilus põhja poole „Walge Niiluse“ nime all, mis ta oma halli ning segase wee tõttu on saanud. Paremt poolt hoowawad temasse Abessiinia mägedest tulewad Sinine Niilus ja Atbaara. Siit algades kuni pöörijooneni leidub Niiluse jõenõwas kärestikka (ülepeää 6), mis laewasõitu takistawad. Niilus woolab siin kitsas sügawas orus. Allpool kärestikka, jõe alamal jooksul läheb jõeorg laiemaks (15 - 30 kilom.). Jõewool on siin tasane, ja laewasõidul ei ole enam takistusi. 100 kilom. Wahe merest eemal hakkab Niilus harudesse jagunema ja sünnitab suure delta (jõesuu-saarestik).

Egiptusemaa.

Niiluse jõe alamjooksu orgu, kärestikkudest kuni Wahe mereni, ühes Niiluse deltaga, nimetatakse **Egiptusemaaks**. Temast lõuna pool asub **Nuubiamaa**. Nende maakondade rajaks on umbes 22. põhjalaiuse-kraad.

Maapind. Niiluse orust lääne pool ja ida pool on suured, ilma taimekaswuta kõrbed. Ida pool, kuni Punase mereni, on Araabia kõrbe, lääne pool Liibia kõrbe. Mõlematel kõrbetel on Niiluse oru poole järsud kallakud. Liibia kõrbe on kriidiaja liiwakiwist tasandik, mis üle 400 meetri merepinnast kõrgemal on. Araabia kõrbe lademed on wanal ajal tekkinud. Ida poole läheb see kõrbe kõrgemaks. Mõõda Punase mere kallast lähewad kagu poolt loode poole kuni 200 meetr. kõrged mäeharud, mis alg-aja lademetest (graniidist, gneisist ja t.) koos on. Liibia kõrbes, Niiluse lähedal (pöörijoone all) algab lausikmaade rida. Need lausikmaad lähewad loode poole kuni Suure Sirti laheni ja lahutawad Barka kiltmaad Sahara kõrbest. Nendes lausikmaades on mitu oasi, mõned on isegi merepinnast madalamal.

Loodus ja kliima. Et mõlemal pool Niiluse jõge suured kõrbed asuwad, kus wihma ei saja, sellepärast ei woola Nuubia ja Egiptuse piirides Niiluse jõkke mitte ainustki aru. Kuiwa õhu tõttu aurab siin niipalju wett õhku, et Niiluse alamal jooksul wett seda wähem on, mida lähemale ta merele jõuab. Selle pääle waatamata woolab siin Niilus üle kallaste, nagu meiegi jõed, kuid mitte kewadel, waid suwe lõpul ja sügisel. Niiluse weepind hakkab Nuubias juunikuu sees tõusma, Egiptuses aga juulikuu algul. Weetõus kestab septembrikuuni; siis hakkab wesi kahanema. Detsembris on wesi jões jälle harilikul kõrgusel. See Niiluse jõe weetõus tuleb sellest, et süwel nendes maades, kus Niiluse allikad asuwad (Ida-Aafrika kiltmaal, Ida-Sudaanis ja Abessiinia mägedes) rängasti wihma sajab. Et aga jõgi wäga pikk on, sellepärast jõuab wesi alles kahe kuu pärast jõe alama jooksuni.

Nuubia kohta ei ole sellel weetõusul suurt tähtsust. Seal on jõekaldad wäga kõrged; jõgi tõuseb ainult omas nõwas ja ei woola mitte üle kallaste. Hoopis teine lugu on Egiptusemaal. Siin on kaldad madalad. Wesi aga tõuseb jões 6—8 meetr. Sellepärast woolab wesi siin üle kallaste ja matab suurema jao jõeorust oma alla. Ainult kõige kõrgemad kohad jääwad kuiwaks. Niiluse weeuputustel on Egiptusemaa kohta suur tähtsus. Sest nimelt siin sajab wihma wäga harwa, ja sellepärast peab põldude niisutamiseks jõewett tarwitama. Suure wee ehk uputuse ajal langewad kõnts ning lima wee seest põhja, jääwad weealanemise puhul põldude pääle ja

rammutavad põldusid hää wääteainena. Niiluse jõe weega ühes toodud kõntsast on Niiluse org ja delta tekkinud.

Nubia ja ka Egiptusemaa kliima on wäga Sahara kliima sarnane. Isegi Niiluse deltas, Wahe mere kaldal sajab harwa wihma (kuni 20 tsentim.), lõuna pool ei saja sagedasti aasta otsa mitte wihma piiskagi. Suure kuiwa tõttu on Egiptusemaa kliima wäga terwe. Siia sõidab talweks Euroopast palju haigeid. Egiptuses on kaks aastaaega. Ja h e d a m aastaaeg on meie talwe ajal (oktoobrist kuni märtsi lõpuni). Siis puhub tuul mere poolt ja soojust on 12, 13 kraadi ümber. Palaw aastaaeg on meie suwe ajal (aprillist oktoobrini, Kairos 43°).

Rahwas. Egiptusemaa on wäga wiljasigitawa põllupinnaga suur oas kõrbes, niisamasuguse taimekaswuga kui Sahara oasidki. Sellepärast elas siin juba aegade wanematel aegadel rahwast wäga paksult. Egiptusemaa on ainult 26.000 □-kilom. suur, seal elab aga üle 12 milj. inimest, kuna ümberkaudsed kõrbed täiesti ilma elanikkudeta on. Kolm weerandit Egiptuse elanikkudest on walget tõugu fellahid. See rahwas on üks Berberi suguharu (wanade egiptlaste järeltulijad), aga araablatega segatud. Fellahid on Egiptuses põlluharija rahwaklass. Nad on punakaspruuni ihunahaga, pika kaswuga kõhnad inimesed. Kehakatteks on nendel pikk willane, sinine wõi pruun särk, mis wõõga kokku tõmmatakse, rinna päält aga lahti seisab. Sagedasti kantakse ka puuwillaseid walgeid ja siniseid särkisid. Pääs kannawad nad punast wildist türgi-mütsi, mille ümber walge rätt turbaniks on seotud. Fellahide külasid ümbritsewad wiljarikkad põllud ja datlipalmide aiad. Elumajadeks on neil sawist ja õlest tehtud lambi katusega onnid. Need ilma akendeta wiletsad hurtsikud seisawad ainult kuiwa kliima tõttu ülewal. Pääle mõne sawist poti ei ole fellahidel mingit majakraami. Nad magawad mustade mattide pääl. Maa wiljarikkuse pääle waatamata elawad fellahid wäga waesel wiisil, sest nad on kõrgete mak-sudega koormatud.

Käsitööst ja kauplemisest toidawad endid linnades elawad kollakaspruuni ihunahaga koptid. Kehaehituse ja keele poolest on nad wanade egiptlaste puhast werd järeltulijad. Neid on praegu 800.000 olemas. Nende seas on palju rikkaid kaupmehi ja riigiametnikka. Nad on ristiusku. Aga ainult wäike osa nendest on Katoliku wõi Greeka õiget usku, kaugelt suurem osa on jakobiidid, kelledel oma patriarh waimulikuks pääks on. Pühakiri on wana Kopti keeles ja selles keeles toimetatakse jumalateenistust. Igapäewases elus tarwitawad koptid Araabia keelt, mis ka riigikeeleks on. Teistest walget tõugu rahwastest elab Egiptuses kõige enam araablasi. Neid elab üks osa linnades ja toidab ennast kauplemisega, aga suurem osa, beduiinid, koliwad

Araabia kõrbes, Niiluse jõe ja Punase mere wahel. Pääle selle elab linnades weel wäiksel arwul eurooplasi (kõige enam greeklasi) ja türklasi. Pääle koptide ja eurooplaste on kõik Egiptuse ja Nuubia elanikud muhameedlased. Musta tõugu neegrid leidub siin pärisorjadena, ehk wiimasel ajal riigiwalitsus küll orjakauplusele tõkkeid teha katsub.

✕ **Rahwa töö.** Egiptuse rahwa pää-tööharu on põlluharimine; umbes 6 miljoni inimest toidab ennast sellega. Põldu haritakse siin isaisade wiisil. Põlluharimine seisab siin palju madalamal järjel kui näit. Ida-Aasias. Põldusid niisutatakse Niiluse weega. Et jõe wett, mis uputuse ajal põldusid üle ujutab, kauem põldudel hoida, selleks on siia palju kraawisid kaewatud. Kraawide kaudu jookseb wesi tiikidesse ja siis pandakse kraawid suurte wesiwärawatega kinni, et wesi weealanemise puhul jõkke tagasi ei woolaks. Kõrgemates kohtades, mida jõewesi üle ujutada ei saa, wõetakse jõest wett põldude niisutamiseks. Selleks otstarbeks on suured rattad sisse seatud, millede küljes ümberringi ämbrid ripuwad. Rattaid keerawad härjad wõi inimesed ringi. Assuan'i linna juures on inglased hiigla tammi läbi suure weekogumise järwe asutanud, kust kuiwal ajal wett põldude pääle lastakse. Kunstliku niisutamise ja wiljasigitawa põllupinna tõttu annawad põllud aastas kolm korda wiljasaaki. Talwel külwatakse põllule nisu, otre, ube, läätsi ja ristikkeina, suwel — puuwilla, suhkru-pilliroogu, riisi ja m. ja sügisel — maisi. Ilma kunstlikkude abinõudeta, ainult Niiluse uputuse läbi niisutatud põllud annawad aastas kõigest ühe lõikuse. Igalpool Egiptuses, niisama ka oasides kaswatatakse datlipalmipuid. Pääle selle kaswatatakse Niiluse deltas wiigipuid ja Niiluse alamal jooksul apelsini- ja sidrunipuid, niisama ka wiinapuid.

Põllumaa on Egiptuses riigi, kuninga, metshedide wõi suurmaa-omanikkude päralt. Nende käest rendiwad põlluharijad fellahid maatükkiwad wäga kõrge maksu eest. Pääle rendimaksu peab rentnik aastas umbes 10 shillingi niisutamisekraawide korraspidamiseks maksma; niisama peab ta ka renditud maatüki piirides olewaid tammisid korras hoidma. Rendileping kestab niikaua kui rentnik rendi ära on maksnud. Rendimaksuks määratakse wiies osa põllusaaduste wäärtusest. Uuemate seaduste järel wõib rentnik renditud maatüki parandawaks omanikuks saada, kui ta kuuekordse rendimaksu korruga ära maksab. Wiimasel paarikümnel aastal on walitsus põlluharijate elu parandada katsunud, aga sellegipärast on nende elutingimised praegugi weel wiletsad. Kõrgete maksude kõrwal on selle wiletsuse põhjuseks suured wõlakoormad, mis nendel põlluharijatel kanda on, kes oma maatükid päriseks on ostnud.

Karjakaawatamine on Egiptuses nimetamisewäärt. Siin kaswatatakse hääd seltsi pühwliid, üheküüruga kaamelid, hobuseid ja t. Ka lindusid, iseäranis tuwisid kaswatatakse suurel hulgal. Nende sõnnikut tarwitatakse põldude wäetamiseks, kuna kariloomade sõnnikut metsade puudusel kütiseks tarwitatakse. Ka jaanalindusid on siin kaswatama hakatud; nende sulgede eest maksetakse kõrget hinda.

Tööstus ei ole Egiptuses nimetamisewäärt.

Kaubandus. Kaubandusel on Egiptuses suur tähtsus. Wälimine kauplemine on suuremalt jaolt eurooplaste käes, kes siia hulga pangamajasid on asutanud. Sisemist kauplemist toimetawad Araabia ja Kopti kaupmehed. Egiptusest wiidakse pääasjalikult nisu, puuwilla ja suhkrut wälja. Siia tuuakse riidekaupa, metallist tarbeasju, masinaid ja keemilisi produktisid. Pääle selle on Egiptus see koht, kust kaudu tähtsal mõõdul Aafrika sisemiste maakondadega kaubitsetakse. Kaupu weetakse sinna kas Niiluse jõe kaudu wõi raudteega, mis kuni Hartumi linnani ulatab. See tähtis Ida-Sudaani linn on Niiluse jõe ääres, seal kohal, kus Walge ja Sinine Niilus ühinewad. Ka killawooridega weetakse palju kaupa Egiptuse ja Sudaani wahel. Kaubandus ja laewasõit on Suezi kaanali awamisest saadik 1869. a. jõudsasti edenenu. Selle 190 kilom. pikkuse kaanali läbi, mis Wahe merd Punase merega ühendab, on mereteel Euroopast Indiasse 7000 kilom. wõrra lühendatud. Kaanali otsade juures tekkisid tähtsad kauba- ning merelinnad: Port-Said Wahe mere ääres ja Suez Punase mere ääres. Kõige tähtsam Egiptuse kauba- ja sadamalinn on aga Aleksandria, Niiluse jõe delta läänepoolses jaos, ligi $\frac{1}{2}$ milj. inimesega. Selle linna kaudu läheb praegu terve Egiptuse wäljaweo-kaup. Niiluse jõesuu ligidal on kaubalinnad Rosette ja Damiette.

Poliitiline wahekord. Egiptusemaa kallale on wäga sagedasti wõõrad rahwad tunginud. See maa on perslaste, greeklaste, roomlaste, araablaste ja türklaste walitsuse all olnud. Praegu walitseb nimepidi Egiptuse riigi üle oma kuningas. Seaduseandew wõim on rahwaasemikkude kogu (parlamendi) käes. Egiptuse peremehed on aga inglased, kes 1892. a. rahutuste puhul selle maa walitsuse oma kätte wõtsid. Inglased heidawad pikkamisi ka teisi Niiluseäärsed maid oma alla. Nende walitsuse all on riigi rahaasjandus korraldatud ja fellahide maksud wähen datud.

Egiptuse riigi päälinn on Kairo, Niiluse jõe paremal kaldal, kõige rahwarikkam Aafrika linn (ligi 800.000 elan.). Kairo on üks kõige tähtsamatest muhameedlaste linnadest. Siin on hulk toredaid Araabia maitset ehitatud metshedisi ja

kõrgemaid waimulikka koolisid. Uulitsatel on palju heleda-wärwilistes riietes hommikumaa rahwast, kelle elaw liikumine mitmekesist ja waheldawat pilti pakub. — Kairo lähedal, Niiluse pahemal kaldal, (Giseh küla juures) on suurepäralised Egiptuse wana aja mälestused: suured piramiidid (umbes 80) ja kiwist sfinski kaju. Piramiidid on kolmekandilised kiwist ehitused, mis ülespoole kitsamaks lähewad ja terawa nurgaga lõppewad. Piramiidides on wana aja Egiptuse kuningate (waa-raode) hauakambrid, kus weel meie ajal nende balsameeritud

Heops'i ehk Hufu piramiid ja sfinks Kairo linna lähedal.

surnukehasid on leitud. Kõige kõrgem piramiid on waarao Heopsi (Hufu) oma. Selle piramiidi lähedal on suur kiwist sfinski kaju, lõwi keha ja naisterahwa pääga. Käppade wahel oli tal wanal ajal wäike tempel. Nüüd on suurem osa sellest kujust liiwa alla maetud. — Kairost lõuna pool, Niiluse jõe ääres on Siut'i linn kõrbest läbi minewate killawooride kogumise paik. Siit kagu pool, Niiluse paremal kaldal asuwad Egiptuse wana aja kuulsa Theebai linna wared. Siin on suur hulk toredate templite jätiseid, kiwist kujusid, kõrgeid neljakandilisi raudkiwist postisid (obeliskid) ja muid wana aja mälestusi. Templite seinad, kiwipostid, kujud ja m. on kõik wanaegse Egiptuse kirjaga, hieroglyifidega, kaetud.)

Egiptusemaa on üks kõige tähtsamatest wana aja kultuurimaadest. Praegu on aga rahwaharidus siin wäga madalal järjel. Wäga wäike protsendi-arw kooliealistest poisslastest käib koolis, kus pääsjalikult lugemist ja kirjutamist õpetatakse. Ka kooranist lastakse tükisid pähe õppida. Rehkendus on Egiptuse koolides tundmata asi. Tütarlapsed ei käinud kuni wiimase ajani ülepää mitte koolis.

Abessiinia.

see
Maapind. Sinise Niiluse ääres olewat kõrget mägist maad nimetatakse **Abessiinia**ks (Egiptuses ja Nuubias

Maastik Tigré maakonnas, Põhja-Abessiinias.

Beled-el-Habesh, Abessiinia ametlikus keeles Aitiopya). Siin on kõige kõrgemad Aafrika maakohad, kus kiltmaa päl kuni 1800 meetr. kõrged mägestikud ja kõrgendikud järsult taewa poole tõusewad. Üle 1500 meetr. merepinnast kõrgemal asub mägede wahel suur **Tana järw**, kust **Abai jõgi** ehk Sinine Niilus wälja woolab. Ahelmägestikka siin ei ole, nüsama puuduwad siin ka terawad mäetipud. Mäeladwad on

siin laud. Mägede ja kõrgendikkude wahel on sügawad järskude kallakutega kuristikud. Sellepärast on ka wähe häid läbikäimise-teesid Abessiinia ja selle naabruses olewate maade wahel olemas. Abessiinia kõrgendikud ja mäed on tulemägede sünnitused. Siin leidub palju kuni 4000 meetri kõrguseid kustunud tulemägesid. Abessiinia kõige kõrgem mägi on R a s D a s h a n (4500 meetri kõrgel). Kõrgendikud ja mäed peawad siin seda niiskust kinni, mis tuuled India ookeani poolt toowad.

Abessiinia rahwa eluhooded.

Sellepärast sajab siin suwel rängasti wihma. Jõesid ja ojasid ujutawad kaldad üle ja kõikides orgudes ning kuristikudes kohisewad weekosed. Sügawad kuristikud, laud astmetaolised terassid mägede külgedel ja lambid mäeladwad on siin kõik weetegewuse läbi sündinud. Wihmasadude weest jookseb üks osa Niiluse jõkke, sellega uputusi Egiptuses suurendades, teine osa woolab orgudesse ja sünnitab siin soosid.

Kliima ja loodus. Kliima poolst jaotatakse Abessiiniat kolme kliimawöösse. Weerohkuse ja palawa kliima tõttu on madalamad mägede küljed ja tasandikud lopsaka troopika-

metsaga ja sawannidega kaetud. Metsades elab siin suurel hulgal elefantid, ninasarvikuid, ja ahwisid; sawannide elanikud on kaelkirjakud, antiloobid, sebrad ja jaanalinnud. Jõgedes elutsevad jõehobused ja krokodillid. Natuke kõrgemal mägede külgedel leidub suurel hulgal leopardid ja paawianiahwisid.

⌘ Põhja-Abessiinia elanikud (tagapool on nende ümmargused eluhooned näha).

Inimestele elamiseks kõige kõlblikumad maakohad on 1500—2000 meetr. merepinnast kõrgemal. Siin on loodus väga Lõuna-Euroopa oma sarnane, niisama alatihalja taimekasvuga.

2500 meetr. merepinnast kõrgemal kaowad puud ära; mäed on karjamaadega kaetud. Talwel sajab siin lund ja on wahel kaunis külm. Kõige kõrgemad mäetipud on siin umbes 8 kuud lumega kaetud.

Rahwas. Abessiinias elab 6 miljoni ümber inimesi. Suurem jagu nendest on walget tõugu ja Semi suguharust kollakaspruuni ihunahaga abessiinlased. Nad on ennast lõuna ja ida pool elawate Hami sugu rahwastega seganud. 4. aastasajast pääle on nad ristiusk, mille nad Egiptusest on saanud. Usu asjus seisawad nad koptidega ühenduses. Abessiinia kiriku waimulik pää, abuna, elab endises riigi päälinnas Gondaris. Ametisse kinnitab teda Aleksandrias elaw Kopti patriarh. Ristiusu õpetus on Abessiinias Muhamedi ja paganausu kombetega segatud. Et looduse poolest nii kindlasse Abessiiniasse raske on sisse tungida, sellepärast ei ole araablattel ka korda läinud, abessiinlasi endi alla heita ja neid Muhamedi usku pöörata. Hariduse poolest ei ole abessiinlased oma naabritest mitte palju kõrgemal. Kirja oskawad siin ainult waimulikud. Põldu hariwad abessiinlased isaisade wiisi, puust atradega. Põlluwäetamist nad ei tunne. Sellepärast jätawad nad aasta pärast põllu maha ja wõtawad uue maatüki külwi alla. Kõrrewilja kõrwal kaswatatakse siin wiljapuid, madalates palawa kliimaga maakohtades ka kohwi, mis siit Euroopasse weetakse.

Poliitiline kord. Abessiinias on mitu riiki ühe ülemwalitseja all. Igas riigis on oma würost — neegus. Ülemwalitsejat nimetatakse neegus negésti'ks — kuningate kuningaks. Sellele maksawad teised würoolid maksu. Linnu meie mõttes Abessiinias ei ole. Isegi riigi päälinn läheb küladest ainult oma suuruse poolest lahku. Eluhood on siin needsamad wiletsad hurtsikud, mis küladeski.

Somaalimaa.

Kagu poole läheb Abessiinia mäginine maa laumaks. Siin on waese taimekaswuga kiltmaad, soolaste kõrbete ja rohtlaantega. Elanikkudeks on siin Hami sugu somaalid ja gallad, Muhamedi usku kolijad karjakaswatajad. Gallasid leidub ka juba Lõuna-Abessiinias. Kagu poole lähewad Somaali poolsaare kiltmaad madalamaks ja lõpewad India ookeani rannal laia lausikmaaga. Somaalimaa loodepoolne jagu on Abessiinia päralt, põhjapoolne jagu, Adeni lahe ääres, aga inglaste oma. Bab-el-Mandebi wäina ääres olew maakond on Prantsuse asumaa. Siit wiib Djibouti (dhibuuti) sadama- ja kaubalinnast raudtee Abessiiniasse. — Itaalia päralt on siin kaks maakonda: India ookeani rannamadalik (Benadir) ja Punase mere ääres Eritrea asumaa Massaua sadamalinnaga.

Sudaan 55 ann.

Sudaan.

Abessiiniast lääne poole, kuni Atlandi ookeanini ulatab Sudaanimaa (Araabia keeli — „mustade maa“). Sudaani põhjapoolseks rajaks on Sahara kõrbe, lõuna pool on ta piiriks need kõrgendikud, mis teda Kongo jõgikonnast lahutavad. Sudaan on umbes nii suur kui pool Euroopat.

Maapind. Sudaan on suuremalt jaolt graniidi põhjaga kiltmaa, mis ida ja lääne poole kõrgemaks läheb. Sudani keskmises jaos on madalaid kohti olemas. Ainult mõnes kohas on Sudaan täiesti lageda kiltmaa laadi, kuna suuremalt jaolt jõed siin sügawaid kuristikka ja orgusid on sünnitanud. Sudaani kõige kõrgemad kohad on Atlandi ookeani ja Guinea lahe lähedal, kus kõrgendikud kaunis järsult rannamadaliku poole alla langewad: põhja poole aga lähewad nad pikkamisi laumaks. Sellepärast woolabki Lääne-Sudaani kõige tähtsam jõgi Niger hakatuses põhja poole. Alles pärastpoole keerab ta lõunasse ja woolab, suurt deltat sünnitades, Guinea lahte. Pikkuse poolest on Niger teine jõgi Aafrikas, weerohkuse poolest aga kolmas. Nigeri delta on Niiluse omast suurem. Siin on Nigeri uhtmaa poolsaare sünnitanud, mis Biafra lahte Benini lahest lahutab. Wihmasadude ajal ujutab Niger ka oma kaldad üle, nagu Niilus, ja laewasõitu takistawad kohati ka kärestikud. Nigeri ääres elawale rahwale on selle jõe ülejutusel peaaegu niisama tähtsad kui Niiluse uputused Egiptuse rahwale. Nigeri jõel wõiwad laewad sõita, niisama ka tema pahempoolse tähtsa haru Binuë pääl. Futa Dshalon'i kõrgendikkudest, kus Nigeri allikad on, woolawad Senegal'i ja Gambia jõed lääne poole, Senegambia lausikmaast läbi Atlandi ookeani.

Kesk-Sudaan on madal. Siit ei woola jõgesid merde. Kõige madalamas kohas asub siin Tshad'i (ehk Tsade järw). Ta on peaaegu Laadoga järwe suurune (umbes 25.000 □-kilomeetrit suur), aga väga madal (kõige suurem sügawus 6 meetr.). Et wesi siin alatasa kahaneb, sellepärast ei jää sellest järwest warsti muud üle kui suur soo. Ainult wihmasadude ajal on siin järwes enam wett. Tshadi järwe woolawad kõik Kesk-Sudaani jõed. Nendest on Shari kõige tähtsam.

Egiptuse- ehk Ida-Sudaan on kiltmaa, mis Niiluse jõe poole laumaks läheb. Wihmasadude rohkuse tõttu on siin hulk jõgesid olemas (Bahrel-Gasal oma harudega ja t.), mis Niiluse jõkke woolawad. Kõige tähtsam kõrgendik on siin Dar-Fur'i mägisel maal, kus mõned kustunud tulemäed kuni 1400 meetr. kõrged on.

Kliima ja loodus. Wihma sajab Sudaani põhjapoolses osas, Sahara rajal, wähe. Aga mida enam lõuna poole, seda

suurem on vihmasadude rohkus. Nigeri deltas sajab aastas vihma enam kui 200 tsentim. paksuselt. Rohkete vihmasadude tõttu on siis Sudaanis ka niiskust küllalt ja taimekasw

Maakoht Guinea lahe rannal.]

igalpool lopsakas. Suurem jagu Sudaanist on sawannid. Läänepoolses Sudani jaos on Guinea lahe-äärsed maakonnad troopikametsaga kaetud. Niisama leidub metsi ka ida pool,

Bahr-el-Gasali jõgikonnas. Pääle Atlandi ookeani ja Guinea lahe randade on Sudaan ühes lõunapoolse Saharaga kõige palawam Aafrika maa-osa.

Rahwas ja ta töö. Sudaan on kõige wiljarikkam Aafrika maa. Rahwast elab siin umbes 60 milj., s. o. paksemalt kui üheski teises Aafrika maa-osas. Elanikkudest on üks jagu Sudaani neegrid, teine jagu segarahwad.

Lõunapoolses Sudaanis elawad neegri-suguharud. Kõige tähtsam nendest on Muhamedi usk Mandingo suguharu edelapoolses Sudaanis. Mandingod elawad suuremalt jaolt kindlates asupaikades, hariwad põldu ning kaswatawad karja (weiseid, lambaid, kitsi). Kõige targemate neegri suguharude hulka tuleb Vey suguharu arwata, kellel isegi oma kiri (üle 200 kirjatähga) on. Selle suguharu neegrid leidub igas sadama linnas Aafrika läänerannal.

Sudaani põllupinnaks on punakas muld, mis igalpool palawawõõ maades selle läbi sünnib, et wesi, tuul ning teised loodusejõud kiwilademeid purustawad ja peeneks teewad. Põlluharimine seisab neegrite juures kaunis kõrgel astmel: nendel on kõrrewiljad ja põllutööriistad tuttawad. Kõrrewiljadest külwatakse siin kõige enam durra't ja dohn'i (hirsetaolised taimed). Pääle selle kaswatatakse siin weel riisi, banaanisid, suhkru-pilliroogu, manioki ja t. Nimet. taimede kõrwal on mere lähedal olewates maakondades kalad rahwa pää-toiduaineks. Mitmetest taimedest walmistatakse õlle- ja wiinataolisi kangeid jookisid. Sudaanlased teewad ka käsitöösid, nimelt niisugusid, mida majatalituses waja läheb: nad wärwiwad riidet, punuwad korwisid, kübaraid, rüsaid ning walmistawad kõiksugu muid tarbeasju. Ka raua walmistamisega on nad tuttawad. Sepatöö on mõnede suguharude juures kõrgel astmel, isegi kullasepatöö.

Iseäranis Nigeriäärsetes maakondades on lopsaka taimekaswu tõttu küllalt täiesti paradiislikka maakohti. Põldude ja metsasalkade wahel asuwad neegrite külad ja wahel ka kaubalinnad sawiplonnidest walmistatud majadega. Neegrite külades on ümmargused kõrge õlekatusega majad kas puust ehitatud wõi pilliroost pununud. Kehakateks on neegritel Araabia moodu riided, sagedasti aga ka ainult puulehtedest põll. Neegrid armastawad väga kõiksugu ehteasju: kaela-, käe- ning jalawõrusid ja kõrwa- ning ninarõngaid. Oma

Mandingo neegri naine.

juukseid seavad ja palmitsewad nad kõiksugu imelikkudeks ja kunstlikkudeks wormideks (pilt lhk. 147 ja 151). Sõjariistadeks on neil kilbid, odad ja noad. Nagu kõik neegrid, nii armastawad ka Sudaani neegrid muusikat laulu ja tantsu. Oma iseloomu poolest on neegrid erksa waimuga, aga wäga kerge-meelsed. Rõõmus meeleolu wõib nende juures ruttu kurwaks muutuda. Niisuguse rutulise meeleolu muutmise poolest tuletawad neegrid meie lapsi meelde.

Neegrite suguharude üle walitsewad päalikud ja würstid, kes oma eluwiiside ja elukorra poolest endid oma alamatest mitte ei eralda. Neegrite würstid sõdiwad sagedasti üksteisega

Mandingo neeger wiina walmistades
(tagapool on neegrite elumajad näha).

ja wõtawad wõidetud suguharude käest maksu. Sõjawangisid aga müüwad nad pärisorjadeks. Mõnikord läheb neil korda ka suuremat riiki asutada, millel aga pikka iga ei ole, waid warsti jälle laguneb. Jaolt on neegrid Muhamedi usku, suuremalt jaolt on nad aga alles paganad.

Sudaani põhja- ja idapoolsetes maakondades elawad suguharud on musta ja walge rahwatõugude segamisest tekkinud. Nad elawad jaolt kindlates asupaikades, jaolt on nad kolijad karjakaswatajad. Neegrite suguharudega koos elades, neid oma alla heites ja nendega ennast segades, on need segarahwad neegrite pääle suurt mõju awaldanud. Nad on neegrite seas Muhamedi usku laiili laotanud ja nendele kõiksugu käsitöösid õpetanud, millega neid araablased tutwustasid.

Kõige tähtsam on siin Fulbe rahvas Sudaani loodepoolsetes ja keskmistes maakondades. Fulbe rahwa Haussa suguharu on Tshadi järwest lääne pool mitmed suuremad riigid asutanud.

Sudaanis elab ka palju araablasi, kes Aasiast on siia tulnud. Nad on suurt mõju terve Põhja-, Kesk- ja Ida-Aafrika elanikkude pääle awaldanud, Muu seas õpetasid nad neegrid kiwist ja sawist majasid ehitama ja riidet kuduma. Nad tutvustasid neegrid mitmete käsitöödega ja laotasid nende seas Muhamedi usku laiali. Sudaani läänepoolsetes maakondades, kuhu araablaste mõju ei ulatanud, on neegrid paganateks jäänud. Araablased asutasid Sudaanis riiksid, kus tähtsad

Neegri naised puuwillast lõnga kedrates ja neeger kangast kududes (Läänepoolses Sudaanis).

kaubalinnad tekkisid. Mõned riigid, iseäranis Tshadi järwe ümbruses, on weel praegu oma sultanite walitsuse all. Araablased on nüüdki weel Sudaani rahwastega elawas kaubawahetuses. Idapoolses ehk Egiptuse Sudaanis on wiimasel ajal inglased katsunud rahwa elu-olu edendada. Kümne tuhande werstade ümber ehitati telegraafisid ja Sinise ning Walge Niiluse jõgedel pandi aurulaewad korralikult käima, niisama ka Walge Niiluse harujõgedel Sobat'il ja Atbaara'l. Punase mere äärsed sadamalinnad Suakin ja Port-Sudaan ühendati Egiptusest Sudaani päälinna Hartumi wiiwa raudteega. — Põllutöö edendamiseks ehitati Niiluse jõe äärde suured tammid ja paisud ja nende abil asutati suured weekogumise järwed, kust kraawide abil põldudele wett lastakse, niisama hakati ka soosid kuiwaks laskma.

Mitmes kohas seati eeskujulisi asundusi sisse, kus Inglis põlluteadlaste juhatusel neegrid pääasjalikult puuwilla kaswatawad. 1910. a. weeti siit juba üle 6 miljoni frangi eest puuwilja välja. Rahwahariduse alal on inglased siin hulga koolisid asutanud, kus üle 4000 lapse õpetust saawad. Majandusliselt on see maa väga jõudsasti edenenud.

Kaubandus. Nagu ülepeaa Kesk-Aafrikas, nii on ka Sudaanis kauplemine väga elaw. Suured killawoorid lähewad elewandiluuga, õlipalmi wiljaga, jaanalinnu sulgedega, nahkade ja muu kaubaga Sudaanist Niiluse jõe poole wõi läbi Sahara põhja poole — Tripolisse, Algeriasse, ja Marokkosse. Nimetatud kaupade wastu tuuakse sealt kõiksugu Euroopa wabrikukaupa: riiet, metallist tarbeasju, klaaspärlid ja m. Raha asemel tarwitatakse Sudaani sismaal kõiksugu kaupa: riiet, soola, konnakarpisid ja m.

Egiptuse Sudaani elanik.

Uuemal ajal hakatakse Sudaanist kaupa otsekohe Atlandi ookeani randa wedama, kus ta laewade päale pandakse. Kauba-weo kergenduseks ehtasid prantslased Atlandi ookeani lähedal, Senegali jõesuus olewast Saint-Louis (sanluí) sadamalinnast raudtee kuni Nigeri jõeni. Endistel aegadel õitses Sudaanis iseäranis orjadekauplus. Nüüd on see kaubanduse haru kängu jäänud, sest haritud riikides on orjadepidamine ära kaotatud. Eurooplaste poolt tehtud takistustest hoolimata weetakse aga Sudaanist praegugi pärisorje Muhamedi usu riikidesse. Araabia orjakauplejate eestwõttel tungiwad terwed wäesalgad neegrite maakondadesse ja wiiwad rahwast küladekaupa pärisorjusesse

Poliitiline jaotus. Terwisele kahjuliku kliima ja hääde sadamate puuduse päale waatamata hakkasid eurooplased juba XVI. aastasajal Guinea lahe randa endile asumaid sobitama. Neid meelitasid siia elewandiluu, pipar, kuld, iseäranis aga mustad pärisorjad, keda siit suurel hulgal ja väga odawasti saada wõis. Nimetatud kaupade järel nimetati ka Guinea lahe ranna üksikuid jagusid (Piprarand, Elewandiluu-rand, Kullarand ja Orjarand.)

Praegu on Sudaan niiwiisi Euroopa riikide wahel ära jaotatud, et suurem osa sellest maast prantslaste ja inglaste päralt on, Portugaallaste asumaad ei ole siin nimetamisewäärt.

Oma wanast Senegambia asumaast (Atlandi ookeani ääres) on prantslased oma wõimupiirid ida poole üle Tshadi

järwe wälja laotanud ja kagu poole kuni Guinea lahe rannani. Guinea lahe ääres on terve Elewandiluu-rand prantslaste päralt, niisama ka Orjarannas olew Benin'i asumaa ja sellest põhja pool endine Dahomé riik, Abomé linnaga. Prantsuse walitsuse all on suurem osa Sudaani. Prantsuse asumaad Aafrikas on kokku 12 korda suuremad kui terve Prantsuse riik Euroopas. Kõige tähtsamad linnad Prantsuse Sudaanis on Saint-Louis Senegali jõe suus ja Tambuktu (ehk Timbuktu) Nigeri jõe ääres. Prantsuse piirides on ka Tshadi järwest ida pool olew tugew Wadai riik, kus prantslased oma mõju weel suuremalt awaldada pole saanud.

Idapoolne Sudaan seisab Inglise-Egiptuse walitsuse all. Selle maa tähtsamad jaod on Niiluse jõe ääres Nuubia ja lääne pool Kordofan ning Dar-Fur. Ta rajaks ida pool on Abessiinia riik, Itaalia asumaa Eritrea ja Punane meri. Selle maa päälinn, Walge Niiluse paremal kaldal asuw Hartum on täiesti nägusa Euroopa linna kuju omandanud, suurte Euroopa wiisil ehitatud majade ja laiade sirgete uulitsate tõttu, millel mõlemal pool rida puid on istutatud, ja suure hulga eurooplaste läbi, kes siia on elama asunud. Sellewastu on Niiluse pahemal kaldal asuw Omdurman Sudaani neegrirahwa linnaks jäänud.

Inglismaa päralt on mõned asumaad Guinea rannas ja Nigeri ja Binue alamal jooksul olewad maakonnad kuni Tshadi järweni. Inglise Nigeri maakondadel on suur tulewik, sest nende piirkonda käiwad Kesk-Sudaanis olewad rahwarikkad Haussa riigid. Nendest on kõige tähtsamad Sokoto ja Bornu. Wiimases on tähtis linn Kuka, Tshadi järwe ääres. Kullarannas on Inglise päralt Lagos'e asumaa ja sellest põhja pool endine Ashanti neegririik. Atlandi ookeani rannas on Inglise asumaa Sierra Leone (leoone) Freetown'i (fritauni) linnaga.

Saksamaa päralt oli wäike tükk Kesk-Sudaanist, Tshadi järwest lõuna pool ja Shari jõest lääne pool. See oli põhjapoolne jagu Kesk-Aafrikas olewast suuremast Saksa asumaast, mis kahe sopiga kuni Kongo ja Ubangi jõgedeni ulatas. Guinea Orjarannas oli Saksa asumaa Togo.

Piprarannas on Inglise ja Prantsuse asumaadest ümberpiiratud Liberia (libeeria) wabariik Monrovia (monroowia) päälinnaga. Selle riigi asutas 19. aastasajal üks Ameerika

Neeger Nigeri alamjooksult.

Fetüsim

misjoniselts wabakslastud neegriorjade tarwis. Niisugusid haritud ja ristiisku neegrid („liberiaanid“) ei ole siin aga palju üle 20.000. Suurem jagu elanikkudest on kõik siit maa poolmetsikud suguharud. (Kru neegrid mererannas ning sismaal mandingod ja t.)

Kesk-Aafrika.

Kesk-Aafrikaks nimetatakse Sudaanimaa ja Sambeesi jõe wahel olewaid maakondi.

Maakoht Adamaua riigis Mendifi mäega.

Maapind. Kesk-Aafrika on algaja lademetest (gneis ja kristalliline kildkiwi) koosseisaw kiltmaa, mis oma keskmises jaos, Kongo jõgikonnas, kõige madalam on. Selle kiltmaa põhjapoolseks rajaks on kõrgendikud (kuni 1 kilom. kõrged), mis Kongo jõgikonda Nigeri ja Shari jõgikonnast lahutawad, lõunapoolseks rajaks — kõrgendikud (üle 1½ kilom. kõrged), mis seda jõgikonda Sambeesi ja Kubango jõgikondadest lahutawad. Kiltmaa läänepoolne osa on üle 1500 meetr. k. Ta on jõgede tegewuse läbi, mille tagajärjel orud ja kuristikud on sündinud, lageda kiltmaa iseloomu kaotanud. Loode poole langeb kiltmaa järsult Shari ja Binue jõgede lausikmaale alla, kus üksikuid, mitte kõrgeid mäetippusid leidub.

Biafra lahe ääres, asub kuni 4000 meetr. kõrge Kameruni mägestik, mis tulemägede sünnitus on, niisama kui Guinea lahes olevad saared. Kameruni mägestikust läheb rida kustunud vulkaanisid kirde poole, Adamauamaalt läbi kuni Tshadi järveni.

■ Kesk-Aafrika kiltmaa kõige kõrgem jagu on ida pool, nõndanim. Ida-Aafrika kiltmaa, hulga kustunud ja mõne tegewa vulkaaniga. Seda idapoolset kiltmaa jagu lahutab rida suuri sügawaid järwi muust Kesk-Aafrika kiltmaast. Siin on Aafrika kõige weerikkama jõe Kongo allikad. Pikkuse poolest on Kongo teine jõgi Aafrikas. Nagu Niilus, nii saab ka Kongo oma wee kahest järwest Bangweolo'st ja Tanganjika'st. Wiimane järw on oma sügawuse poolest (üle 1400 meetr.) Baikali järwe järgmine meie maakera pinnal. Bangweolo järwest, mille kagu poolne osa sooks muutunud on, tuleb ta pääallikas Luapula, mis Meru järwest läbi woolab. Ta ülemisel jooksul leidub palju karestikka ja koski. Kõige tähtsam neist on Stanley (stenli) kosk poolitaja all. Nagu Niilus, nii woolab ka Kongo oma keskjooksul mööda weerikast lagendikku. Siin langewad temasse paremalt poolt Aruwimi ning Uelle-Ubangi harud ja pahemalt poolt Kassai. Kohati sünnitab Kongo oma kesk-jooksul järwi. Alamal jooksul, kiltmaa läänekallakust endale teed läbi murdes, sünnitab ta jälle koski ja karestikka. Idapoolset kiltmaad jagab Zambesi jõe haru Luangwa kirde poolt edela poole minew sügaw org kaheks.

Bantu neegri naine.

Loodus. Kesk-Aafrika tasandik on suuremalt jaolt madal ja künkline. Jõeorgude wahel olevad kõrgemad kohad on harilikult rohuga kaetud. Kuiwal aastaajal närtsib ja kuiwab rohi ära; siis pakuwad maakohad siin kurba pilti. Jõekallastel aga kaswab ikka lopsakaid puid. Niiwiisi lahutawad siis metsaribad rohtlaant üksikutesse osadesse. Väikeste jõgede ääres on metsaribad („galerii-metsad“) ainult mõni meetr., suurte jõgede kallastel aga kümned ja isegi sajad kilom. laiad. Poolitaja all olewates maakohtades, kiltmaa läänekallakutel ja mägede külgedel, kus rohkem niiskust on, leidub suuri troopikametsi. Troopikametsi piirawad siin sawannid. Kesk-Aafrika sawannidel on sagedasti puiestiku nägu. Siin elab palju metsloomi. Aga iseäranis suured loomad hoiawad

endid teedest eemal, ja niiwiisi näiwad sawannid päewaajal täitsa eluta olewat.

Akka rahwa mees.

keelt, millel neegrite keelega sarnadust ei ole. Läbistikku on nad 4 jalga kõrged. Nende wäikse kaswu pärast nimetatakse neid härjapõlwe-rahwasteks. Neid suguharusi peetakse Aafrika kõige wanema pärisrahwaste jätisteks, keda sissetunginud neegrid eneste alla on heitnud. Kõige tähtsam „härjapõlwe rahwas“ on Akkà'd, Kongo haru Aruwimi ülemal jooksul.

— Kesk-Aafrika kirdepoolsetes maakondades leidub musta tõugu suguharuid, kes walget tõugu Hami suguharudega segatud on. Ihu-

Rahwas. Kesk-Aafrikas elawad suuremalt jaolt Bantu neegrid. Idaranna-äärsetes maakondades elawaid Bantu suguharuid nimetatakse suabeelideks. Nad räägiwad kõik ühte Kisuaheeli keelt. Nende suguharude seast on wanjamweesid kõige edenenud rahwas, sest kaua aega on nad esiteks Araabia ja siis Euroopa kaupmeestele kaupu Suure ookeani rannalt sissemaale ja ümberpöörduvalt, kannud ja siin juures wäga mitme rahwaga kokkupuutunud ja läbikäinud. Nad wõiwad eurooplaste walitsusele siin korra õige kardetawaks saada. — Neegri suguharude wahel leidub mitmes kohas wäheha kaswuga rahwaid, kelledel Lõuna-Aafrika wõsainimestega sarnadus on. Ihu-nahk on nendel heledam kui neegritel. Nad räägiwad ise

Bashilange neeger,

Kassai haru Sankuru ülemjooksu pahemalt kaldalt.

nahk on neil palju heledam kui neegritel. Kollakaspruuni ihunahaga Asandé ehk Niam-Niam'i suguharu elab

{Neegri küla Kesk-Aafrikas, järve walade pääle ehitatud majadega/

Uelle-Ubangi jõest põhja pool. Nendest ida pool elawad punakaspruuni ihunahaga mangbattu'd. Massai sugu-

Neegri nõiad Uruamaal. (Kongo ülemjooksul.)

haru elukohad on Kilimandsharo mäe ja Ukerewé järve wahel. Karjakaswatamise kõrwal on rööwimine ja riisumine nende päätöö. Nime niam-niam („õgijad“) on a-sandéd

nuubialaste käest inimeseliha söömise pärast saanud. Ka mangbattud sööwad sõjawangisid ja oma rahwa surnuid. Need suguharud on kõik pika kaswuga (6 jalga).

Rahwa töö. Nagu Sudaani neegritel, nii on ka Bantu suguharudel põlluharimine, käsitöö ja kauplemine tuttaw. Põlluharimine seisab bantude juures aga palju madalamal järjel kui sudaanlaste juures. Bantu neegritel on põllukünnimine adraga tundmata, nad kabliwad põllupinda kirgastega. Põldu hariwad pääasjalikult naised, kuna mehed metsloomi püüawad ja sõjakäikusid ette wõtawad. Siin kaswatatakse

Bantu neegrite naised põllutööl.

suuremalt jaolt ainult juurewilja: manioki ning bataatisid ja pääle selle weel banaanisid. Kõrrewiljadest kaswatatakse kirdepoolsetes maakondades ka maisi. Idapoolsetes rannamaakondades kaswatatakse maisi kõrwal ka riisi ja kaunawilja. Kariloomadest kaswatatakse weiseid ja raswasaba-lambaid.

Härjapõlwe-rahwad elawad teiste keskel, kas üksikult, pärisorjadena, wõi salkades, kes ennast metsas warjul hoiawad. Nad seisawad madalamal haridusejärjel kui Bantu rahwad. Põlluharimine ja karjakaswatamine on nendel tundmata. Nad elawad metsloomade püügist, keda nad kihwtitunud nooltega tabawad. Koduloomadest kaswatawad nad ainult kanu. Oma naabritega seisawad nad kaubawahe- tuses. Jahisaagi ja marjade wastu muretsewad nad endile põlluwilja ja metallist tarbeasju.

Rahwa waimline järg. Bantu neegrid ja teised Kesk-Aafrika rahwad on suuremalt jaolt paganad. Nad usuwad hääde ja kurjade waimude ning surnute hingede sisse. Nende arwamise järele võib ka kõiksugu igapäewastes asjades üleloomuline jõud olla. Niisugust üleloomulise jõuga asja nimetatakse „fetishiks“. Fetishiks võib puutükk, rohukimbuke, riidetükk või kiwi olla, kus neegrite arwamise järele waimud pesitawad ja mille kaudu nad oma wõimu awaldawad. Mitmed Tanganjika järwest ida pool elawad suguharud kummardawad päikest. Mitmel neegri suguharul on ka oma nõiad ehk preestrid (pilt lhk. 155).

Neegri-suguharud elawad oma päälikute walitsuse all. Üksikud suguharud sõdiwad sagedasti üksteisega. Weriste ja

Uruamaa neegrite pulmatants.

häwitawate sõdade tõttu on paljud maakohad rahwast täiesti tühjaks jäänud. Sõjawangisid müüakse pärisorjadeks ehk süüakse wõitjate poolt ära, iseäranis Kongo jõe ümbruses. Tuhanded inimesed surid siin terwete külade kaupa katkutaolise nõndanim. „magamisetõbe“ kätte ära. Selle haiguse idusid kannawad tsetsekärbsed lalali. Nüüd on suudetud selle haigusele tõkkeid teha.

Eurooplaste asumaad ja kaubandus. Eurooplasi on Kesk-Aafrikas väga vähe. Nad elawad pääasjalikult lääne- ning idarannal ja kohati jõgede ääres. Eurooplased on siia kaubajaama asustanud, ja mõnes kohas on nendel ka kohwi-, kakao- ja suhkrupilliroo istandused. Istandustel võib aga tööde juures ainult neegrid tarwitada, sest siitmaa kliima ei luba eurooplasi mitte mingit raskemat tööd teha. Jõgede kallastel lasewad eurooplased ka metsa maha raiuda ja weawad

kallist puud Euroopasse. Kõige tähtsamad väljaveo-ained on gummy, elewandiluu, palmiõli ja maapähklid. Wiimastest pressitakse Euroopas õli, millest seepi keedetakse.

Kesk-Aafrika läänepoolsetes maakondades on kaubandus eurooplaste, idapoolsetes maakondades aga araablaste käes. Araablaste kõrwal leidub siin ka Hindu kaupmehi. Kaubaweo-teeneks on siin pääasjalt jões. Kuid kohati takistawad kärestikud ja weekosed laewasõitu jõgedel. Maanteeid ei ole Kesk-Aafrikas peaaegu sugugi olemas, niisama wähe on siin ka weoloomi, sest kaamel ei wõi siinsel niiskel maal elada, hobused, eeslid ja pühwliid aga surewad siin tsetsekärbse

Kabinda neegrid oma elumajas.

(Kassal haru Sankuru ülemjooksu paremalt kaldalt).

nõelamise tagajärjel. Sellepärast kannawad siin inimesed kõik kaubad pää pääl wõi seljas ära. Wiimasel ajal on eurooplased kaubaweo otstarbeks mitu raudteed ranna äärest sisemaale ehitanud. Nii wiivad ida pool raudteed India ookeani rannast kuni Ukerewe ja Tanganjika järwedeni. Lääne pool ühendab Kongo raudtee selle jõe pahemal kaldal olewaid Matadi ja Leopoldville linnu. Nimetatud linnade wahel on weekoskede tõttu laewadel wõimata Kongo jõel sõita. Leopoldville linnast aga käiwad aurulaewad mitu tuhat kilom. kaugel Kongo ja ta harujõgede pääl.

Politiiline jaotus. Kesk-Aafrika on Euroopa riikide wahel ära jaotatud. Läänerannas on endine Saksa asumaa Kamerun ja sellest lõuna pool kuni Kongo jõeni Prantsuse Kongo. Kameruni asumaa ulatab Tshadi järweni. Ta põhja-

pooles jaos on suur Fulbe neegrite riik Adamaua. Istanduste läbi wõiks Kameruni asumaa tulewikus suurt kasu tuua. Oma kahjuliku kliima pärast (külmtoibi ja m.) ei kõlba ta aga Euroopa asunikkuudele. Põllutööd peaksid neegrid ära tegema. Sedasama wõib ka Prantsuse Kongost ütelda. Sarnased olud walitsewad ka Kongo jõesuust lõuna pool olewal Portugali asumaa! **Angóla's**. Selle asumaa päälinnaks on tähtis kaubasadam **Loanda**.

Kesk-Aafrika idarand on inglaste, sakslaste ja portugallaste walitsuse all. **Briti Ida Aafrikaks** nime-tatakse Ukerewé järwest põhja ja ida pool olewaid maakondi. Iseäranis tähtsad on siin Ukerewé kalda-maakonnad **Uganda** ja **Unjoro**, kus palju karja kaswatatakse ja kus ka weel palju metsloomi olemas on. Selle maa walitsusasutused on **Nairobi** linnas, umbes 500 kilom. Suure ookeani rannast lääne pool. India ookeani rannas asub sadama ja kaubalinn **Mombasa**, kust raudtee kuni Ukerewé järweni wiib. Inglise kaitse all seisab saarte pääl olew **Sansibar'i** sultaniriik. Selle riigi päälinn **Sansibar** on kõige tähtsam Kesk-Aafrika kaubalinn.

Inglaste päralt on ka **Tanganjika** ja **Nyassa** järwede ning Kongo ülemjooksu **Luapula** wahel olewad maakonnad — **kirdepoolne Rhodesia** (Inglise Kesk-Aafrika).

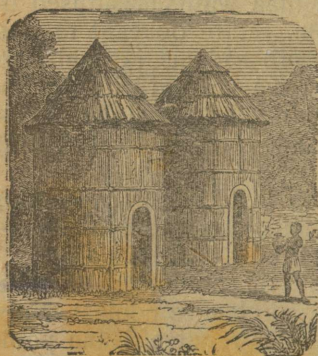
Briti Ida-Aafrikast lõuna pool on endine **Saksa Ida-Aafrika** asumaa. See maakond on kauplemise poolest tähtis. **Dar-es Salami** sadamalinnast wiib raudtee lääne poole **Udjidji** (udshidshi) linnani, **Tanganjika** järwe ääres. Selle raudtee ääres on asumaa kõige tähtsam linn **Tabora** (50.000 elan.), tähtis kauplemise keskoht. **Kilimandsharo** mägestiku külgedel on ka eurooplastel asumine wõimalik.

Suurem jagu Kesk-Aafrikast, kõik sisemaa, on **Kongo riigi** päralt. See riik on Belgia ülemwalitsuse all. Päratu suures Kongo riigis leidub eurooplasi ainult mõne tuhande ümber. Nad elawad wäikestes asundustes Kongo jõe ääres. Õlipalmi istandused edenewad jõudsasti ja palmiõli wabrikud on siin sisse seatud, kus sadanded neegrid masinate abil palmiõli walmistawud. — Mägedest kaewatakse waske. Kindlast walitsusest neegri-suguharude üle ei wõi siin palju juttugi olla. Kongo riigi päälinn on **Boma**. Ta lähedal asub Kongo jõgikonna meresadam **Banana**, Kongo jõe suus.

Selle maa looduse rikkuse tõttu on siia igast küljest raudteesid ehitatud, kui India nii ka Atlandi ookeani rannast. — Kõige tähtsamateks wäljaweo-kaupadeks on **gummi** ja **elewandi luu**. Wälja weetakse siit kaupu aastas üle 20 milj. frangi eest, kuna siia 50 milj. frangi eest teistest maadest kaupa tuuakse. Rikkad **Katanga** wase lademed, Kongo ülemjooksul seisawad weel peaaegu täiesti puutumata.

Lõuna-Aafrika.

Maapind. Aafrika lõunapoolne osa, umbes $\frac{1}{5}$ sellest maailma-jao pinnast on kiltmaa, mis Sambeesi jõest lõuna poole ikka kõrgemaks läheb (1000 meetri kõrguseks). Seda kiltmaad piiravad ida, lõuna ja lääne poolt mägestikud, mis mererandades astmete viisil madalamaks lähewad. Kõige kõrgemad mägestikud on kiltmaa lõunaweerel. Siin on Drakeni mägestikus 21. lõunalaiuse-kraadi all kõige kõrgem Lõuna-Aafrika mägi Mont aux Sources (montosürs), 3300 meetr. k. Drakeni mägedest edela pool on

Marawi neegrite hooned. Sambeesi jõgikonnas, Portugali Ida-Aafrika wabariigis

madalamad Nieuweveldi (nii wefeldi) mäed. Nendest lõuna pool on kiltmaa teiseks astmeks ilma eluta, kõrbetaoline Karroo (karu) tasandik. Teda lahutawad Zwarte mäed rannamadalikust. Läänepoolsetes mägedes on kõige kõrgem mäetipp 2500 meetr. kõrge Omatako mägi 22. lõunalaiuse kraadi all. Idapoolsed mägestikud on lõuna- ja läänepoolsetest madalamad.

Kliima ja loodus.* Sambeesi jõest lõuna pool muutub Aafrika loodus. Kliima läheb lõuna pool ikka kuivemaks, isaäranis edela pool, kus külm merewool merekallast mööda

põhja poole läheb. Troopika-taimekasw on siit kadunud. Maakohtadel on stepi nägu. Kuiwal aasta-ajal kõrwetab päike rohtlaanes taimekaswu ära, maapind pakatab kuiwa ja kuuma tagajärjel. Wihmasadude järel aga on rohtlaas lopsaka taimekaswuga kaetud. Taimedest on siin kõige enam sibulataimeid olemas. Kohati muutub rohtlaas kõrbeks. Aga isegi kõige suurem Lõuna-Aafrika kõrbe, mõlemal pool kaljukitse pöörjoont asuw Kalahaari, ei ole nii kuiw kui Sahara. Lühikesel wihmasadude ajal (meie talwekuudel) katab Kalahaari maapinda kohati taimekasw, ehk küll mitte kauaks. Selle kõrbe põhjapoolne jagu (21. lõunalaiuse-kraadi all) on madalam. Siin leidub suuri soosid kui endiste järwede jätiseid. Nendest on endine Ngami järw kõige tuttawam. 1857. a. oli see üle 800 □-kilom. suur järw 12 jalga sügaw. 1892. a. ettewõetud mõõtmise järel oli ta kõige kügawam koht ainult 3 jalga sügaw ja juba 1896. aastal oli järw kadunud. Ta asemel on

nüüd kuiwanud pillirooga kaetud, halli liiwapõhjaga tasandik, mis wihma ajal sooks muutub. Jõgedel, mis siin sügawates nõwades jooksewad, on hulk kärestikka ja weekoski. Kõige suurem weekosk on siin Victoria kosk ehk Mosi-oatunja („suitsew wesi“) Sambeesi jões. See on üks kõige suurepäralisematest weekoskedest maa pääl. Sambeesi on siin 1¹/₂ ki'om. lai. Wesi kukub suure mürinage 60 sülla kõrgusest alla kitsasse kuristikku. Weekose kohal seisawad ikka mitu kõrget weepiiskade pilwe õhus. Teistes Lõuna-Aafrika jõgedes on ainult wihmasadude ajal palju wett. Kuiwal aastaajal jääb vähematest jõgedest ainult rida weelompisid järele. Nagu järwede, nii on ka jõgede juures iga aastaga wee kahanemist tähele panna. Sellest järgneb, et Lõuna-Aafrika kliima iga aastaga kuiwemaks läheb. Kõige enam niiskust on weel Lõuna-Aafrika kagupoolsetes rannamaades. India ookeanist tulew niiskus langeb Draakeni mägedes maha. Sellepärast on siin mäeküljed alatihaljaste puude ja palmidega kaetud. Siin on ka mitme jõe allikad. Nendest kõige tähtsamad on Limpopo, mis India ookeani hoowab, ja lääne poole Atlandi ookeani woolaw Oranje (orānsh), Vaali haruga.

Kaffri mees.

Rahwas. Oma kuiwa kliima ja jaheda talwe tõttu on Lõuna-Aafrika kõikidest Aafrika mannermaa osadest eurooplastele elamiseks kõige kohasem. Sellepärast tekkisid siin juba ammu eurooplaste asumaad. Kõige enne, 17. aastasaja algul, asusid siia hollandlased ja nende järel inglased. Eurooplaste arwu poolest käib ainult Algeriamaa Lõuna-Aafrikast ette. Sellegipärast on eurooplasi siin maa pärisrahwaga wõrreldes väga vähe. Suurem jagu elanikkudest on Bantu neegrite Kaffri suguharud. Nendest on Suulu ja Matabele rahwad kõige tähtsamad. Suulud elawad Lõuna-Aafrika idapoolses jaos, matabelid aga kirde pool, Sambeesi ja Limpopo jõgede wahel. Kaffrid on tumepruuni ihunahaga, tugewa kehaehitusega, sirged ning kenad inimesed. Kehakatteks on nendel ainult põll. Nad kannawad metallist käe- ning jalawõrusid ja kaelaehteid. Kaffrid ehitawad oma ümmargused sipelgapesa-taolised majad kõweraks paenutatud ritwadest, mis puulehtedega ja õlgedega päält kinni kaetakse.

Kaffrite päätöö on karjakaswata mine. Kariloom (weiseid ja lambaid) peetakse suurtes karjaaedades („kraalides“)

millede ümber elumajad ringitaoliselt on ehitatud. Mõned
suguharud hariwad ka põldu. Mitmed suguharud on isegi
wõimsaid, korralikka riikisid asutanud. Suuludel on enam
iseteadwust kui teistel neegrirahwastel, niisama on nende

Basuto päalik oma kindraliga.

õiguse- ja priiusetunne elawam kui teistel. Nendel on päris-
orjus ja päalikutel piiramata rõhumine, mis Sudaanis walitsewad,
täiesti tundmata. Suulud on inglastele kaua aega wastu
pannud, ja nendega weriseid sõdasid pidanud.

Lõuna-Aafrika keskmistes maakondades elavad betshuaanid. Nad on enam Kesk-Aafrikas elavate Bantu suguharude laadi, aga kaffritega lähedalt sugulased. Betshuaanide kõige lõunapoolsem suguharu on basuutod, Oranje jõe ülemal jooksul. Karjakasvatamise kõrval hariwad basuutod ka põldu. Kõrrewiljadest kaswatatakse siin hirset (sorgumi), m a i s i,

Hottentotlased (mees ja naine).

ja ka nisu, juurewiljadest — nairid ja kartulid. Betshuaanide päätoit on hirse- ning maisipuder. Liha süüakse siin harwa, sest kariloomi ei tapeta siin mitte. Kõik Lõuna-Aafrikas elavad neegri-suguharud on fetishikumardajad paganad.

Lõuna-Aafrika läänepoolses jaos elavad wõsainimesed ja hottentotid. Need wäikse kaswuga ja kollase ihunahaga rahwad on Kesk-Aafrika härjapõlwe-rahwastega lähedalt sugulased. Wõsainimesed seisawad wäga madalal haridusejärjel. Nad elawad metsloomade püügist. Hottentotid on kolijad karjakaswatajad. Nad seisawad kõrgemal haridusejärjel ja on oma endised kombed ning jaolt ka isaisade keele ära unustanud. Nad kõnelewad Hollandi- wõi Inglise keelt, kannawad Euroopa moodu riideid jne. Eurooplased on neid lõunapoolsetest wiljarikastest maakohtadest põhja poole — wiletsatesse kõrbetaolistesse maakohtadesse tõrjunud.

Wõsainimene.

Mida kaugemale eurooplased põhja poole tungiwad ja mida enam maapinda nad karjamaa alla wõtawad, seda rutem kaowad siin metsloomad. Mõnekümne aasta eest oli Lõuna-Aafrika päris jahimeeste paradiis. Isegi kõige lõunapoolse-

mates maakondades leidus palju suuri taimesööjaid ja kiskjaid elajaid: elewantisid, ninasarwikuid, antiloopeid ja lõwisiid. Nüüd on mitmed metsloomad, nagu näit. elewandid, täiesti otsa saanud. Teised on põhja poole läinud.

Euroopa asunikud ei ela mitte küldes koos. Inglise ja buuride talud on sagedasti kümned werstad üksteisest eemal. Kaupu weetakse siin suurte wankrite pääl, millede ette mitu paari härgi on rakendatud. Taludes on sulasteks neegrid.

Rahwa töö. Lõuna-Aafrikas sajab wähe wihma, sellepärast wõib siin ainult kohati põldu harida. Pääle selle

Wihmapalujad kaffrid tantsides.

häwitawad sagedasti rohutirtsu parwed wilja põllul. Lõuna-rannal kaswatatakse kõrrewilja kõrwal ka wiinapuid. Kagu-poolses rannas ei kaswa mitte üksi suhkru-pilliroog ja kohwi-puu, waid siin kaswatatakse ka banaanisid, ananasi ja muud troopika-puuwilja. Ka Vaali jõest põhja pool on wiljakandwat maad küllalt ja sellepärast haritakse ka siin põldu. Teistes Lõuna-Aafrika maakohtades on karjakaswata mine rahwa päätöö. Pääasjalikult kaswatatakse lam b a i d. — Mineraalide poolest on Lõuna-Aafrika rikas, iseäranis palju leidub siin kulda ja wanade kustunud tulemägede asemel teemantisid.

gisa
Eurooplaste asumaad ja kaubandus. Hollandlased asusid 17. aastasajal Lõuna-Aafrika lõunapoolsetele rannamaadele elama. Nad kaswatasid karja ja harisid põldu. Sellepärast nimetasid nad endid buurideks (bur, bauer =

talupoeg). 19. aastasajal algas wõitlus inglaste ja buuride wahel. Üks jagu buuridest heitis ennast inglastele alla, kuna teine jagu põhja poole — Oranje ja Vaali jõgede taha põgenes. Siin asutasid nad Oranje ja Transvaali wabariigi. 50 aastat elasid buurid rahulikult oma uutes asupaikades. Kui aga 19. aastasaja lõpul buuride wabariikides suurel hulgal kulda ja teemandikiwa leiti, algas wõitlus uuesti, sest inglased tahtsid need rikkad maakohad oma alla heita. Sõda lõppes 1902. a. inglaste täieliku wõiduga.

Hottentotlaste küla.

Praegu on Lõuna-Aafrika kõige suurem ja tähtsam osa inglaste walitsuse all. Endised Inglise asumaad **Kapimaa** lõuna pool, Natal kagu pool ja endised buuride wabariigid **Oranje** ja **Transvaal** on nüüd „Lõuna Aafrika Ühisriigiks“ ühendatud, mille üle Inglise kuninga poolt nimetatud kindral-kuberner ühes kahekojalise parlamendiga walitseb. Iga asumaa üle walitseb Inglise kuberner ühes maapäewaga, kelle liikmed rahwa poolt walitakse. Et siin Hollandi buurisi enam elab kui inglasi, siis on asumaade parlamentides enamused sagedasti buuride käes. Kapimaa päälinn ja tähtsam kaubasadam on **Kapilinn** ehk **Capetown** (keepaun), üle 100.000

elanikuga, kus Ühisriigi parlament asub. Teine tähtis sadamalinna on Durban, Natali asumaal. Nende sadamate kaudu käivad kõik asumaade kaubad. Siit weetakse välja: lambawilla, weini, puuwilla ja mineraalised. Kapimaa põhjapoolses jaos on Kimberley linn oma rikaste teemandikaewanduste läbi tuttaw. Kõige rikkamad kullakaewandused on Transvaali asumaal Johannesburgi linna juures. See on kõige suurem Lõuna-Aafrika linn (200.000 elan.). Ta on endise Transvaali ning praeguse Ühisriigi päälinnast Pretoria'st kaugele ette jõudnud. Kimberley ja Johannesburg on raudtee läbi Kapilinnaga ühendatud. Ülepää on inglased siia mitmed raudteed ehitanud. Pää-raudteeharu läheb Kapilinnast põhja poole, üle Sambeesi jõe. Oranje päälinnas Bloemfontein'is (blumfonteinis) asub Ühisriigi ülem kohus.

Suure agaruse ja püsidusega on inglased endile Lõuna-Aafrikas mõne aasta jooksul suure riigi osanud sobitada. See riik algab Aafrika lõunarannas ja läheb kiilu moodu Saksa ja Portugali asumaade wahelt põhja poole kuni Njassa ja Tanganjika järwedeni. Kapimaast põhja pool, kuni Sambeesi jõeni kannab ta tähtsa Inglise tegelase Cecil Rhodes'i järel nime Rhodesia (rodeesia). Sellest asumaast põhja pool olewaid Inglise maakondi nimetatakse Nyassaland.

Inglise maakondadest ida pool asub Portugali ülemwalitsuse all olew Ida-Aafrika wabariik. See maa ulatab Delagoa lahest põhja poole kuni Rovuma jõeni, mis teda Saksa Ida-Aafrikast lahutab. Tähtsust Portugali asumaal praegu weel ei ole, sest siin leiduwad looduserikkused seisawad puutumata.

Rhodesiast lääne pool, Atlandi ookeani rannal asub endine Saksa Edela-Aafrika. Põhjapoolsetes maakondades elawad bantud, lõuna pool — hottentotid. Mõlemad rahwad kaswatawad karja, sest puuduliku niiskuse tõttu on wõimata põldu harida. Selle asumaa päälinn Windhoek (windhuk) on sisemaal. Atlandi ookeani kaldal asub sadamalinna Angra-Pequenna (pekenna).

Aafrika saared. *siit*

Teiste ilmajagudega wõrreldes on Aafrika randades wähesaari. Nad on suuremalt jaolt tulemägede tegewuse läbi sündinud, nagu näit. Atlandi ookeanis Azori (asoori), Kannaaria, Sankt-Helena ning Taewaminemise ehk Ascension'i (essénshni) saared ja India ookeanis Maskareni saarestik. Aafrika idarannal on ka korallisaari olemas, näit. Sansibar ja Seychelli (seishélli) saared. Aafrika

saared on väikesed. Ainult Madagaskar, India ookeanis on oma suuruse poolest viies saar meie maakera pinnal. Enne Suez kaanali avamist oli Aafrika saartel kui laewade peatuspaikadel suur tähtsus. — Nüüd aga ei ole neil selles tükis tähtsust, sest suurem osa laewu ei sõida enam ümber Aafrika ringi, waid läheb otse Suez kaanalist läbi. Atlandi ookeanis on Azori saared, Madeira ja Rohelise neeme saared Portugali walitsuse all, kuna mägised Kanaaria saared Hispaania päralt on. Kanaaria saarestiku kõige kõrgem mägi on Teneriffa saarel (3500 meetr. k.). Wäiksest Ferro saarest läbiminewat meridiaani loetakse 0-meridianiks, ja arwatakse tema järele ida- ja läänepikkust. Azori saartel, Madeiras ja Kanaaria saartel on ühesugune ning terve kliima. Siin kaswatatakse puuwilja ja wiinamarju. Madeira saarel käiwad paljud rinnahaiged enestele kosutust otsimas. Rohelise neeme saared ei ole Portugali walitsuse all majandusliselt mitte edenenud, ehk põllupind siin küll väga wiljasigitaw on. Guinea lahes olewatest saartest on Fernando-Po ja Annobom Hispaania, St. Thomé ja Principe Portugali walitsuse all. Need on wiljarikkad, palawa kliimaga saared, kus neegrid elawad.

Aafrika idarannast lahutab lai Mosambiki wäin suure Madagaskari saare ära. Maapinna ehituse poolest on Madagaskar 1000 meetr. kõrge kiltmaa, mis ida pool järsult rannamadalikku alla langeb, lääne pool aga pikkamisi laumaks läheb. Kiltmaal tõusewad mõned mäed ja wulkaanid kuni 2500 meetri kõrguseni merepinnast. Kõige tähtsam nendest on alg-aja lademetest koosseisaw Ankaratra mägestik, sellesamanimelise mäetipuga. — Saare idapoolses jaos on kliima palaw ja niiske, ning selle tõttu on taimekasw väga lopsakas. Saare läänepoolne jagu on palawa ja kuiwema kliimaga rohtlaas wõi sawann. Madagaskar on selle maajao („Lemuria“) jätis, mis enneajaloolisel ajal Aafrika mannermaad Indiaga ühendas. Ta on aga juba väga kauges minevikus (tertiär ajal) Aasiast lahutatud. Sellepärast on siin lopsakalt kaswawad taimed enam Indo-Hiina kui Aafrika taimede sarnased. Wiljapuudest on siin leiwapuu tähelepanemise-wäärt, mida ka Indias, Indo Hiinas ja India ookeani saartel leidub. Seda puud on mitu seltsi. Ta 1—1¹/₂ jala pikune wili tuletab oma maigu poolest leiba meelde. Madagaskar on juba enne-ajaloolisel ajal ka Aafrikast lahutatud, sest saarel puuduwad suured Aafrika mannermaa loomad — kiskjad elajad, taimesööjad ja ahwid. Nende asemel on siin poolahwid ja putukasööjad tähelepanemise-wäärt. Rahwast elab Madagaskaris wõrdlemisi väga wähe: ainult üle 4 miljoni, kuna see saar oma pinnasuuruse poolest Prantsusmaast üle käib. Lääne pool elawad sakalaawid (Bantu neegrite

suguharu), ida pool — Malai tõugu howad, kes umbes 600 aasta eest ida poolt siia rändasid ja sakalaawid oma alla heitsid.

Howad on ristiisku ja seisawad kaunis kõrgel hariduseastmel. Keele poolest on battad, Sumatra saarel, howade kõige lähemad sugulased. Nimetamise väärt on siin siiditööstus ja jaanalindude kasvatamine. Praegu on Madagaskar Prantsuse walitsuse all, ehk küll siitmaa naiskuningas nimepidi riigipääks on. Prantsuse kindralkuberner elab Tananariwo linnas, mis raudtee läbi Tamatawe sadamalinnaga ühendatud on. Ka Madagaskarist loode pool olewad wulkaanised Komori saarekesed on Prantsuse walitsuse all. Madagaskarist ida pool asuwad wulkaanised Maskareni saared, kus 3000 meetr. kõrguseid mäetippusid leidub. Need saared on väga wiljasigitawa põllupinnaga. Siin kaswatatakse suhkrupilliroogu ja teisi lõunamaa taimed. Maskareni saartest on prantslaste päralt Réunion (reüniõng) St. Denis (sädenii) linnaga, ja Inglaste walitsuse all Mauritius (mauritsius) Port Louis'i (põrtljuisi) linnaga. Inglaste päralt on ka Madagaskarist kirde pool olewad Amiranti ja Seychelli saarestikud ning Ras Asir'i neeme lähedal Sokotra saar.

Ülewaade.

Aafrika randadel on vähem saari, lahti ja käärusid kui teistes ilmajagudes. Mererand on suuremalt osalt maakera koore murdumise läbi tekkinud. Järsult langewad mannermaa weered sügawa mere poole alla. Ainult kohati leidub kitsas madalmere piirkonnas väikseid rannasaari.

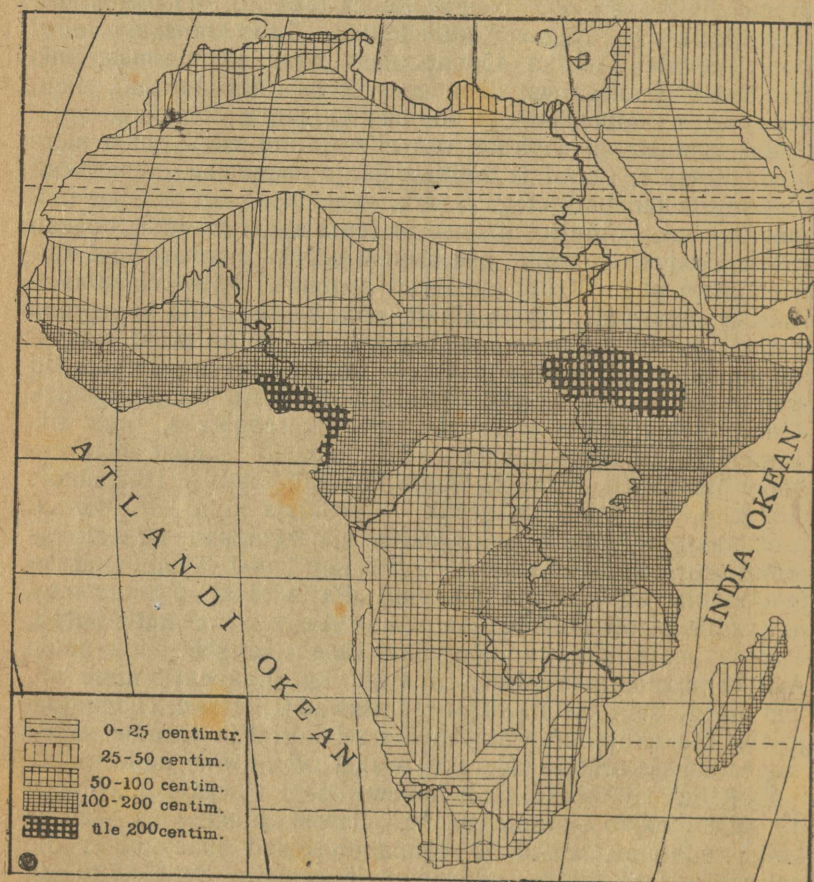
Maapind. Aafrika maapind on niisama üksluine kui ta kaldadki. Siin ei leia meie ei keerulisi mägestikka ega ka laialisi lausikmaid. Aafrika on peaaegu terwelt kiltmaa (keskm. kõrgus umbes 650 meetr.). See kiltmaa läheb lõuna poolt põhja poole madalamaks, kuid mitte ühtewiisi, pikkamisi, waid mõne alangu tõttu järgu kaupa. Ka ida poolt lääne poole läheb maapind madalamaks, kuid ka siin mitte ühtewiisi, sest poolitajast lõuna pool on kiltmaa lääneweer kõrgem kui kiltmaa sisemaal, kuid siiski palju madalam kui kiltmaa idapoolne osa. Kiltmaa sünnitab mererandades järskusid kallakuid. Sisemaalt tulewad jõed peawad kiltmaa kallakutest oma tee läbi murdma ja sünnitawad siin omal alamal jooksul laewasõitu takistawaid weekoski ja kärestikka. Aafrika kiltmaa seisab kõige wanematest ajajärkudest pääle muutmatalt, maakera pinna kokkutõmbamisest peaaegu puutumata. Muudatused kiltmaa pinnal on ainult wee, tuule ja väikesel mõõdul ka tulemägede tegewuse läbi sündinud.

Nimet. loodusejõude tegewuse läbi on siin alg-aja mäetõugudest mägestikud ajajooksul tompmägestikkudeks ja suuremalt osalt kiltmaaks muutunud.

Suurt hulka graniidist, gneisist ja kristallilisest kiltkiwist tompmägestikka Aafrika sisemaal tähelepannes, peab oletama, et maakera wana aja esimesel poolel Aafrika mannermaa asemel hulk saari oli. Nende ümber tekkisid siis meres üks teise järele mitmesugused uhtlademed. Juba wana aja teisel poolel sündis Aafrika lõunapoolses osas mannermaa, mis Hindustani poolsaarega ühenduses seisis (Indo-Aafrika), nagu seda ühise taimestiku ja loomastiku järele otsustada võib. Selle mannermaa Aafrika osa ei wajanud mitte enam mere alla. Kiwisõe, Permi ja tertiär ajajärgu maisamaa loomastikud oma suurte kahepaiksetega ja sarn. waheldasid siin sellel wanal mannermaal. Ainult kui liase ja juura ajajärgul India ookean tekkis, wajus ka wäike osa Lõuna-Aafrika mannermaast ajutiselt mere alla. Kriidi aja teisel poolel oli kõik põhjapoolne Aafrika sügaw meri, kust ainult mõned saared üle merepinna wälja paistsid. Lõuna- ja Ida-Aafrika jäi ka nüüd kaugelt suuremalt osalt mannermaaks. Tertiär ajajärgul kerkisid merewoogude all olewad Aafrika osad ruttu üle merepinna. Ainult põhjapoolne weer jäi weel merepõhjaks, kus siis nummuliit-lubjakiwi tekkis. Siis algasid suured maakera koore liikumised. Maakera koore kokkutõmbamise läbi sündis siis kuruline Atlasi mägestik. Tertiäraja lõpul oli Aafrikal juba ta praegune kuju. Quartär ajajärgul paneme Aafrikas ainult ühte suuremat geoloogilist sündmust tähele: Aafrika ja Araabia wahel wajus maapind alla ja tekkis Punane meri ning niiwiisi oli ühendus Aafrika ja Aasia wahel katkestatud, Punase mere sügawa nõo järk läheb kaugele lõuna-poolle Aafrika mannermaa sisse, „Ida-Aafrika graabeni“ nime all, kus praegu suured Aafrika järwed asuwad (Ukerewé, Tanganjika ja t.). Ka Gibraltari wäin sündis sel korral ja ühendus Atlasi mägestiku ja Sierra Nevada wahel oli niiwiisi katkestatud.

Kliima. Aafrika asub mõlemil pool ekwaatorit. Niiwiisi on selle ilmajao suurem osa $\frac{4}{5}$ palawas kliima wõös. Aafrika kõige põhjapoolsemad ja lõunapoolsemad maajaod ei ole palju üle 1000 kilom. pöörjoontelt eemal. Selle tõttu on Aafrika kõige palawam ilmajagu maakera pinnal. Aafrika on palju palawam kui teised ilmajaod sellesama laiuse sihi all, sest merelahtede puudusel ei wõi meri kliima pääle mõju awaldada, ning kiltmaad piirawad kõrgendikud takistawad meretuuli kiltmaale tulemast. Ilma taimekaswuta kõrbe maapind läheb päksepaistel nii kuumaks, et õhus olew weaur mitte wedelasse olekusse (wihmaks) minna ei saa. Kõrbes juhtub mõnikord isegi, et wihmapiisad õhus auruks mutuwad, enne kui nad kuumale maapinnale saawad langeda. Isegi kõige

põhjapoolsemates ja lõunapoolsemates maakondades on siin palju palavam kui kõige soojemates Lõuna-Euroopa maades. Põhja-Aafrikas on talvekuudel peaaegu niisama soe kui meil suve algul. Aafrika sisemaal, pöörjoonte wahel, on isegi talvekuudel kuum, aga suwel, kui päike otse paa kohal kõrwetab, on siin kuni 50° soojust. Põhja-Aafrika on laiem,

Aafrika sademete kaart.

kui Lõuna-Aafrika, ja ta sisemised maakonnad on merest palju kaugemal kui Lõuna-Aafrika omad; sellepärast on Põhja-Aafrikas palavam kui Lõuna-Aafrikas. Lund sajab Aafrikas ainult kõrgete mägede pääl. Igawest lund leidub siin aga üksi nendel mäetippudel, mis enam kui 4500 meetr. merepinnast kõrgemal on.

Aafrikas on poolitajast põhja pool meie talwekuudel ka talw, kuna poolitajast lõuna pool selsamal ajal suwi on. Meie suwe ajal on poolitajast lõuna pool talw. Suurema jao Aafrika maakondades on aasta läbi peaaegu ühtewiisi palaw. Aastaaegade wahel tehtakse wihmasadude ja päewa järele wahet.

Sademete rohkuse poolest ei ole Aafrika maakonnad mitte ühesugused. Kõige enam wihma sajab Aafrika keskmises jaos, mere läheduses, pääasjalikult lääne pool.

Sademete järele jagatakse Aafrika 5 wöösse:

1) ekwatoriaalsete sademete wöö. Selles kitsas poolitaja all olewas ainult 8–10° laias wöös sajab wihma igal aastaajal. Kõrge temperatuuri mõjul aurab palju wett õhku ning kuum õhk tõuseb tugewa püstloodis wooluna üles, mis peaaegu iga päew õhkkonnas pilweid sünnitab, ning selle järeldusel ränku, kuid ainult mõni tund kestwaid, hoogwihma-sadusid tekitab;

2) troopika-sademete ringkond, suurem osa Lõuna-Aafrikast, ekwatoriaalsete sademete wööst lõuna pool. Päikese seisu järele waheldawad siin wihmased kuud pikemate pöududega. Wihmasajud algawad siin, kui päike kõige kõrgemale seisukohale on jõudnud. Siin on kaks aastaaga: kui w aastaag ja wihmane aastaag;

3) Aafrika mussooni-sademete wöö ekwatoriaalsete sademete wööst põhja pool kuni Sahara kõrbeni, põhjalaiuse 50° ja 18° wahel. Meie suwe ajal puhuwad siin meretuuled, mis ränku wihmasadusid ühes toowad;

4) wihmawaesed maakohad, Sahara kõrbe ja edelapoolne Aafrika, kus peaaegu alati kuiwad tuuled puhuwad;

5) talwesademete ringkond, Aafrika põhja- ja lõunarandadel, kus iseäranis mägede külgedel kaunis rohkesti wihma sajab ja nimelt talwel, mil õhk jahtub.

Jõesed ja järwed. Troopika-sademete ringkonnas on ka Aafrika tähtsamate jõgede allikad. Suurem jagu Aafrika jõgedest woolab Atlandi ookeani, ainult mõned hoowawad India ookeani ja sisemaa järwedesse. Kõige weerikkamad Aafrika jõed on Kongo, weerohkuse poolest Amazonase järgmine jõgi meie maakera pinnal, ja Niger. Kõige pikem jõgi Aafrikas on Niilus, pikkuse poolest teine jõgi maa pääl. Kiltmaast madalikku alla woolates sünnitawad Aafrika jõed koski, mis laewasõitu takistawad. Kõige tähtsamad Aafrika weekosed on Sambesi (Victoria kosk) ja Kongo jões (Stanley kosk). Troopika-sademete ajal on jõgedes rohkesti wett. Nad matawad siis kaldaid laialdaselt oma woogude alla.

Troopika-sademete ringkonnas on ka kõige suuremad Aafrika järwed. Kõige suurem nendest on Ukerewé, suuruse poolest teine järw maakera pinnal. Ta on Laadoga järwest

4 korda suurem. Suur osa Aafrika jõgedest ei woola merde, waid järwedesse. Kõige tähtsam niisugustest järwedest on Tshad'i järw Sudaanis.

Suure Taimekasw. Suurema osa Aafrika maakohtades on peaaegu ühesugune palaw kliima. Sellepärast awaldab taimekaswu edenemise kohta ainult sademete rohkus kõige suuremat mõju. Et aga Aafrikas ülepea wähe wihma sajab, siis näeme siin suuremalt jaolt ka ainult rohtlaasi, sawannisid ja kõrbeid. Paksusid troopikametsi, kus mitmet seltsi

Aloe.]

Sokotora saarel, Kapimaal ja Ida-Aafrikas kaswaw puu, millest Aloe waiku saab ning lehtedest kibedat arstirohuks tarwitatawat ollust.]

puid segamini kaswawad, leiame ainult troopika-wihmasadude ringkonnast Lääne- ja Kesk-Aafrikast. Lääne-Aafrikas sajab enam wihma kui Ida-Aafrikas. Sellepärast on Lääne-Aafrikas ka enam metsa. Kõige tähtsamad on siin õlipalmid (Lääne-Aafrikas) ja mitmet liiki kautshukiliaanid (Lääne-, Kesk- ja Ida-Aafrikas). Õlipalmi wiljast walmistatakse palmiõli ja kautshukiliaanide piimamahlast gummit. Ka aloe on nimetamisewäärt.

Troopika metsi piirab sawannide ja rohtlaante wöö. Sawannid ei ole mitte lagedad rohtlaaned, waid sawannides leidub siin ja seal üksikuid puid ning metsatukki. Ka

ei ole sawannid mitte ühesuguse tiheda muruga üleni kaetud, nagu meie aasad, vaid süllakõrguste üksteisest lahus kaswate kõwade rohutaimedega. Iseäranis palju sawannisid on Ida-Aafrikas ja Sudaanis. Metsatukki leidub madalamates kohtades, kus enam niiskust on. Jõgede kallastel kaswawaid metsaribasid nimetatakse „galerii-metsadeks“. Sawannides kaswawad väga jämeda tüwiga baobab ehk ahwileiwapuu, delebipalmid, mis elanikkudele õige mitmekesiselt kasulikud on, ja õunasuuruse söödawa wiljaga dumipalmid. Wiimased on ainsad oksadega palmipuud. Pääle selle kaswawad siin weel mahlarikka tüwiga ja ilma lehtedeta euforbiapõõsad ning akaatsiad ja mimoosad. Wähema niiskusega maakohtades puud ei kaswa; siin on lage rohilaas. Kõrge rohi kaswab wihmasel aastaajal väga lopsakalt, kuiwal aastaajal aga närtsib ta ja kuiwab ära, nii et rohtlaanel siis kõrbe nägu on.

Põhja-Aafrika on suuremalt jaolt peaaegu üsna ilma taimekaswuta kõrbe — Sahara. Harwa leidub siin pikkade juurtega, kõwa ja kuiwa rohtu ning niisamasugusi põõsaid. Suured maatükid on siin täiesti ilma mingi taimekaswuta. Sahara oasides kaswawad datli-palmipuud.

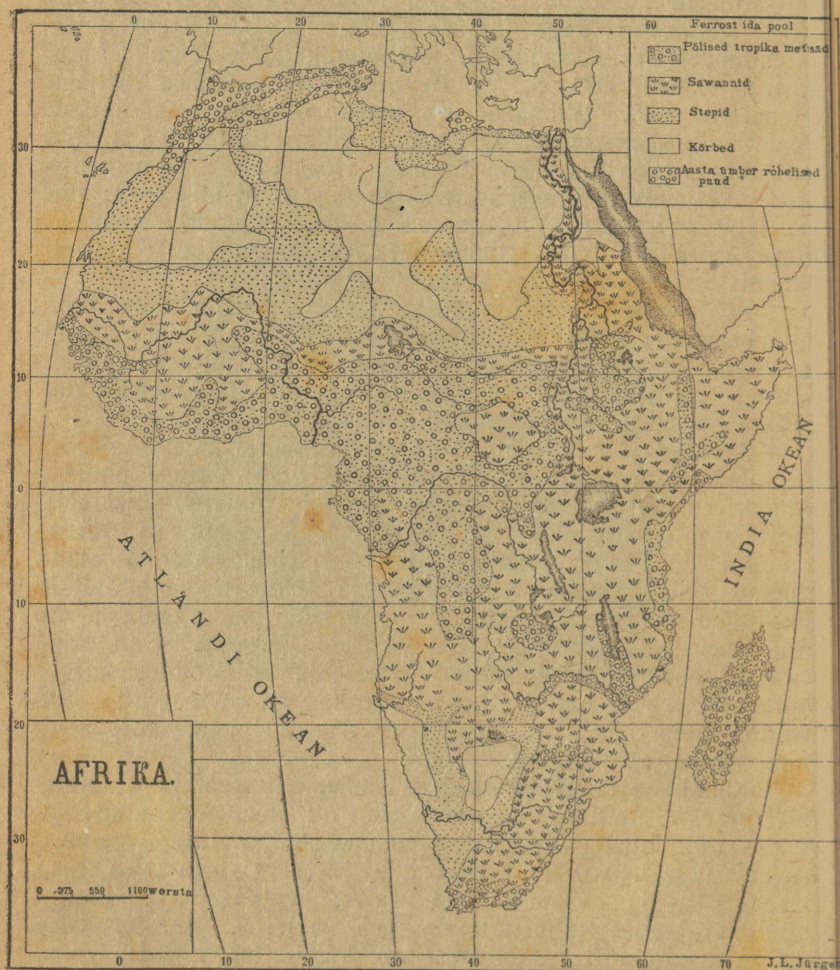
Sarnane, ainult palju vähem kõrbe on Edela-Aafrikas Kalahari. Siin leidub põõsas-taim, mis oma ehituse poolest vähese niiskusega läbi saab. See on lühikese tüwiga ja suurte ning laiade, maa pääl lamawate lehtedega welwitshia.

Ka põhjapoolsemad ja lõunapoolsemad Aafrika maakonnad on alatihjalja taimekaswuga. Mere poole pööratud mäeküljed on metsaga kaetud. Põhja-Aafrika rannamaal on taimekasw Lõuna-Euroopa taimekaswu sarnane. Siin kaswawad apelsini- ja sidrunipuud, õli- ja wiinapuud, korgitammed ja kastanipuud. Lõuna-Aafrikas on wähe puud; siin leidub enam põõsaid, madalaid, 10—20 jala kõrguseid mimoosasid ja rohutaimi.

Kasulikka taimi on Aafrikas wähe. Suurem jagu taimi, mis praegu Aafrikas kaswatatakse, on siia Ameerikast ja Aasiast toodud. Niisuguste taimede hulka tuleb arwata: banaanisid, kookus-palmipuid, riisi, maapähklid, puuwilla- ja maniokipõõsast; wiimase taime juuremugulate jahust valmistatakse kooki ja leiba. Aafrikas tekkinud kasulikkudest taimedest on kõige tähtsamad: sorgum ehk durra (hirsetaoline kõrrewili), datlipalmid, õlipalmid ja kohwipuud.

Loomad. Aafrika ringkonna loomi leiame igalpool selles ilmajaos. Loodepoolses Aafrikas, mis wanasti Euroopaga ühendatud oli, leidub nende kõrwal ka Euroopa-Aasia ringkonna loomi. Aafrika on iseäranis suurte loomade poolest väga rikas. Kõige rohkem elab siin loomi rohtlaantes ja

sawannides, kust nad rohkesti toidust leiavad. Sellepärast on Ida-Aafrika oma suurte sawannide tõttu loomade poolest ka palju rikkam kui Lääne-Aafrika. Ida-Aafrika sawannides leiame kõige suuremaid taimesööjaid: suurte kõrwadega

Aafrika taimekasvu kaart.

Aafrika elewanti, ninasarwikut, kaelkirjakut, pühwliit, mitmet seltsi antilooipsisid, sebrasid, j. m. Jõgedes sulistawad jõehobud ning krokodillid ja jõgede kallastel leidub palju lindusid: iibiseid, flamin-

gosid, pelikanisid ja t. Aafrika sawannides ja rohtlaantes elutseb praeguse aja kõige suurem lind, 6—8 jalga kõrge ja kuni 3 puuda raskune ja analind; ta muna kaalub kuni 8½ naela. Põhja-Aafrikasse lendavad talweks ka mitmed meie maa linnud.

Troopikametsades leidub palju vähem suuri loomi kui sawannides. Ainult Guinea lahe rannamaadel elavad suured inimesesarnased ahwid: gorilla ja shimpans; troopika sisemaal — okapi, imetajaloom kaelkirjakute sugukonnast. Pääle selle leidub siin palju lindusid ja putukaid. Tähelepanemise-wäärt on siin termiidid. Nendel sihktiwlaste seltsi putukatel on sipelgapesataolised kuni 2 sülla kõrgused pesad. Põhja- ja Lõuna-Aafrikas leidub ka palju rohutirtsusid. Iseäranis suurt kahju teeb Kesk- ja Lõuna-Aafrikas tsetsekarbes, kes terwed koduloomade karjad ära häwitab ja kelle piste tõttu rahwas külade kaupa „magamisetõbesse“ ära sureb.

Igalpool leidub Aafrikas suuri kiskjaid elajaid: lõwisid, leopardisid, häänesid ja shakalisi, niisama ka ahwisid. Ahwid elavad metsades ja sawannides puude otsas. Mägedes elab iseäranis palju paawiani-ahwisid.

Põhja-Aafrika on loomade poolest palju waesem kui Kesk- ja Lõuna-Aafrika. Euroopa-Aasia ringkonna loomadest leiame siin. karusid, metssigu, kaljukitse-muffloni, ja Aafrika loomadest — leopardi, häänet, shakalit ja arwa weel lõwit. Koduloomadest on siin ühe küüruga kaamel iseäranis tähtis. Siin elutseb ka kamaleon.

Aafrikasse sisserännanud eurooplased on väga palju suuri metsloomi maha tapnud, iseäranis elewantisid, kellede kihwad, n. nim. „elewandiluu“, väga tähtis kaubaine on. Põhja-Aafrikas on lõwid peaaegu täiesti ära häwitatud, niisama ka krokodill, keda ennemalt Niiluse jões suurel hulgal leidis.

Lõuna-Aafrikas leidis weel 19. aastasaja algul hulga-kaupa antiloopeisid, ninasarwikuid, elewantisid ja jaanalindusid; nüüd on need loomad siin peaaegu täiesti otsa saanud. Kesk-Aafrika on weel siiamani loomade poolest rikas, ehk neid ka siin armuta häwitatakse.

Madagaskari saarel ei ole suuri elukaid sugugi olemas. Loomadel on siin Austraalia loomariigi omadega suur sarnadus. Tähelepanemise-wäärt on siin puude otsas elavad poolahwid ehk lemuurid. Ennewanasti elasid siin jaanalinnu-taolised suured jooksjad linnud (aepyornis), kes kuni 10 jalga kõrged olid ja kelle reieluu 4 tolli worra tugewam oli kui härjal. Nende munad olid 3 korda raskemad kui jaana-

linnu omad. Need loomad on nüüd täiesti otsa saanud. Nende jätiseid (konta ja munakoori) leitakse siin suurel hulgal.

Kaua aega ei tuntud Aafrikas ei kiwiriigi ega taimeriigi saadusi, mis oleksid eurooplasi siia meelitanud. Ainult elewandiluid ja pärisorjasid weeti siit välja. Sellepärast olid ka eurooplaste asumaad Aafrikas kaua aega täiesti tähtsusetu. Wiimastel aastakümnetel on aga asjaolud täitsa muutunud. Põhjalikumad uurimised näitasid, kui ekslikud meie arwamised Aafrika looduserikkuste kohta olid.

Aafrika kulla- ja teemandikiwi-lademed käiwad teiste ilmajagude omadest kaugelt ette, ka rauda ja kiwisütt leidub siin ja Saharas on suured soolalademed. Taimeriigi saadustest weetakse kõige enam välja: korgitamme koort, halfarohtu, palmiõli, kakaot ja kautshuki. Istanduste arw kaswab väga jõudsasti, kus kasulikka taimi kaswatatakse. Loomariigi saadustest mängiwad elewandiluu kõrwal praegu suurt osa lambawill ja jaanalinnusuled.

Aafrika on kõige kolme loodusewalla saaduste poolest väga rikas ja sellepärast on Euroopa suurriigid üksteise wõidu katsunud siin maakondi asumaadena oma alla heita.

Rahwast elab Aafrikas umbes 150 milj. ümber, nii siis 1 □-kilom. umbes 4,5 inimest, kuid mitte igalpool ühepaksuselt. Peaaegu ilma elanikkudeta on Sahara kõrbe ja jagu Lõuna-Aafrikast (Kalahaari kõrbe). Kesk-Aafrikas elab rahwast paksemalt, kus rohked wihmasajud maa wiljasigiwust märksalt tõstawad. Kõige paksemalt elab rahwast Niiluse jõe alamjooksu orus, iseäranis jõesuu-saarestikus (400 inimest 1 □-kilom.), Guinea lahe rannamaadel ja Sudaanis. Need on looduse poolest kõige rikkamad Aafrika maakohad.

Aafrikast leiame musta, walget ja kollast tõugu rahwaid. Kaugelt suurem osa Aafrika rahwastest on aga musta tõugu. Nad elawad Kesk- ja Lõuna-Aafrikas, umbes 15. põhjalaiuse-kraadist lõuna pool. Suurem jagu Aafrika musta tõugu rahwastest on neegrid. Teistest musta tõugu rahwastest eraldawad endid neegrid pika pääluu, mustade käharate juukste, laia tõmbi nina ja paksude mokaade läbi. Ihunahk on nendel must wõi tume pruun.

Keele poolest jagunewad neegrirahwad kahte harusse: Sudaani neegrid ja Bantu neegrid. Pika kaswuga Sudaani neegrid elawad lõunapoolses Sudaanis ja Guinea lahe põhjakaldal. Sudaani neegrite juures kõneleb iga rahwas ise keelt, nii et üks rahwas teise keelest aru ei saa. Keskmise kaswuga Bantu neegrid elawad Kesk- ja Lõuna-Aafrikas. Nad jagunewad paljudesse suguharudesse, millede keel aga

wäga sarnane on. Nii saavad Aafrika läänekaldal elavad suguharud idakalda suguharude keelest hästi aru.

Neegrid on kaunis kõrgele kultuuri järjele jõudnud. Nad elavad suuremalt jaolt kindlates asupaikades. Sudaanis ja Kesk-Aafrikas elavad suguharud hariwad põldu, siin sajab küllalt wihma; Lõuna-Aafrika sawannides ja rohtlaantes aga kaswatatakse karja. Kõik neegrid armastawad kaubitsemist. Sellepärast on kaubawahetus Aafrika sisemaal ka wäga elaw. Sellewastu ei ole aga isegi mererannal elawate suguharude seas meresõitjaid leida.

Ida-Aafrika rannamaa ja Sudaani neegrid on Muhamedi usku. Seda usku on araablased siin wäljalaotanud. Guinea rannamaa suguharud ja Bantu neegrid on suuremalt jaolt paganad.

Musta tõugu rahwaste hulka tuleb ka hottentottisid ja wõsainimesi (bushmanisid) arwata, kes edelapoolses Aafrikas elawad. Nendel on kollakas- ehk pünakaspruun ihunahk. Juuksed kaswawad neil üksikutes tukkades. Uuemal ajal on Bantu neegrid neid suguharusid põhja ning ida poolt ja eurooplased

Neeger.

lõuna poolt edelapoolsetesse Aafrika kõige wiltsamatesse maakondadesse tõrjunud. Hottentotid kaswatawad suuremalt jaolt karja, wõsainimesed aga elawad loomapüügist. Ka Kesk-Aafrikas leidub wõsainimeste sarnaseid wähemaid suguharusid.

Madagaskari keskmises ja idapoolses jaos elawad Aasiast sisse rännanud kollast tõugu malailased — howad. Nad on saare pärisrahwa — neegrid — lääne poole tõrjunud ja nad oma alla heitnud.

Põhja-Aafrikas elawad walget tõugu rahwad, kes Aasiast siia on tulnud. Nendel tõmmu ihunahaga suguharudel on mustad juuksed. Ühed suguharud (walge tõu Hami harust) — berberlased ja t. — on wäga wanal ajal siia rännanud ja arwatawasti endid tumeda ihunahaga maa-pärisrahwaga seganud. Teised — araablased (walge tõu Semi harust) — tulid siia alles pääle Kr. s., ja on nendel heledam ihunahk kui esimestel. Araablased laotasid Aafrikas Muhamedi usku laiali ja awaldasid ülepää suurt mõju neegrite pääle. Nad edendasid siin suuresti kaubandust, muu seas ka orjakuplust. Ka riikisid asutasid nad siin, mis aga uuemal ajal eurooplaste kätte on langenud.

Aafrikas leiame rahwaid kõigi kultuuriastmetelt. Wõsainimesed elawad loomapüügist, kaffrid, tuaregid ja t. on kolijad karjakaswatajad. Suur osa neegrid ei tunne adraga põlluküündmist, nad kabliwad põllupinda kirstega. Tööstus ei ole edenenu, ja läbikäimise abinõud ning kaubawahetus seisawad weel madalal edenemise astmel. Kaubawedu sünnib siin killawooridega: põhja pool kannawad kaamelid kaupa, mägedes — eeslid ja hobueeslid. Kesk-Aafrikas kannawad inimesed seljas kaupu ja Lõuna-Aafrikas weetakse kaupu suurte wankrite pääl, millede ette mitu paari härgi on rakendatud. Wiimastel aastatel on aga ka siin uue aja läbikäimise abinõud tarwitusele wõetud. — Euroopaga on Aafrika mitme merealuse telegrafikaabeli läbi ühendatud. Kaplinna Kairoga ühendaw maisamaa-telegraaf saab warsti walmis.

Raudteesid leidub peaaegu kõikides eurooplaste walitsuse all olewates maakondades (Egiptusemaal, Algerias, Tunis'is, Kapimaal ja mujal).

Enamasti kõikide suurrikide aurulaewad teewad korralikka sõitusid Euroopa ja Aafrika sadamalinnade wahel.

Aafrika sisemaal on hulk neegririikisid, harilikult wägivalja-walitsuslise riigikorraga. Pääle Abessiinia ja Liberia on terwe Aafrika eurooplaste ülemwalitsuse all. Kõige laialisemad asumaad on siin prantslastel ja inglastel.

Eurooplased hakkasid umbes 200 aasta eest Aafrikasse rändama, kuid halwa kliima tõttu wäga wäiksel arwul. Ka meie ajal asuwad eurooplased ainult nendesse maakohtadasse, kus kliima neile kõige kohasem on: Lõuna-Aafrikasse ja Wahe mere rannamaile. Praegu elab eurooplasi Aafrikas üle 1 miljoni. Aafrikas asuwate eurooplaste wäikse arwu pääle waatamata on nad selle suure ilmajao endi wahel ära jaotanud. Oma asumaadest saawad eurooplased suurt kasu: nad toowad sealt mitmesugusid kallid loodusesaadusi ja müüwad sealt rahwale oma wabrikukaupa. Wäga sagedasti on aga Aafrika pärisrahwal eurooplaste rõhumise all palju kannatada. Osalt selle tõttu ei ole misjonääride tegewusel, kes siin ristiusku püüawad laiali laotada, mitte nimetamisewäärcki tagajärke.

Ameerika.

Suurus, piirid ja rahwaarw. Ameerika asub meie maa-kerä lääne-poolkeral. Maapinna suuruse poolest on Ameerika ehk Uus maailm teine inaaailma-jagu (42 milj. □-kilom.). Ameerika ulatab 72. põhjalaiuse kraadist kuni 54. lõunalaiuse kraadini. Ta kõige põhjapoolsem ots, Boothia Felix'i (buusja feeliksi) neem, on ta kõige lõunapoolsemast otsast, F r o w a r d i

neemest (Magellani väina ääres), üle 15.000 kilom. kaugel, kuna ta läbimõõt ida poolt lääne poole ta kõige laiemal kohal ulatab ainult kuni $5\frac{1}{2}$ tuhande kilom. Jda pool lahutab Ameerikat $3-6\frac{1}{2}$ tuhande kilom. laiune Atlandi ookean Euroopast ja Aafrikast, lääne pool $6-15$ tuhande wersta laiune waikne ehk Suur ookean Aasiast ja Austraaliast. Wanematel maakera ajajärkudel seisis Ameerika Gröönimaa ja Jslandi saare kaudu Euroopaga ühenduses. Tertiär ajajärgul purustati see side, millest mõned saared jätistena praegu weel alles on. Loode pool läheneb Ameerika Aasiale. Neid lahutab oma kõige kitsamas kohas kuni 88 kilom. lai Beringi väin.

Ameerika seisab kahest iseseiswast jaost koos: Põhja- ja Lõuna-Ameerikast. Nagu Euroopat Aafrikast ja Aasiat Austraaliast sissewajunud maakohad ja neid täitwad mered lahutawad, nii lahutab ka Põhja-Ameerikat Lõuna-Ameerikast kuni $4\frac{1}{2}$ kilom. sügaw Karaibi meri. Siin oli maakera wanematel ajajärkudel maisamaa, mille jätistena Lääne-India saared järele on jäänud. Maakera uuemal ajajärgul on aga praegune Tehuantepeki- ja Panama maakitsus tulemägede tegewuse läbi merest üleskerkinud maatükist sündinud. Niiwiisi oli siis Atlandi ja Suure ookeani wahel olew ühendus lõpetatud. Et Põhja- ja Lõuna-Ameerika ennewanasti lahus olid, seda näeb ka sellest, et mõlemad maajaod taimekaswu ja elajate poolst lahku lähewad.

Maapinda on Põhja-Ameerikal 24 milj. □-kilom. ja Lõuna-Ameerikal 18 miljoni □-kilom. Rahwast elab Ameerikas 170 milj., s. o. 4 inimest 1 □-kilom.

Uurimisereiside ajalugu. Wanal ajal ei teadnud eurooplased Ameerikast mitte midagi. Alles 10. aastasajal hakkasid loodepoolse Euroopa elanikud, julged Norra meresõitjad, põhja pool Atlandi ookeanist läbi sõitma. Islandi saare kaudu jõudsid nad Gröönimaale. Siit läksid nad Põhja-Ameerika kiirdepoolse randa, Labradori poolsaarele. Norralaste asundused said eskimode ning Inglise ja Saksa mereröowlite läbi ära häwitatud, nii et 15. aastaajal teised Euroopa rahwad nendest mitte midagi ei teadnud. Alles 15. aastasaja lõpul tõi Kristof Kolumbus esimesi teateid Ameerika kohta Euroopasse. Kolumbus oli sündimise poolst genovalane, seisis aga Hispaania kuninga teenistuses. Nagu mitmed teised tolleaja meresõitjad, nii otsis ka Kolumbus kõige lähemat teed Indiasse. Tema pidas maakera vähemaks, kui see tõepoolest on. Sellepärast pidi tema arwamise järele kõige hõlpsamini võimalik olema lääne poolt Indiasse pääseda. 3. augustil 1492. aastal sõitis ta Hispaaniast välja ja jõudis 31. oktobril Bahama saartele. Pääle selle esimese sõidu käis Kolumbus weel kolm korda lääne pool, kus ta Antilli saared, Kesk-Ameerika ranna ja Orinoko jõesuu üles leidis. Tema

arvamise järele olid nimetatud maakohad India saared, mille pärast neid ka Lääne-Indiaks nimetati. Itaallane Amerigo Vespucci (wespútshi) andis uute maakohtade kirjelduse ja kaardi välja ja tema järele nimetati ka uut ilmajagu Ameerikaks. Warsti leiti nimelt, et need maad mitte India jaod ei ole, sest nende taga oli teine, Atlandi ookeanist suurem ilma-meri. 1520. aastal sõitis Hispaania teenistuses olew portugaallane Magellan ehk Magalhães (mahhaljaangs) Ameerikast lõuna poolt ringi, Atlandi ookeanist Suurde ookeani, sellest wainast läbi, mis tema järele Magellani wainaks nimetati. Ka põhja poolt katsuti Atlandi ookeanist Suurde ookeani pääseda, aga jääga kaetud meres oli see väga raske. Alles 19. aastasaja 50-dates aastates läks Inglise meresõitjatel korda Põhja-Jäämere kaudu Ameerikast põhja poolt ringi sõita. Wiimasel ajal on mõnel reisijal korda läinud isegi kuni põhjanabani tungida.

Põhja-Ameerika.

Piirid. Põhja-Ameerika randades on suur hulk lahti, poolsaari ja saari. Kõige suuremad poolsaared on põhja pool. Idarannas on enam lahti ja poolsaari kui läänerannas. Aga Põhja-Ameerika rannad ei ole mitte nii sopilised kui Euroopa omad. Lõuna pool lahutawad Antilli saared Karaibi mere ja Mexiko (mehiko) lahe Atlandi ookeanist. Wäiksed Antilli saared Atlandi ookeanis ja Aleúti saared Suures ookeanis on tulemägedest tekkinud, kuna Bermuda ja Bahama saared Atlandi ookeanis korrallide sünnitused on.

Maapind. Põhja-Ameerika Kordiljeeri mäed algawad Aljaska poolsaarel. Hakatuses lähewad nad lääne poolt ida poole, siis keerawad nad Suure ookeani kallast mööda lõuna poole. See mägestik on mitmest mäeharust koos, mis Põhja-Ameerika keskmises jaos lahku lähewad. Mäeharude wahel asub suur kiltmaa, mida ida poolt Kaljumägestik ja lääne poolt Kaskaadi mäed ja Sierra Nevada piirawad. Lõuna pool, kus kiltmaa kõrgemaks läheb, nimetatakse teda Mexiko kiltmaaks. Kõige kõrgemad Põhja-Ameerika mäed asuwad ta loodepoolses jaos, Aljaska poolsaarel. Siin on 6200 meetr. kõrge Mac Kinley ja 5500 meetr. kõrge Püha Eliase mägi. Kaljumägestikus ja Kaskaadi mägedes on palju wulkaanisid olemas. Need tulemäed on ida-poolne jagu sellest wulkaanide rõngast, mis Suurt ookeani piirab. Tegewaid tulemägesid leidub põhja pool Aljaska poolsaarel ja lõuna pool Mexiko kiltmaal ning Kesk-Ameerikas. Kordiljeeride keskmises jaos leidub ka palju tulemägede tegewuse järgesid: kustunuid wulkaanisid, suuri wulkaanide tegewusest sündinud

lademeid ja geiserid. Ainus tegew tulemägi on siin Lassen Peak (lassn piik). Ta awaldas weel mai k. 1915. a. suurt tegewust. Tegewaid tulemägesid leidub ka weel Aleuti ja Wäikeste Antilli saartelt. Põhja-Ameerika idapoolses jaos, Atlandi ookeani ranna lähedal, lähewad edela poolt kirde poole kuni 2000 meetr. kõrged kurrulised Alleghany (alligeeni) mäed.

Põhja-Ameerika kaart.

Kaljumägestiku ja Alleghany mägede wahel asub päratu suur tasandik, mis lääne poole kõrgemaks läheb. Selle tasandiku põhjapoolne jagu, kriidi-aja lademetest Arkti lausikmaa, läheb Põhja-Jäämere poole laumaks. Ta lõunapoolne jagu, Mississipi lausikmaa, läheb Mexiko lahe poole madalamaks, nii et mõned rannamaa kohad soosed on. Alleghany mägede ja Atlandi ookeani wahel olew rannamadalik seisab lõuna pool Mississipi lausikmaaga ühenduses.

Kliima. Põhja-Ameerika aastaajad lähewad Euroopa omadega kokku, sest mõlemad maailma-jacd on põhjapoolkeral. Ainult wäike jagu Põhja-Ameerikast, Mexiko lähe

rannamaad, Kesk-Ameerika ja Lääne-India on troopika-kliimavöös. Siin ei ole talwet, ja lund ei saja siin ka mitte. — Kaljumägestikust ida pool on Põhja-Ameerika lage, ilma suuremate kõrgendikkudeta. Sellepärast ei muutu siin kliima põhja poolt lõuna poole minnes nii järsult kui näit. Aasias. Talwel walitsewad külmad kirdetuuled tungiwad Jäämerest kaugele lõuna poole kuni Mexiko laheni. Suwel puhuwad kuumad lõunatuuled takistamata kuni Ameerika põhjapoolsetesse maakondadesse. Sellepärast on Põhja-Ameerika idapoolses jaos talwel külmem kui Euroopas sellesama põhjalaiuse kraadi all, suwel aga soojem. Palawa ja külma kliimaga maakonnad on Ameerikas üksteise lähemal kui Euroopas. Hudsoni (hödsni) lahe kaldal on talwel sagedasti üle 50° külma ja Mexiko kiltmaa põhjapoolses jaos on suwel nii palaw kui Sahara kõrbes. Aga Sahara on Põhja-Jäämere rannast kahe wõrra kaugemal kui Mexiko kiltmaa Hudsoni lahest. Põhja-Ameerika ida- ja lõunapoolsete maakohtade wahel on kliima poolest suur wahe. Kordiljeerid kaitsewad Põhja-Ameerika lääneranda külmade tuulte eest; selle tõttu walitseb siin ka pehmem kliima. Isegi kiltmaal, mida ida poolt Kaljumägestik kaitseb, ei ole kliima nii külm kui ida pool, lausikmaal, sellesama laiusekraadi all. Wahe ida ja läänepoolsete maakondade kliima wahel on seda suurem, et Ameerika loodepoolse randa mööda soe merewool, Jaapani merewoolu järk, lõuna poolt põhja poole läheb, kuna aga ida pool külm merewool Põhja-Jäämerest Labradori poolsaare randa mööda lõuna poole läheb. Mexiko lahest tuleb kõige tähtsam soojadest merewooludest Golfstrom, aga ta keerab kirde poole, Euroopa randa. Sellepärast ei awalda ta Põhja-Ameerika kliima kohta mingit mõju. Nendel põhjustel on siis ka Põhja-Ameerikas suuremalt jaolt järsk mannermaa-kliima.

Põhja-Ameerikas sajab ida pool palju wihma, kus Atlandi ookeanis niisked tuuled puhuwad, niisama ka loodepoolsetel randadel sooja merewoolu tõttu. Põhja-Jäämere kallastel aga ja keskmistes maakondades sajab wähe wihma. Kõige wähem sademeid on kiltmaal, sest Kaljumägestik ida pool ja Kaskaadi mäed ning Sierra Nevada lääne pool takistawad niiskust ookeanist siia tulemast. Läänerannas sajab kõige enam talwel, idapoolsetes ja keskmistes maakohtades aga suwel. Kesk-Ameerika randades, Mexiko lahe ääres ja Lääne-India saarestikus sajab wäga rohkesti wihma, Kesk-Ameerika kiltmaal aga wäga wähe.

Wäga järskude kliima muutuste tõttu möllawad Põhja-Ameerika kagupoolses jaos sagedasti, iseäranis suwel, kanged tormid, nõndanim. tornado'd, mis suurt kahju teewad.

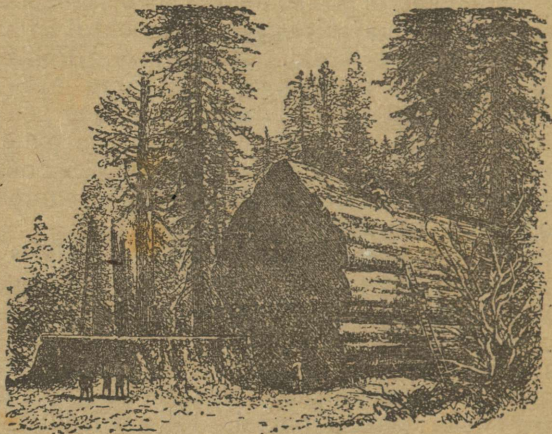
X Jõed ja järwed. Kõige suuremate ja weerikkamate Põhja-Ameerika jõgede, Mississipi ja Mackenzie

(mekénssi) allikad on kõrgendikkudel, mis Arkti lausikmaad Mississipi lausikmaast lahutavad. Mackenzie woolab põhja poole, Mississipi lõuna poole. Kolmas mitte pikk, aga väga weerikas jõgi, Sankt Lorenz (Püha Lauritsa jõgi), woolab ida poole. Need kolm jõge on väga sündsad läbikäimise teed Põhja-Ameerika keskmiste maakondade ja põhja-, ida- ning lõunapoolsete maakondade wahel. Nimetatud jõgedes on tasane weejooks ja ainult nende ülemjooksul leidub väiksel arwul kärestikka ning koski. Kõige pikem Põhja-Ameerika jõgi on Mississipi. Ühes oma tähtsa haru Missouri'ga (missuuriga), on ta üle 700 kilom. pikk. Lääne poole, Suurde ookeani, woolab ka mitu jõge. Nad on aga palju lühemad ja wett on nendes palju vähem. Rutulise weejooksu pärast ei wõi laewad nende pääl mitte käia. Kõige suurem nendest on Yukon (juukon) Aljaska poolsaarel.

Järwi on Põhja-Ameerikas enam kui teistes maailmajagudes. Suurem jagu nendest on selle maailma-jao kirdepoolses osas. Nad on kõik mageda weega ja mitmed nendest on väga suured. Wiis suurt järwe Ülemjärw, Michigan (mitshigen), Huron, Erie (iiri) ja Ontario (onteerio) on Põhja-Ameerika idapoolses jaos. Nendest on Ülem järw kõige suurem järw meie maakera pinnal. Kõik wiis järwe seisawad üksteisega ühenduses. Ontario järwest woolab Sankt Lorenzi jõgi wälja. — Athabaska, Suur Orja ja Suur Karu järw seisawad rias Kaljumägestikust ida pool. Mackenzie jõe ülemjooksuks wõiks Athabaska jõge arwata, mis Kaljumägestikust tuleb ja Athabaska järwe woolab. Athabaska järwest tuleb ta Orja jõe nime all wälja ja jookseb Suurde Orja järwe, kust ta Mackenzie nime all wälja woolab. Mackenzie saab Suurest Karu järwest ühe harujõe. Nende kahe järw-konna wahel seisab Winipeg'i järw. Temast woolab Nelson'i jõgi Hudsoni lahte. Nimetatud järwed on kõik Laadoga järwest suuremad, pääle Athabaska järwe, mis tast weidi vähem on. Pääle nimetatud suurte järwede ou Põhja-Ameerika põhjapoolne jagu kuni Jäämereni hulga vähemate järwedega üle külwatud. Kõik need järwed on suurte jääliugustikkude jätised, mis wiimasel jääajal kõike kirdepoolset Põhja-Ameerikat katsid. — Soolase weega järwi leidub Põhja-Ameerikas väga wähe. Neid on ainult kiltmaal olemas, kus jõgesid mere poole ei woola. Kõige suurem nendest on Suur Soola järw (41. ja 42. põhjalaiuse-kraadi all). Ta wesi on palju soolasem kui merewesi.

Taimekasw. Põhja-Ameerika asub kõikides kliimawöödes, sellepärast leidub siin ka kõike taimekaswu wormisid tundrust kuni troopikametsani. Et siin kaunis palju wihma sajab, selle tõttu on siin ka enam metsa. Okaspuu-metsa leidub siin enam põhja ja lääne pool, lehtpuu- ja segametsa — ida pool,

alatihaljaid puid ja troopikametsa lõuna pool. Põhja-Ameerika sisemaal on vähem sademeid, sellepärast leidub siin suuremalt jaolt ainult rohtlaanesid. Edela pool on ka kõrbet olemas. Kuid teiste maailma-jagudega võrreldes on Ameerika kõrbed väikesed. Jäämere randades on maa tundrute all, nii kui Aasiaski.

Wellingtonia mänd (Sequoia gigantea).

Põhja-Ameerika metsad eraldavad ennast Euroopa ja Aasia metsadest selle läbi, et neis palju enam puuseltsisid leidub ja et suurema niiskuse ja suurema suwise kuuma tõttu puud siin kõrgemad ja paksemad on kui mujal. Okaspuu metsades leidub kõige enam männipuude seltsisid. Iseäranis lopsakad on metsad Suure ookeani kallastel. Siin kaswab punase puuga mänd, mis „punasepuu“ nime all tuttaw on. Teist männiseltsi, wellingtoniat, nimetatakse ta suuruse poolest mammutipuuks (kuni 100 meetr. kõrge). Ka lehtpuu-metsad on puude seltside poolt rikkad. Kõige enam leidub siin bukipuid, tammi ja wahtraid. Põhja poole ei ulata mets nii kaugele kui Aasias, kus tundruid vähem on kui Ameerikas. Ameerika tundrutes muud sammalt ei kaswa kui ainult walge sammal. Ka õitsewaid taimi ja põõsaid on siin vähe ja taimekasw on ülepea kiduram kui Aasia tundrus.

Põhja-Ameerika metsasid piirab sawannide wöö. Selle taga algawad rohtlaaned, mis siin prerii'deks kutsutakse. Preriid algawad Mississipi lausikmaal ja lähewad lääne poole kuni Sierra-Nevada mägedeni. Suurem jagu prerii'dest on kõrge ning kõwa rohuga kaetud tasandik. Iseäranis ida pool on siin taimekasw palju lopsakam kui Aasia steppides. Mägede külgedel ja jõgede kallastel kaswab ka puid. Preriis

leidub kohati rohu kõrwal ka põõsaid ja lõunapoolses jaos kaktus'id ja agaawe'sid. Mexiko kiltmaa on kaktuste kodumaa. Neid kaswab siin wäga mitmet seltsi. Mõned kaktuse seltsid kaswawad kuni 20 meetrit kõrgeks. Kaktused on paksu nahaga ja terawate okstega kaetud, mis neid päikese kiirte ja putukate eest peab kaitsma. Täitsa ilma taimekaswuta kõrbeid leidub ainult kiltmaal.

Agaawe puu (kuni 12 meetr. k.)

Agaawe mahlast walmistawad mexiklased oma pulque jooki ja ta lehtede kiud tarwitatakse kanepi asemel.

Mexiko laheäärsed maad ja Mexiko kiltmaa kallakud on alatihalja metsadega kaetud. Siin kaswawad seedripuud, alatihaljad tammed ja kõiksugu wääntaimed. Wiimased takistawad wäga läbikäimist metsades. Kesk-Ameerika

Põhja-Ameerika rohtlaas „preeri“, biisonkarjaga.

rannamaad on troopikametsadega kaetud. Kõige toredam puu on siin sirge ja väga kõrge tüwiga kuningapalmipuu. Mererandades leidub siin kohati ka mangroowemetsa.

Kasulikkude taimede poolest ei ole Põhja-Ameerika mitte rikas. Siitmaa taimed on mais, oad ja tubakas. Kõik muud kasulikud taimed on eurooplased siia toonud.

Loomad. Põhja-Ameerikas ei ole mitte nii väga mitmekesiseid loomatõugusid olemas, nagu meie neid Aasias ja Aafrikas leiame. Suuremalt jaolt elawad siin Põhja-Ameerika ringkonna loomad. Ainult põhja pool leidub ka külmawöö ringkonna loomi ja kõige lõunapoolsemates maakohtades Lõuna-Ameerika ringkonna loomi.

Põhja-Ameerika loomadel on Euroopa ja Aasia loomadega palju sarnadust. Enneajaloolisel ajal seisis Põhja-Ameerika Aasiaga sel kohal ühenduses, kus praegu Beringi wain on. Siis wõisid ühte tõugu loomad kui Aasias, nii ka Ameerikas asuda. Põhja-Ameerika rohtlaaned on palju vähemad

Pesukaru.

kui Aasia omad. Sellepärast ei ole siin ka neid suuri taimesööjaid kui Aafrikas ja Aasias, ning loomatõugude poolest on Põhja-Ameerika preiid palju waesemad. Ennemalt leidus preiides suurel hulgal biisonihärgasid, nüüd on see loom siin peaaegu täiesti ära häwitatud. Ainult paaris kohas hoitakse teda kui haruldast looma alles. Wähemaid loomi on preiides weel küllalt olemas, iseäranis närijaid ning kahepaikseid. Põhja-Ameerika metsad on loomatõugude poolest rikkamad kui preiid. Siin elutsewad põdrad, hirwed, hundid ja must karu. Iseäranis palju on siin aga kärpised, tsooblid, kobraseid ja pesukarusid, keda nende nahkade pärast püütakse, ning lindude seast rändawaid tuwisid. Läänepoolsetes metsades elab hall karu, kõige suurem ja tigemad Ameerika kiskjatest loomadest. Ta on meie pruunist karust palju suurem ja tugewam.

Külma wöö ringkonna loomadest elawad Ameerikas need samad mis Aasiaski. Pääle selle leidub Põhja-Jäämere randadel ja saartel pika karwadega suurt põhjamaa- ehk moshushärga.

Lõuna-Ameerika ei seisa wõrdlemisi mitte kaua Põhja-Ameerikaga ühenduses. Sellepärast ei ole ka Lõuna-Ameerika ringkonna loomad mitte kaugele Põhja-Ameerikasse tungida jõudnud. Neid leidub ainult Kesk-Ameerikas, Mexiko kiltmaal ja Lääne-India saartel.

Moshushärg.

Rahwas. Põhja-Ameerikas ei ela rahvast nii paksult kui Aasias wõi Euroopas. Siin elab ainult 120 milj. inim. ümber. Kõige paksemalt elab rahvast Atlandi ookeani rannamaades. Põhjapoolsetes maakohtades ja kiltmaal elab väga vähe rahvast.

Indiaanlane.

Põhja-Ameerikas elab walget, kollast ja musta tõugu inimesi. $\frac{3}{4}$ nendest on walget tõugu, ehk küll maapärisrahwas kollast tõugu on. Kollast tõugu rahwad langewad siin 2 harusse: indiaanlased ja eskimod. Enne eurooplaste sija tulekut oli peaaegu terve Ameerika mannermaa Indiaanlaste käes. Nüüd elab neid aga wäiksel arwul põhjapoolsetes maakohtades, mägedes ja kohati ka keskmistes maakondades, kus walget tõugu inimesed nende wäikseid suguharusid igast küljest ümber piirawad. Enam leidub indiaanlasi Mexiko kiltmaal ja Kesk-Ameerikas.

Siin on nad aga suurel määdul eurooplastega segatud. Ülepää elab indiaanlasi Põhja-Ameerikas umbes 15 miljoni ümber.

Kui eurooplased esimest korda Ameerikasse ilmusid, olid indiaanlased kolijad metselajate püüdjad. Karjakasvatamine oli nendel tundmata. Pääle koerte ei olnud nendel koduloomi olemaski. Nad elasid biisonihärgade ja hirwede püüdmisest. Ainult mõned suguharud, kes Mexiko kiltmaal elasid jõudsid kõrgemale hariduse astmele. Nad kaswatasid kasulikku taimi ja asutasid isegi suuremaid riikisid, mis aga eurooplaste wõimu alla sattusid. Eurooplaste siiatulekuga hakkasid ühed suguharud põldu harima, teised on kadunud, jaolt eurooplastest siia toodud haiguste, jaolt pikaldaste sõdade tõttu, mis nad eurooplastega pidasid. Suurem jagu indiaanlastest on praegu ristiinimesed, ainult weel mõned suguharud on paganateks jäänud.

Ameerika ja Aasia kõige põhjapoolsemates maakohtades elab kollase tõu teine haru, nõndanim. põhja rahwad. Nendest on Ameerikas eskimod kõige tähtsamad. Nad elawad loomaringkalapüügist. Nende elukohad on Ameerika mannermaa põhja- ja loodepoolsetel randadel ning Gröönimaal. Eskimod on mitme kirdepoolse Aasia rahwaga lähedalt sugulased, näit. ainudega. Gröönimaa ja Labradori eskimod on suuremalt jaolt ristiinimesed, teised lääne pool elawad on paganad. — Põhjarahwaste hulka kuuluwad ka Aleuti saarestiku elanikud.

Walget tõugu Ameerika elanikud on nende eurooplaste järeltulijad, kes pääle Ameerika ülesleidmise siia hakkasid rändama. Ameerikasse rändamine kestab praegu weel edasi, ja walgete arw kaswab siin suurel määdul. Põhja-Ameerika kliima on Euroopa oma sarnane, sellepärast harjuwad ka siserändajad nii kergesti oma uute elukohtadega. Loodepoolse Euroopa elanikud, pääasjalikult inglased, aga jaolt ka sakslased ja prantslased asusid põhjapoolsetesse ja keskmistesse maakondadesse, Lõuna-Euroopa elanikud, pääasjalikult hispaanlased — edelapoolsetesse Põhja-Ameerika maakondadesse. Nad on kõik ristiisku, esimesed — protestandid, teised — katoliklased.

Ameerikasse asudes, wiisid eurooplased oma kultuuri- taimed ja koduloomad endaga ühes. Nad hakkasid põldu harima ja käsitööd tegema. Niiwiisi tekkinud asumaad olid hakatuses Euroopa riikide walitsuse all. 18. aastasaja lõpul ja 19. aastasaja algul löid aga Ameerika asumaad suuremalt jaolt oma kodumaast lahti ja jäid iseseiswateks wabariikideks. Angloameeriklased (Inglismaalt pärit ameeriklased) olid töökamad, hakkajamad ja anderikkamad kui hispaanlased. Nad asutasid kõige suurema ja wägewama Ameerika riigi — Põhja-Ameerika Ühisriigid.

Musta tõugu on neegrid, keda Põhja-Ameerikas 15 milj. ümber leidub. Neegrid hakati kohe pääle Ameerika

ülesleidmise Aafrikast pärisorjadena siia wedama. Neid tarwitati põllutöolistena istandustes, iseäranis lõunapoolsetes maakondades, kus kliima eurooplastele mitte väga sünnis ei ole. 19. aastasaja 60-dates aastates kaotati pärisorjus ära ja neegrid lasti wabaks, aga ilma maata. Praegu elawad neegrid pääsjalikult kuuma ja niiske kliimaga maakohtades Mexiko lähe randades, Kesk-Ameerikas ja Lääne-India saartel. Nad hariwad istandustes sulasteria põldu ja linnades elatawad nad endid päiwilistena wabriku-, sadama- ja muu tööga, kus tugewamat kehajõudu waja läheb. Haiti (ha-iiti) saarel on nad isegi kaks wabariiki asutanud. Usu poolest on nad ristiinimesed.

Ameerikasse asunud eurooplased, iseäranis hispaanlased ja portugallased, segasid endid indiaanlastega ja neegritega. Eurooplaste ja indiaanlaste segawerd järeltulijaid nimetatakse mestitsideks ehk metissideks, kuna walgete ja mustade järeltulijad mulattideks nimetatakse. Suurem jagu Kesk- ja Lõuna-Ameerika elanikkudest on mestitsid ja mulatid. Neegrite ja indiaanlaste segawerd järeltulijaid nimetatakse tsambodeks. Ameerikasse asunud hispaanlaste ja portugallaste puhastwerd järeltulijaid nimetatakse kreoolideks. Oma wälimuse poolest lähewad nad Euroopas elawatest hispaanlastest ja portugallastest weidi lahku.

Põhjapoolsed saared.

Ameerikast põhja pool asub Jäämeres suur saarestik. Mitmete saarte rajasid ei tunta weel kindlasti. Mannermaa lähedal olewatest saartest on Baffinimaa kõige suurem. Suuruse poolest on ta neljas saar meie maakera pinnal, kirde pool asub Gröönimaa, meie maakera kõige suurem saar (2 milj. □-kilom.).

Gröönimaa on kuni 3000 meetr. kõrge jääga kaetud kiltmaa. See jääkate, mis „mannermaa jääks“ nimetatakse, on mitu sada sülta paks. Sisemaal on jääpind sile, kiltmaa kallakutel aga on suured praod ja kuristikud, mis jää sulamise läbi sündinud, ja kus suwel jõed ja ojad woolawad. Kohati tulewad suured, mitukümmend wersta laiad jääliugustikud kuni merekaldani. Siin murduwad mäesuured jääpangad lanti. Neid meres ujuwaid jäämägesid wiib merewool New Foundlandi (njufoundlendi) saarest lõuna poole kuni 40. põhjalaiuse-kraadini. Nad on Euroopa ja Ameerika wahel sõitwatele laewadele suureks hädaohuks. Pääle selle jahutawad nad õhku ja teewad põhjapoolse Ameerika kliima weel jahedamaks, kui ta külma merewoolu tõttu juba on.

Gröönimaa kaldad on sügawate lahtede ja käärude läbi väga sopilised. Lahtedel, mis siin fjordideks nimetakse, on kõrged ning järsud kaljused kaldad. Sissesõitu fjordidesse takistawad suured hulgad vähemaid ja suuremaid saari. Prants-Joosepi fjordi lähedal, Gröönimaa idarannal, leidub kuni 4000 meetr. kõrgeid mäetippusid. Gröönimaa idarand on alati ujuwatest jäämägedest piiratud ja sellepärast on wõimata kalda lähedale sõita. Gröönimaa läänerannas on aga 25—100 kilom. lai maariba, kus inimestel häda-waewalt wõimalik on elada. Gröönimaa loodus on väga waene. Põhja pool kestab kõige pikem öö kolm kuud. Kewade algab väga hilja. Alles juuni kuu sees sulab lumi ja juuli kuu sees ilmub taimekasw. Siin kaswawad ainult väga madalad kidurad põõsad, kirjude õitega madal rohi ja sammal. Puid siin ei kaswa. Ahjukütteks ja tarbeasjade walmistamiseks tarwitakse puud, mis merewool Siberi randadest Gröönimaale toob. Lühikesel aga soojal suwel kaswawad taimed väga jõudsasti, septembris aga algab jälle talw oma külмага.

Gröönimaal ei ole mitte ikka nii külm kliima olnud, kui praegu. Tertiär-ajajärgus kattis lopsakas taimekasw Gröönimaa pinda, nagu teistelgi Jäämere saartel. Siis ei olnud Gröönimaa weel mitte nii kõrgele merepin-nast kerkinud.

Gröönimaa on daanlaste päralt. Neid elab siin aga ainult 400 inimese ümber. Muu rahwas (umbes 12.000 inimest) on eskimod. Need on madala kaswuga inimesed, lühikeste käte ning jalgadega. Nende silmnägu tuletab mongoolisid meelde. Ihu-nahk on nendel kollakas-pruun.

Wõeraste wastu on nad väga lahked ja mitte omakasu-püüdjad. Suwel elawad nad hülgenahast telkides, talwel — urtsikutest, mis kiwist ja sagedasti ka ainult lumest on ülesehitatud. Et külm nii kergesti eluruumi ei tungiks, tehtakse sissekäik pikast koridorist läbi. Klaasi asemel tarwitatakse kalapõiest aknaruutusid. Toa keskel põleb ööd kui päewad tahiga anumas hülgerasw. Selle läbi köetakse eluhoonet; siin walmistatakse ka sööki. Eskimode kehakatted on loomanahkadest walmistatud. Pääle koerte nendel muid koduloomi ei ole.

Eskimode pää eluülespidamise allikaks on meri. Oma kergestes, loomanahast tehtud paatides („kajakides“) sõidawad nad kartmata iga ilmaga hülgepüügile. Suuremaid mere-

Eskimo.

elukaid, nagu walaskalu, Gröönimaa randades enam ei ole, neid on eurooplased siin ärahäwitanud. Hülgete kõrwal püüawad eskimod palju kalu ja lindusid. Maisamaal tapawad nad jääkarusid, mõnikord ka põhjarebaseid ja lumejäneseid.

Daanlased elawad Gröönimaal ka loomapüügist. Sel teel saadud hülgenahad, hülgerasw, linnusuled ja muud saadused müüwad nad Euroopas ära. Nad elawad asundustes, milledest kõige põhjapoolsem, Upernivik, 73. põhjalaiuse-kraadi all on. Üks kord aastas, augusti kuul, tulewad Daanimaalt aurulaewad siia, kes postisaadetusi ja muid tarwilikka asju ühes toowad ning jahisaadusi ära wiivad. Gröönimaa edelapoolses rannas on selle saare kõige tähtsamad asundused *Julianehaab* ja *Godthaab*.

Arkti saarestik. Seda saarestikku jaotawad hulk madalaid ida poolt lääne poole minewaid wäinasid („loodepoolne läbisõidu-tee“) kahte osasse: lõunapoolne saarestik (Arkti saarestik kitsamas mõttes) ja põhjapoolne saarestik (Parry saared). Need saared on suuremalt jaolt madalad (wähem kui 500 meetr. merepinnast kõrgemal). Ainult Baffinimaa ja temast põhja pool olew Grantimaa on omas idapoolses jaos kõrgemad, kus kiltmaa kallak järsult merepinnale alla langeb. Merekaldad on merekoolude tõttu wäga sopolised. Kliima on õige kuiw. Kõige külmema kuu sees on läbistikku 35—40° külma, kõige soojema kuu sees 5—6° sooja. Suwel sulab madalikkudes lumi ja maapind on siis taimekaswuga kaetud, kus moshushärjad ning põhjapõdrad toidust leiawad. Selle tõttu on siin mõnel eskimo salgal wõimalik olnud elama asuda. Baffinimaal on rikkaid raua- ja kiwisõe-lademed leitud ja isegi kulda. Poliitiliselt arwatakse neid saari Briti Põhja-Ameerika juurde.

Briti Põhja-Ameerika.

Piirid. Briti Põhja-Ameerika lõunapoolseks rajaks on 49. põhjalaiuse-kraad ja suured Kanada järwed. Siia juurde tuleb weel Uue Shotimaa poolsaar ja New Foundlandi saar. Ainult Aljaska poolsaar loode pool on Ühisriikide walitsuse all. Suuruse poolest on Briti Põhja-Ameerika Euroopa suurune.

Maapind. Läänepoolne Briti Põhja-Ameerika on mäGINE, kuna ta idapoolne osa suuremalt jaolt lage on. Mäed algawad Aljaska poolsaarel ja lähewad kahes harus kagu poole. Läänepoolne mäeharu (Kaskaadi mäed) on idapoolsest (Kaljumägestik) kõrgem. Kaskaadi mägestikus on Logan'i mägi (üle 5500 meetr.) kõrguse poolest teine mägi Põhja-Ameerikas. Nimet. mägestikkudes on palju jääliugustikka ja igawese

lumega kaetud mäetippusid. Ka tulemägesid leidub siin palju. Kulla poolest on need mäed rikkad. Suure ookeani rand on merekoolude tõttu väga sopiline. Kaskaadi- ja Kaljumägestiku wahel on 1 wersta kõrgune kiltmaa. See kiltmaa on aga siin palju kitsam kui Põhja-Ameerika keskmises osas ja jõgede ning järwede läbi palju parem niisutatud. Edela poole woolawad kullarikas Kolumbia jõgi ja temast põhja pool Fraser (freaser).

Kaljumägestikust ida pool kuni suurte Kanada järwedeni asub kriidiaja lademetega kaetud, väga wiljasigitawa põllupinnaga Arkti lausikmaa. Teda niisutab Mackenzie oma harudega, Winnipegi järwe woolaw Saskatchewan ja t.

Lausikmaast ida pool, Hudsoni lahest kuni Atlandi ookeanini, asub alg-aja gneisi põhjaga tasandik, mis läbistikku 30 meetr. merepinnast kõrgem on. Madalates kohtades asuwad järwed ja sood, kust kärestikkudest ja koskedest rikkad jõed läbi woolawad. Suurte põllukiwidega on maa üle külwatud. Nagu järwed ja sood jääliugustikkude jätised on, mis jääajal seda maad katsid (nagu praegu Gröönimaad), nii on põllukiwid jääliugustikkude tegewuse läbi tekkinud. Merde ulatawate jääliugustikkude tegewusel on ka sügawad merekoolud Labradori ja New Foundlandi kallastel tekkinud. Kirdepoolisel Labradori rannal tõusewad alg-aja tõugudest mäed kuni 2000 meetri kõrguseni üle mere pinna. Kuni 600 meetr. kõrged künkad lahutawad Hudsoni lahe jõgikonda Atlandi ookeani jõgikonnast. Kareda kliima tõttu ei ole wõimalik siin põldu harida, küll aga leidub siin suuri metsi.

Rahwas. Briti Põhja-Ameerikas elab suurem jagu rahwast Sankt Lorenzi (Püha Lauritsa) jõe ääres ja järwede kallastel. Seda kagupoolset maakonda nimetatakse Kanadaks kitsamas mõttes, kuna kõiki Briti Põhja-Ameerika maakondi kokku ka Kanadaks nimetatakse. Prantslased olid esimesed eurooplased, kes Kanadasse asusid. Weel praegu on suur osa Kanada elanikkudest (1½ milj.) prantslased, kelle kodune keel Prantsuse keel on. Nende järele tulid inglased siia, kellede päralt praegu see maa on. Iga aasta rändab Euroopast umbes 100.000 inimest Kanadasse, kes kaugemale lääne poole, parema põllupinnaga lausikmaale, elama asuwad. Briti Põhja-Ameerikas elab umbes 8 milj. inimest. Nende seas on üle 100.000 indiaanlast, kelledest üks jagu on hakanud põldu harima. Pääle selle leidub kõige põhjapoolsemates maakondades mõni tuhat eskimot.

Rahwa töö. Kõige tähtsam Briti Põhja-Ameerika elanikkude tööharu on metsatööstus. Ligi weerand kõigest maapinnast on metsaga kaetud. Iseäranis paksud ja lopsakad metsad on edela pool, Briti Kolumbias. Metsa raiutakse alwel. Kewadel parwetatakse palgid saeweskidesse ehk puu-

ladudesse, kust neid väljamaale saadetakse. Palkisid ja laudu weetakse siit iga aasta üle 7 milj. naelster. eest välja. Puukauplus (kuused ja männid) on Briti Põhja-Ameerikas kõige tähtsam kaubanduse haru.

Metsatööstuse kõrwal on põlluharimine tähtis. Kõrrewiljadest kaswatatakse siin nisu, maisi, otre ja kaeru, wiljapuudest — kõige enam õunapuid.

Kanadas on palju tühje maakohti. Siin antakse walitsuse poolt sisserändajatele hääde tingimistega suured maatükid harida. Kuid suur hulk asunikka jääb oma kohtade pääle ainult niikauaks, kui uus maa ilma wäetamata hääd lõikust annab. Kui põllupind lahjaks on läinud, siis kolivad asunikud uutesse kohtadesse. Niisuguseid kolijaid põlluharijaid nimetatakse skwatteriteks. Üle poole Kanada rahwast harib põldu. Et tööpalgad siin kõrged on, siis on põlluharijatel raske päiwilisi ja sulasid saada. Sellepärast küntakse põldu ja lõigatakse ning peksetakse wilja suuremalt jaolt masinatega. Kuuma suwe tõttu kaswawad Kanadas kõik Euroopa kõrrewilja tõud ja wiljapuud, ehk küll kõrrewiljade põhjapiir siin enam lõuna pool asub kui Euroopas. Wili küpseb siin wäga ruttu.

Kuid põhjapoolsetes metsades ja tundrus on wõimata põldu harida. Harwa leidub siin mõni indiaanlaste külake ja Jäämere kaldal eskimo hurtsik. Muid kindlaid inimeste asupaiku siin ei ole. Need maakohad on aga wäga rikkad metsloomade poolest, mida siin suurel mõõdul püütakse. Siin elawad moshushärjad, põdrad, rebased ja karud. Kõige tähtsamad on aga need loomad, kellede naha eest iseäranis kõrget hinda maksetakse, nagu kobrased, pesukarud, tsöoblid ja t. Loomanahku weetakse Kanadast iga aasta üle 2 milj. naelst. eest välja, suuremalt jaolt Londoni.

Nisama tähtis kui põhjapoolsete maakohtade elanikkudele loomapüük, on idapoolsetele rannamaade, iseäranis New Foundlandi, elanikkudele kalapüük. Kaladest püütakse siin pääasjalikult ühte suuremat tõugu turssa (kabeljau). Need kalad tulewad ühes külma merewooluga põhja poolt, jääwad aga suure leetseljaku juures seisma, mis New Foundlandi saarest lõuna pool on, sest siin tuleb kaladele soe wesi wastu, millega nad mitte harjunud pole. See on üks kõige rikkamatest kalapüügi paikadest maapääl. Pääle inglaste on siin weel prantslastel ja Ühisriikide kodanikkudel kalapüügi õigus. Prantslaste päralt on New Foundlandi lõunarannas kaks saarekest — Saint Pierre (sän-pjäär) ja Miquelon (mikelón). Ülemjärwest ida pool (Huroni j. põhja pool) leiti wiimasel ajal wäga rikkaid hõbelademeid.

Wabrikutööstus on Briti Põhja-Ameerikas veel vähe edenenud. Wabrikukaupa tuuakse siia suuremalt jaolt Ühisriikidest ja Inglismaalt. Kaubaweo kohta on siin suur tähtsus weeteedel (suured Kanada järwed ja nendest wäljawoolaw Sankt Lorenzi jõgi). See weeteel on üle 3½ tuhande kilom. pikk ja ta pääl wõiwad õige suured laewad käia. Mõnes kohas on sellel weeteel takistustega wõidelda. Nii on Erie ja Ontario järwede wahel, Kanada ja Ühisriikide rajal, suur Niagara kosk. Niisugustest takistustest sõidetakse kaanalite kaudu mööda.

Niagara kosk.

Rafjan

Niagara kosk on oma weerohkuse poolest üks kõige suurematest weekoskedest maailmas. Järsk kiwisein, kust jõgi alla langeb, on üle 50 meetr kõrge. Saar, mis ühele kaldale lähem on kui teisele, jaotab kose kaheks. Suurem, Kanada kosk on umbes 500 meetr. lai. Alla langew wesi on kose alla suure augu kalju sisse õõnistanud, kus ta kohisedes kui katlas keeb. Allpool läheb jõgi kitsamaks ja woolab suure kiirusega sügawas kuristikus edasi. Ajajooksul nihkub kosk pikkamisi tagasi Erie järwe poole. Praegu tarwitatakse Niagara kose jõudu selleks, et masinaid käima panna, mis kaldal olewates wabrikutes üles on seatud.

Suurte järwede ja Sankt Lorenzi jõe kaudu weetakse suurem jagu Kanada kaupu Euroopasse. Sankt Lorenzi jõgi on aga 4 kuud aastas kinni külmanud, mis laewasõidule suureks takistuseks on. Kõige tähtsamad Kanada wäljawo-kaubad on kõrrewilja kõrwaljuust, loomanahad, palgid, lauad, kiwisüsi ja kalad. Sankt Lorenzi jõe ja suurte järwede ääres asuwad Kanada kõige tähtsamad ning rahwa-

Indianlane Ühisriikide loode-
poolsest osast.

asub tähtis Winnipeg'i kaubalinn (150.000 elan.). Teine raudtee („Hudsonbay raudtee“) wiib Hudsoni lahe äärde, Fort Nelsoni linna.

Poliitiline kord. Briti Põhja-Ameerika on peaaegu iseseisaw Inglis riigi asunaa — Dominion of Canada. Inglis kuningas nimetab kindral-kuberneri ametisse. Maad walitseb rahwa poolt walitud saadikute kogu, mis Ottawa linnas koos käib.

Suur Aljaska poolsaar on praegu Ühisriikide walitsuse all. Nad otsid selle maa 19. aastasaja keskel Wene riigi käest. Aljaska on mäginne maa, suurte jääliugustikkudega. See maa on Kaukasiamast 3 korda suurem, kuid rahwast elab siin ainult 100.000 inimese ümber. Nendest on suurem jagu poolmetsikud indiaanlased ja eskimod. Wii-masel ajal leiti Aljaska poolsaarel Jukoni jõe ääres ja naab-ruses olewates Briti Põhja-Ameerika maakondades wäga rik-

rikkamad kaubalinnad: **Montreal** ($1/2$ milj. elan.), **Toronto** (üle 400.000 elan.) ja **Quebek**. Kuni Montreali linnani wõiwad mere-laewad Sankt Lorenzi jõe püäl käia. — Teiseks tähtsaks kauba-teeks on raudtee, mis ida poolt lääne poole, Suure ookeani kal-dale wiib. Seda 500 kilom. pikka raudteed nimetatakse „Waikse ookeani raudteeks“. Ta ühendab kaks sadamat, kus meri ilmaski kinni ei külma: **Halifax**, Atlandi ookeani kaldal, ja **Vancouver** (wánkuwer), 150.000 elan., Suure ookeani rannas. Selle raudtee ääres

Tanana-indianlane
(Jukoni jõgikonnast).

kaid kullalademeid. Siia tungis palju inimesi, kes ruttu tahtsid rikkaks saada. Kliima on siin väga kare ja toiduained väga kallid, sest kõik tarbeaineid peab siia aurulaewaga wedama. Selle pääle waatamata tekkisid siin tundrus mitmed wäiksed linnakesed ja ehitati isegi raudteesid. Kõige kuulsamad kullakaewandused on Fairbanks'i (fäärbenksi) juures, Jukoni jõest lõuna pool, ja Seward'i (sjuardi) pool-

Aleuti saarte elanikud.

saarel Aljaskas, ning Klondyk'i (klondeiki) linna ümbruses Briti Põhja-Ameerikas, Aljaskas on Jukoni jõgikonnas ja mõnes teises kohas väga rikkaid kiwisöe-lademeid leitud. Beringi mere rannad on ameeriklastele selle poolest väga tähtsad, et nad siin suurel hulgal mereloomi püüawad. Mereloomade püügist elatawad ennast ka Aleuti saarte elanikud.

Briti Põhja-Ameerika juurde tuleb Bermuda saarestik Atlandi ookeanis arwata. Need on väga lopsaka taimekaswuga madalad korallisaared. 15 saarekese pääl elawad inimesed, teised on tühjad. Siin on tähtis Inglis sõjalaewastiku peatuskoht suure moona tagawara laduga ja laewade paranduspaigaga.

x Siia .

Indiaanlaste küla Jukoni jõgikonnas.

Põhja-Ameerika Ühisriigid.

Briti Põhja-Ameerikast lõuna pool kuni Mexiko laheni asuvad Põhja-Ameerika Ühisriigid. See riik on oma suuruse poolest esimene Ameerikas ja kolmas meie maakera pinnal. Ühes Aljaska poolsaarega (9,4 milj. □-kilom.) on see riik peaaegu nii suur kui terve Euroopa.

Suurem jagu Ühisriikidest on lausikmaa, ainult lääne pool tõusevad kõrged mäed ning kiltmaad taewa poole. Ühisriikide läbimõõt ida poolt lääne poole on 4600 kilom., põhja poolt lõuna poole aga ainult 1300 kilom. Selle tõttu on siin ka kliima siin suuremalt jaolt ühesugune paras. Kliima on siin kuiwem kui Euroopas, ning wahe külmade ja soojade ilmade wahel on suurem. Paraja külma tõttu asusid Euroopast tulnud wäljarändajad wäga suurel hulgal siia elama ja asutasid suure ning wõimsa riigi. Päratu suured wiljakandwad tasandikud, kiwisöe- ja mitmesuguste metallide lademed, kauplemisele wäga sünnis seisukoht kahe suure ilmamere wahel, olid selle maa nii rutulise edenemise põhjuseks, et ta nüüd Euroopast ette on jõudnud.

Ühisriigid tekkisid nendest asumaadest, mis inglased 17. aastasajal Põhja-Ameerika kirdepoolsel rannal olid asutanud. 18. aastasaja lõpul löid need asumaad werises sõjas Inglismaast lahku ja kuulutasid endid iseseiswaks. Sel ajal olid Ühisriigid wäga wäiksed, rahwast ei elanud seal 3 miljonigi. Lääne pool elasid indiaanlased, kes mitmesse suguharusse jagunesid. Üksikute suguharude wahel olid alalised sõjad. Loomapüük oli nendel pää eluülespidamise allikaks. Eurooplased, kes suurel hulgal siia rändasid, wõtsid indiaanlaste käest ikka enam maid oma kätte. Suured rohtlaaned, kus indiaanlased olid biisonihärgi püüdnud, künti üles. Igal pool tekkisid talud, ja siin ja seal linnad, kus rahwaarw imeruttu kaswas. Praegu on Ühisriikides ilma asumaadeta 90 miljoni elan. (nendest 9½ milj. neegert ja mulatti), Aasia ja Austraalia asumaadega kokku — 100 milj. Siin on 50 linna ümber, kus enam kui 100.000 inimest elab. Rahwaarwu poolest käiwad Ühisriigid Euroopa riikidest ette.

Elanikkude arw kaswab Ühisriikides wäga jõudsasti. Iga aasta rändab siia Euroopast 200.000 inimese ümber. Nende seas on sakslasi, inglasi, itaallasi, rootslasi, wenelasi, juutisid. Uued asunikud harjuwad ruttu uue elukorraga ja eluwiisidega ära. Nendel on Inglis keel warsti selge ja siis ei wõi neid sündinud ameeriklaste seas ära tunda. Kõikidel Ühisriikide kodanikkudel on ühesugused õigused. Seisusi seal ei tunta. Rahwaharidus seisab kõrgel järjel. Kooliskäimine on sunduslik. Õpetust antakse koolides hinnata, riigi kulul. Iseäranis palju on siin algkoolisid. Kooliõpetajaid on Ühisriikides

Põhja-Ameerika Ühisriigid.

1. Maine.	25. Wisconsin.
2. New-Hampshire.	26. Jawa.
3. Vermont.	27. Illinois.
4. Massachusetts.	28. Missouri.
5. Rhode Island.	29. Arkansas.
6. Connecticut.	30. Mississippi.
7. New-York.	31. Louisiana.
8. New-Jersey.	32. Texas.
9. Pennsylvania.	33. Oklahoma.
10. Maryland.	34. Kansas.
11. Delaware.	35. Nebraska.
12. Virginia.	36. Lõuna-Dakota.
13. Põhja-Carolinä.	37. Põhja-Dakota.
14. Lõuna-Carolina.	38. Montana.
15. Georgia.	39. Wyoming.
16. Florida.	40. Kolorado.
17. Alabama.	41. Mexiko.
18. Tennessee.	42. Arizona.
19. Kentucky.	43. Utah.
20. Lääne-Virginia.	44. Idaho.
21. Ohio.	45. Washington.
22. Indiana.	46. Oregon.
23. Michigan.	47. Nevada.
24. Minnesota.	48. Kalifornia.

500.000 ümber. Ajalehti ilmub siin 25.000 ümber. Ühisriikide elanikud on ristiusk. Ususeltsisid on siin väga palju, sest siin walitseb täielik usuwabadsus.

Ameeriklased on väga elawad ning nārwilised inimesed, selle põhjuseks on jaolt ka kuiw kliima. Nad on väga hakkajad ning edasipüüdjad. Nad armastawad oma ametit wahetada, kus juures nad sagedasti väga mitmekesiste tööharude kallale asuwad. Kõik ettewõtted on väga suurepäraalselt sisseseatud. Äriliste ettewõttete juures kaotawad mitmed oma waranduse, kuid selle wastu ei leidu ka kuskil mujal nii rikkaid inimesi kui siin. Iseäranis suur ettewõtmise jõud on agaratel ja hakkajatel y a n k e e'del (jenkidel), kirde pool. Neid on kõigest 10. osa Ühisriikide elanikkudest, aga siiski on $\frac{1}{2}$ osa kõikidest ärilistest ettewõtetest nende käes. Nende seast on ka suurem jagu Ameerika teadusemeestest ja kirjanikkudest tekkinud.

¶ Ühisriigid on 48 iseseiswa wabariigi ühendus. Igal riigil on oma walitsus. Kuid läbikäimine wõeraste riikidega, sõjalaewastik ja rahaasjandus on kõikidel riikidel ühised ja seisab nende korraldus ühise walitsuse käes. Ühisriikide walitsuseks on kõikide riikide rahwa poolt walitud saadikute kogu (k o n g r e s s) ja 4 aasta pääle walitud president, kes ka kõrgemaid riigiametnikka nimetab. Kongress annab riigi seadused wälja, mis kõikidele üksikutele riikidele sunduslikud on. President on seaduste täidesaatja. Igas üksikus riigis on ka oma saadikute kogu ja walitud riigipää, keda kuberneriks nimetatakse. Riigikeeleks on kõikides riikides Inglis keel. Et mitte ühelegi riigile eesõigust anda, eraldati wäikene K o l u m b i a r i n g k o n d, mis otsekohe Ühisriikide kongressi ja presidendi walitsuse all seisab. Siin asub Ühisriikide päälinn Washington (uëshingtn), kus kongress koos käib ja president elab.

Teised Ameerika riigid on ka üksikute wabariikide ühised. Harilikult nimetatakse Ühisriikideks ainult Põhja-Ameerika Ühisriikisid, ja ainult selle riigi kodanikka nimetatakse ameeriklasteks.

Oma suuruse poolest ei ole üksikud riigid, milledest Ühisriigid koos seisawad, mitte kõik ühesugused. Kirdepoolsed riigid, mis warem tekkisid, on väga wäikesed. Kõige suuremad riigid on loode ja edela pool. Üksikute riikide wahel on rajad suuremal jaolt kunstlikult määratud, laiuse ja pikkuse sihtide järele. Need maakonnad, kus vähem kui 100.000 inim. elab, nimet. t e r r i t o o r i u m'ideks. Nende üle walitsewad presidendi poolt nimetatud ametnikud, sest territooriumidel ei ole omawalitsust. Ameerika mannermaal on weel 1 territoorium — A l j a s k a.

Looduse poolest ja rahwa päätöharude järele jaotatakse riigid 4 kogusse: idapoolsed, lõunapoolsed, keskmised ja läänepoolsed riigid.

Idapoolsed riigid. Oma maapinna wormi poolest on idapoolsed riigid lääne pool mägised (Alleghany mäed). Mägestiku ja Atlandi ookeani wahel asub lausikmaa. Kuni 2 wersta kõrged Alleghany mäed on metsaga kaetud. Siin leidub palju järwi, need on endise suure jääliugustiku jätsed. Sademeid on Alleghany mägedes rohkesti. Sellepärast on siin suure hulga weerikaste, ehk küll mitte pikkade jõgede

Ühtsriikide kirdepoolne osa.

allikad. Ida poole woolawad jõed Delaware (delawer), Susquehanna ja t. sünnitawad Atlandi ookeani rannas laewasõidule väga kõlblikka lahti ja käärusid, nagu Delaware laht, Chesapeake'i (thesapiiki) laht j. t. Lääne pool woolawad Kentucky (kentöki), ja Tennessee (tenessi) jõed Ohio (oheio) jõkke, Missisipi jõe harusse. 200 wersta laiuse Alleghany mägestiku kõige kõrgemad mäetipud on edela pool, kirde poole lähewad mäeharud laiemaks ja mada-

lamaks. Need mäed on alg-aja gneisist ja kristallilisest kiltkiwist koos. Wee tegewuse läbi on siin sügawad kuristikud sündinud ja mäetipud on ümmarguse ning lambi kaju saanud. Mägede külgedel ja orgudes leidub suuri kiwisöe- ja raualademeid ja rikkaid kiwiõli-allikaid. Selle tõttu on siis ka idapoolsetes riikides wabrikutööstus väga jõudsasti edenenu. Kõige enam wabrikuid, iseäranis raua- ja masinawabrikuid, on **Filadelfia** ja **Pittsburi** linnades. Esimeses elab 2 milj., teises 500.000 inim.

Idapoolsed riigid on kõige wanemad ja rahwast (yankeed) elab nendes paksemalt kui teistes Ühisriikide jagudes. Nad on Euroopale kõige lähemad ja sellepärast läheb ka kauplemine nende kaudu. Kõige suurem kauba- ja sadamalinn on **New-York** (njujórk), rahwaarwu poolest teine linn maa pääl (agulitega kokku 8 milj. elan.). See linn asub **Hudsoni** (hödsni) jõesuus (pahemal kaldal) ja on wee- ning raudteede abil Kanada järwedega kui ka **Ohio** jõgikonnaga ühendatud. **New-Yorgi** agulitest on kõige tähtsam **Brooklyn** (brüklein), **Hudsoni** jõeharu **East-Riveri** (iistriweri) läbi **New-Yorgist** lahutatud. **Hudsoni** jõe paremal kaldal, **New-Yorgi** wastu, asub **Jersey City** (dshersisiti) kaubalinn (300.000 elan.). **Jersey City** lähedal on tööstuse ja kaubalinn **Newark** (njúork) suurte laewatehastega ($\frac{1}{2}$ mil. elan.). **Newarkis** elab ja töötab kuulus **Edisson**. — **Hudsoni** jõe keskmisel jooksul on **New-Yorgi** riigi päälinn **Albany** kauplemise poolest sisemaaga tähtis. — **Chesapeake'i** (tshesapiiki) lahe äsres asub tähtis kauba- ja sadamalinn **Baltimore** (üle 600.000 elan.); kaupleb tubaka, wilja ja austritega. — Idapoolsete riikide elanikud on suuremalt jaolt inglased. Rahwaharidus seisab siin kõrgemal järjel kui teistes riikides. **Bostoni** sadamalinnas (üle 600.000 elan.) on palju raamatukogusid, tähtsaid kunstiasjade- ja teaduslisi kogusid ning õpeasutusi. **Bostoni** agulis **Cambridge'i** (kémbridshis) asub kõige wanem ja kuulsam **Ameerika** ülikool — **Harvard College** (harward kolledsh).

+ **Lõunapoolsed riigid** asuwad **Mississippi** lausikmaal ja **Alleghany** mägedest lõuna pool kuni **Atlanti** ookeanini. Maa-pinna suuruse poolest on need riigid idapoolsetest suuremad, rahwa arwu poolest aga jääwad nad nendest taha. Põllupind on siin väga wiljasigitaw ja hästi niisutatud. Kliima on siin soe, **Mexiko** lahe ääres ja **Florida** poolsaarel isegi palaw. Wiimasel ajal on **Florida** soode pind kraawitamise ja suurte wiljapuu-aedade asutamise läbi hulga wähenenud ja selle läbi kliima inimestele mitte enam nii kahjulik kui ennemalt. — Lõunapoolsetes riikides harib rahwas põldu. Maapind on suurpõllupidajate (plantatorite) päralt. Puuwilla kaswatatakse siin enam kui mujal maa pääl ja kõrrewiljadest maissi. Pääle selle kaswatatakse weel suurel hulgal tubakat, suhkru-pilliroogu ja riisi. Lõuna pool weetakse palju metsa wälja.

Mererannad on siin suuremalt jaolt liiwased ja soosed; mõnes kohas peab maad muldede läbi merewoogude eest kaitsma. Sellepärast on siin ka häid sadamaid väga vähe, neid leidub ainult jõesuudes, kuhu laewad wee tõusu ajal kergesti sisse pääsewad. Kõige suurem lõunapoolsete riikide kauba- ja sadamalinn on New Orleans (njuòrlins) Mississipi jõe suus (400 000 elan.). Selle sadama kaudu weetakse iseäranis palju puuwilla väljamaale, mis siia Mississipi ja ta harujõgede kaudu tuuakse. — Niisama weetakse puuwilla ka Charlestoni (tshaarlstoni) ja Savannaha sadamalinnade kaudu välja. Mõlemad linnad on Atlandi ookeani kaldal. — Florida lõunarannal asub väikse saarekese pääl Ühisriikide tugew merekindlus Key West, suurte sõjalaewade tehaste ja tagawara-ladudega. Key West on mannermaaga raudtee läbi ühendatud, mis Florida lõunapoolsest neemest kuni sadamani, 100 wersta pikkuselt merest läbi, saarekete ja kaljude pääle on ehitatud. — Lõunapoolsetes riikides ei ole aga ülepea nii suuri ja rahwarikkaid linnu kui idapoolsetes.

Elanikkudest on lõunapoolsetes riikides üle poole neegrid wõi mulatid. Neid elab siin 8 milj. ümber. Wäga niiske ja palawa kliima tõttu ei wõinud eurooplased istanduste pääl tööd teha. Sellepärast weeti Aafrikast suurel hulgal neegrid siia istanduste-töolisteks. Nad olid pärisorjad, neid müüdi ja osteti raha eest. Inimeseõigusi neegritel ei olnud. 19. aasta-saja 60-datel aastatel said suures kodusõjas lõunapoolsed riigid põhjapoolsete pärisorjuse wastaste poolt löödud. Selle tõttu lasti neegri pärisorjad wabaks ja anti nendele walget tõugu kodanikkudega ühesugused õigused. Istandustes teewad neegrid ka praegu tööd, aga palga eest, mitte sunni teel. Neegrite seas leidub nüüd ka kõrgema haridusega isikuid: tohtrid, adwokaatisid, õpetajaid, kirjanikka ja m. Kuid praegugi põlgawad Ühisriikides walget tõugu kodanikud neegrid ja kiusawad neid igatpidi taga.

Keskmiised riigid asuwad Mississipi jõe ülemjooksul ning ta harude Missouri (missuuri), Arkansase ja Ohio kallastel. See maa on suuremalt jaolt lausikmaa. Ta oli ennemalt rohuga kaetud prerii. Nüüd on prerii ülesküntud ja põlluks tehtud. Kohati leidub siin ka karjamaad. Rahwa pää-töö on põlluharimine ning karjakaswamine. Maapindei ole siin mitte kõik suurpõllupidajate käes, nagu lõunapoolsetes riikides, waid ta on siin osalt vähematek stükkideks jaotatud, mis talupidajate, farmerite, oma on. Kõrrewiljadest kaswatakse siin kõige enam nisu ja maisi. Maisi tarwitab kohalik rahwas ise, aga nisu weetakse Euroopasse.—Nisu ja puuwilla poolest on Ühisriigid esimene riik maa pääl. Karja kaswatakse siin ka suurel mõõdul Weiseid peetakse wabalt preriiis, väga osawate ratsanikkude (cowboyde) ülewaatuse all.

Maakoht Mississippi a'amjooksul.

Nuumatud loomad aetakse kaubalinnadesse, kus neid suurtes tapamajades tapetakse. Liha pakitakse jääwagunitesse ja weetakse wäljamaale. Ka elusaid loomi weetakse wälja. Wilja

Missouri indiaanlane.

Mustajala-sioux.

Dakota-sioux.

Indiaanlased Pohja-Ameerika Ühisriikidest.

ja elajatega kaupleb väga suuresti **Chicago** (tshikaago) kaubalinn, Michigani järwe kaldal. Rahwa arvu poolest ($2\frac{1}{2}$ milj. elan.) on Chicago teine linn Ühisriikides. 60. aasta eest oli

see linn weel mõnekümne majakesega küla. Sellest ajast saadik on linnaelanikkude arw 4000 wõrra kaswanud; nii jõudsasti edenes Chicago oma hää koha tõttu Michigani järwe kaldal. Siin algab weete, mis Atlandi ookeani randa wiib. Teisest küljest ühendab Chicagot Mississipi haru Illinois kõikide maakondadega, kust Mississipi ja ta harujõed läbi woolawad. Pääle selle on Chicago üle 40 raudteeharu läbi teiste linnadega ühendatud. — Chicagost põhja pool, ka Michigani järwe kaldal, asub teine kaubalinn, Milwaukee (milwòki), 350.000 elan. See linn kaupleb suuresti jahuga, wiljaga ja soolalihaga. — Erie järwe ääres on ka mitmed suured tööstuse ja kaubalinnad. Nendest

Indiaani Dakota suguharu sõjamees.

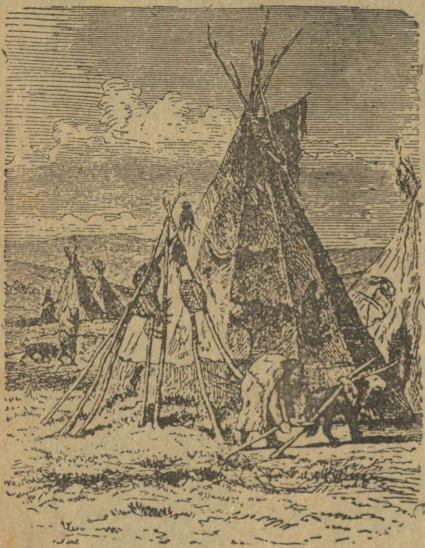

Komantshide küla.

Indiaanlaste küla Ühisriikide kagupoolses jaos.

on kõige tähtsamad Detroit (400.000 elan.), Cleveland (kiiwend 500.000 elan.) ja Buffalo (400.000 elan.). Ohio ääres asub suur Cincinnati kaubalinn (400.000 elan.). Siit weetakse kõige enam soolatud sealiha ja jahu välja. Ka Mississipi ääres on mitmed tähtsad linnad. Kuni St. Pauli linnani (250.000 elan.) wõiwad Mississipi jõe pääl laewad käia. Siia tulewad ka mitmed raudtee-harud kokku. — St. Pauli külje all asub Minneapolis'e linn (250.000 elan.). Siin kaubeldakse iseäranis palju jahuga. Selle kaubanduse haru poollest on Minneapolis kõige tähtsam linn maa pääl. — St. Louis (léntljuis, 700.000 elan.) on Ühisriikide jõe laewasõidu keskkocht, sest siin ühendawad ennast Missouri ja Illinois Mississipi jõega ja mitte kaugel siit ühineb Mississipiga ka Ohio jõgi. Pääleselle tulewad siin linnassuur hulk raudee-harusid kokku.

Pääliku loomanahast telk („wigwam“).

Suurem jagu sellest summast läheb aga riigiametnikkude taskesse. Punaka pruuni ihunahaga indiaanlased on pika kasvuga inimesed. Nagu kõikidel kollast tõugu inimestel, nii on ka indiaanlastel sirged ning kõwad mustad juuksed ja kõrged põsenukid. Otsaesine on nendel lai ja nina kongis. Habet ja wurrusid nendel ei kaswa. Wäga wäikene osa indiaanlastest elab weel wanal isaisade wiisil loomanahast telkides („wigwamides“) ja kannab nahast walmistatud kehakatet. Suurem jagu on endise loomapüügi maha jätnud ja toidab ennast karjakaswatamisest. Mõned hariwad isegi põldu, kannawad Euroopa moodu riideid ja saadawad lapsi kooli.

Keskmistes riikides elawad mitmes kohas, iseäranis lõuna pool, indiaanlaste suguharude jätised. Kõige tähtsamad suguharud on põhja pool, Missouri jõe ääres dakootad ehk sioux'id (siid) ja lõuna pool komantshid. Ühisriikides elab indiaanlasi $\frac{1}{4}$ milj. ümber, aga ka siingi on nad walgetega segatud. Nad elawad walitsuse poolt nendele määratud kohtades, „reservation'ides“ (reserwatsioonides), kus walgetel elamine keelatud. Ühisriikide walitsus annab nendele aastas umbes 8 milj. dollari ümber toetust.

Ühisriikide indiaanlaste esiwanemad elasid eurooplaste siiatuleku ajal loomapüügist ja ei tundnud põlluharimist ega karjakasvatamist. Kuid siiski ilma kultuurita ei olnud nemad mitte. Nende hariduse järjest annawad meile nende haudadest leitud tarbeasjad, kiwiehituste waremed kaljumägestikus ja suured ümmargused mullakünkad tunnistust, mis nad preiis ehitanud. Neid kuni 30 meetr. kõrgeid ja kuni 200 meetr.

Indiaanlaste mullakünkad („moundsid“) preiis.

pikki künkaid nimetatakse mounds'-ideks. Wist on nad kindlused, kuid ka eluasemed olnud. Neis leidub inimeste luud, hõbedast ja wasest, aga mitte rauast riistu, kiwist tarbeasju, piipusid ja m.

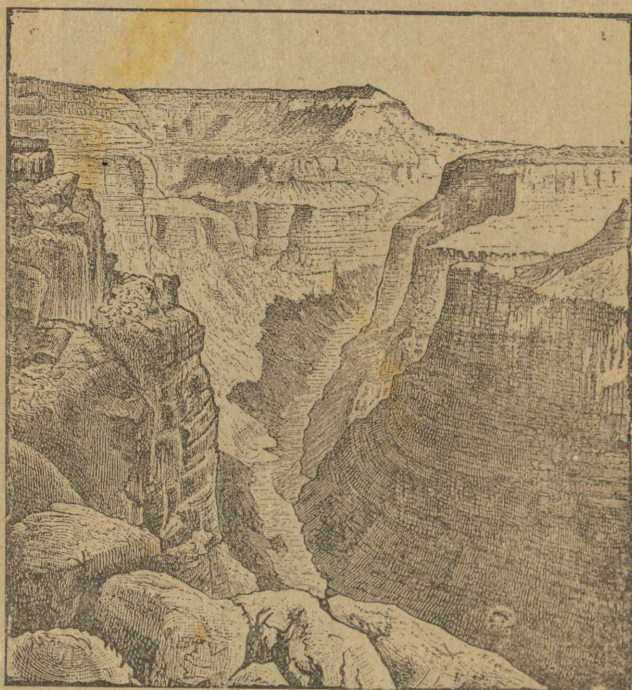
Läänepoolsete riikide maapind on mägine. Kõige tähtsamad mäeharud on lääne pool Kaskaadi mäed ja Sierra Nevada, ning ida pool Kaljumägestik. Mäeharude wahel asuwad suured kiltmaad. Üle 4000 m. kõrged mäetipud on siin igaweselumega kaetud, kuid jäälugustikka siin ei ole.

Mounds'ist leitud sawiriistad.

Põikorgude puudusel on raske mägestikkudest läbi saada. Nendel kõrbetaolistel kiltmaadel on wähe niiskust, ja wäga wähe woolab siit jõgesid merde. Soolajärwi leidub siin rohkesti. Tuul on kohati pehmemaid kiwilademeid häwitanud, kõwemad kaljud on aga järele jää-

nud. Selle tõttu on niisugustel maakohtadel, mis siin „parkideks“ (puiestikkudeks) nimetatakse, sagedasti väga imelikkuju. Kohati leidub siin kustunuid tulemägesid. Nende ümbruses on maakohad wana aja laawaga laialt kaetud. Yellowstone'i puiestikus leidub palju geiserid, kuuma weega allikaid ning weekoski. See puiestik asub Kaljumägestikus, ning on inimestele asumine siin keelatud, et looduse iludused puutumata jääksid.

Kolorado jõe suur cannon (kanjon).
350 kilom. pikk ja kohati 2000 m. sügaw.

Lõuna poole läheb kiltmaa tasasemaks, aga kõrgemaks. Siit läbiwoolawa Kolorado jõe järele nimetatakse seda kiltmaa jagu ka Koloradoks. Wihma sajab siin väga wähe. Kolorado jõgi ja ta harud, kes kõik Kaljumägestikust tulewad, on endale väga sügawaid ning järsu kallastega nõwasid väljaõõnistanud. Niisugusid lõhestikka nimet. „cannon'iteks“ (kanjoniteks). Rahwast elab kiltmaal väga wähe (üle 4 inim. 1 □-kilom. pääl). Kareda ning kuiwa kliima tõttu haritakse siin väga wähe põldu. 50 aastat tagasi leiti mägedes ja kiltmaal suuri kulla- ning hõbeda-lademeid. Wiimasel

ajal hakatakse siin leiduwatest kiwidest radiumi walmistama. Mäetöö kõrwal on karjakaswatamine rahwa pää sissetuleku-allikas. Kõige tähtsam linn kiltmaal on Soolajärwe-linn. Selle ümbruses asuwad ühe isesuguse usuõpetuse poolehoidjad, m o r m o o n i d, kes mitme naise pidamist seaduslikeks asutuseks loewad. Nad hariwad karjakaswatamise kõrwal kunstlise niisutamise abil ka põldu. Soolajärwedest saadakse palju soola.

Edelapoolisel rannamaal, Kalifornias, sajab ka wähe wihma, aga kliima on siin soojem ja ookeani läheduse tõttu niiskem. Suure ookeani rannamaakondades on põlluharimine, aiapidamine, tööstus ja kaubandus tähtsamad kui mäetöö. Kõrrewiljadest kaswatatakse kõige enam nisu. Wäga suurel määdul weetakse siit wiinamarju, puu- ning aiawilja wälja.

Kõige tähtsam tööstuse-, kauba- ja sadamalinn Suure ookeani kaldal on San-Francisko (400.000 elan.). Ta seisab raudteede läbi tähtsamate Ühisriikide linnadega ühenduses. Ka oma suurte teadusliste ning õpeasutuste poolest on San Francisko tähtis. 1906. a. tegi maawärisemine siin suurt kahju, nüüd on aga linn uuesti ülesehitatud. Põhja pool, Briti Kolumbia raja lähedal on Seattle'i (siatli) kauba ja sadamalinn elawa kaubawahetuse tõttu Aljaska poolsaarega wäga jõudsasti kaswanud.

Läänepoolsetes riikides elab ka palju hiinlasi, kes endid käsitööga ja kauplemisega toidawad. Et nendel elutarwitused wäga wäiksed on, siis on nad walget tõugu töölistele wäga kardetawateks wõistlejateks. Sellepärast on praegu seaduse läbi hiinlastele keelatud ilma isearalise loata Ühisriikidesse asuda. —

Ühisriikides on põlluharimine ja wabrikutööstus kõrgemale edenemise astmele jõudnud, kui kuskil mujal. Põldu küntakse ja wilja lõigatakse masinate abil. Maisi weetakse aastas üle 600 miljoni dollari eest wälja, nisu 350 milj., ning puuwilja 2500 mil. dollari eest. Rauda kaewatakse aastas 120 milj., hõbedat 90 milj., kulda 60 milj. dollari eest. Kiwisöe-kaewandused on nii jõudsasti edenenu, et üle 40% kõigest meie maakera-pinnal saadud kiwisöest Ühisriikidest tuleb. Wabrikutest on masinaehituse- ning metalliwabrikud kõige tähtsamad. Tööstus on Ühisriikides nii kõrgele edendamise astmele jõudnud, et Ameerikast wabrikukaupa isegi Euroopasse tuuakse. Ühisriikide kaubandus on ka wäga tähtis. Wälja weetakse siit puuwilla, nisu, liha, kiwiõli ja metallikaupa. Ühisriikidesse tuuakse kõige enam suhkrut, kohwi ja riidekaupa. Lähikäimise-need seisawad kõige paremas korras. Raudteesid on siin enam kui terwes Euroopas. 4 raudteed lähewad ida poolt lääne poole Ühisriikidest läbi ning ühendawad Atlandi ookeani randa Suure ookeani rannaga.

Külasid on Ühisriikides vähe, sest isegi väiksed asundused nimetatakse siin linnadeks. Sellepärast on Ühisriikides ka enam linnarahvast kui külaelanikka. Et suurem jagu linnadest alles hilja aja eest on tekkinud, siis on ka mitmetel nendest üks ja seesama nimi. Mitmeid linnu nimetati siin Euroopa tähtsate linnade järele. Linnad tekiwad Ameerikas väga kergesti, kaowad aga ka niisama ruttu jälle ära, kui nad mitte sündsäl kohal asutatud ei olnud. Ameerika linnad on väga üksteise sarnased ja ei ole nad mitte ilusad. Uulitsad on nendes ikka otsekohesed ja tähendatakse neid numbrite järele. Majad on ühesugused ja suuremates linnades väga kõrged, isegi üle 20 kordsed. Hobuse- ning elektri-raudteede kõrwal ehitatakse linna uulitsatel postide pääl ka harilikka raudteesid. Linnades on siin igalpool elektri- wõi gaasi-walgustus, weetorud, ja linna keskel puiestikud ning aiad.

see

Mexiko.

Piirid ja suurus. Ühisriikidest lõuna pool asub Mexiko (mehiko) riik. Mõlemate riikide wahel on jaolt Rio Grande del Norte jõgi rajaks, mis Mexiko lahte woolab. Pääle Põhja-Ameerika lõunapoolse jao on Mexiko päralt ka jagu Kesk-Ameerikat Yukatani (Jukatani) poolsaarega. Oma suuruse poolest (ligi 2 milj. □-kilom.) on Mexiko Ühisriikidest 5 korda vähem, aga suurem kui kõik Euroopa riigid.

Maapind ja loodus. Kordiljeeri mägestikul on Mexikos seesama nägu kui mujal Põhja-Ameerikas. Suure ookeani ja ja Mexiko lahe wahel olew maa on peaegu kõik üle 2000 meetri kõrge kiltmaa, mis loode pool Kolorado kiltmaaga ühenduses seisab. Kiltmaad piirawad lääne pool mägestikud (Sierra Madre), mis järsult kitsa rannalausikmaa poole alla langewad. Idapoolsed liiwased ja soosed ranna-lausikmaad on paksu troopika-taimekaswuga kaetud. Siin walitsewa külmatõbe pärast ei ole nad inimestele elamiseks kõlbulikud. Laewasõidule sündsad käarud ja sadamad puuduwad peaegu täiesti. Nimetatud põhjustel ei taha ka Vera Cruz'i sadamalinna Mexiko lahe ääres mitte edeneda. Suure ookeani kaldad on enam kaljused ja sellepärast laewasõidule enam kohased. Tähelepanemise-wäärt on see nähtus, et Suure ookeani kallas siin tähtsal mõõdul kerkib.

Kiltmaal on aasta ümber soojad ilmad, wihma sajab ainult suwel. Sellepärast on siin ka väga vähe metsa olemas. Suuremalt jaolt kaswawad siin kaktused ja agaawepuud. Agaawepuu kiust koetakse mattisid ja kõisi (pilt lhk. 185). Jõgesid kiltmaal ei ole. Mõned üksikud ojakesed woolawad soolajärwedesse. Ainult lõuna pool (Anahuak'i kiltmaal) tungiwad mõned vähemad jõed mägestikust läbi ja woolawad merde. Põhja

pool woolab mõni jõgi Rio Grande del Norte jökke. Mexiko kiltmaa on suuremalt jaolt alg-aja lademetest koos. Sawise kiltkiwi lademetest leidub rikkaid hõbedat ja kohati ka kulla sooni. Anahuaki kiltmaa lõunapoolsel weerel on rida suuri, üle 5000 meetri kõrgeid tulemägesid. (Kõige tähtsamad nendest on Citlaltepētl (tsitlaltepētl) ehk Orizaba (orisaaba) mägi, Popokatepētl ja Jorullo (horúljo).

Rahwas. Rahvast elab Mexikos 16 milj. ümber. Ligi pool osa (43%) elanikkudest on indiaanlaste ja hispaanlaste segaword järeltulijad — mestitsid. Puhastword indiaanlasi on 38%, nendest on suur osa weel paganad. Nad on wana aja atsteekide ja tolteekide järeltulijad, kes kõrgemal hariduse astmel seisis. Atsteekide suure riigi lõpetas Hispaania wäepäälük Cortez (kortes) 16. aastasaja algul ära. Atsteekid harisid põldu, kaswatasid kasulikku kultuuri-aimmeid, nagu maisi, kartulid ja puuwilla. Nad walmistasid

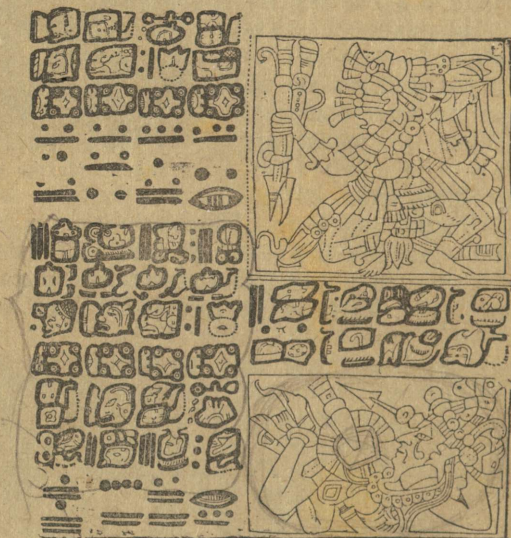
Praegune Mexiko indiaanlane.

Piramiiditaolise palasti waremed.

endale kiwist sõja- ning tarberiistu, ehitasid suuri templid ja lossisid, millede waremed weel praegugi alles on. Templite ja losside seinad on kõiksugu kujudega ja piltkirjadega kaunistatud. Wasest ja kiwist kujude ja tarberistade kõrwal on ka atsteekide käsikirju leitud ja Euroopasse toodud. Kuid käsikirjade sisust ei ole suuremalt jaolt weel jõutud aru saada. Paberit walmistati käsikirjade tarwis agaawepuu kiust.

Umbes 19% kõigist elanikkudest on Euroopast siia asunud hispaanlaste puhastwerd järeltulijad, nõndanim. kreoolid. Nad on wäga lõuna-eurooplaste sarnased, kuid lühema kaswuga ja weidi tumedama ihunahaga. Nendel ei ole suurt ettewõtmise-jõudu ega iseloomu-kindlust. Raskemate tööde

Mexiko elanikkude muinaskiri ja kujutused.

tarwis puudub nendel jõud. Sellegipärast on nende kui selle maa ärawõitjate järeltulijate käes kõik riigi- ja seltskondlised ametid. Jaolt elawad nad ka suurpõlluharijatena oma mõisates („hazienda'ses“).

Rahwa töö. Rahwas elab Mexikos suuremalt jaolt põlluharimisest. Kiltmaal kaswatatakse maisi ja nisu. Kohati on põllud kunstlikult kraawide ja tammide abil niisutatud, selle eest annawad aga põllud ka 2 ja isegi 3 lõikust aastas. Selle pääle waatamata kaswab ainult nii palju wilja, et teda häda-waewaga siitmaa rahwale jatkub, sest ainult kaheksas osa Mexiko maapinnast on haritud põld. Haziendade pääl kaswatatakse enam karja, iseäranis kitsi. Suurpõllupidajate kõrwal leidub Mexikos ka wäikepõllupidajaid—maomanikka

ja rentnikka. Madalamates, palawa kliimaga maakohtades kasvatatakse kohwi ja suhkrupilliroogu. Põlluharimise kõrwal on Mexikos mäetöö tähtis. Isäärani palju kaewatakse siin hõbedat. Pool osa sellest hõbedast, mis inimeste käes maailmas liikumas, on Mexikost toodud. Mexiko pää wäljaweoained on hõbe, kuld, wask, agaawekiud, kohwi, loomad ning loomanahad. Mägise maa tõttu on Mexiko läbikäimise teed halwas korras. Raudteest on kõige tähtsamad need harud, mis Mexiko linna Ühisriikidega ja Mexiko sadamalinnadega ühendawad. Pääle ülewal nimet. Vera Cruzei sadamalinna Mexiko lahe ääres, on weel Acapulco (Akapülko) sadam, Suure ookeani kaldal, nime tamisewäart. Mexiko riik seisab praegu mitmest wabariigist koos, nagu Põhja-Ameerika Ühisriigidki, millede põhiseaduse ta ka suuremalt jaolt omandanud on. Mexiko Ühisriikide päälinn on Mexiko (ligi 500.000 elan.), Anahuaki kiltmaal. Siia linna tulewad kõik läbikäimise teed kokku. See linn on riigi waimlise ja majanduslise elu keskkoh, milleks ta ka juba atstekide ajal oli. Kõige tähtsam Mexiko wabrikulinn on Guadalaajara (gwadalahaara) raudteeääres, mis Vera Cruzei linna Suure ookeani ääres asuwa San Blas'i sadamalinnaga ühendab.

Mexiko linnad on teist laadi kui Ühisriikide omad. Nad tuletawad enam Hispaania linnu meelde. Majad on kõik kiwist ehitatud ja ühe- ning kahekordsed. Uulitsa pool palju aknaid ei ole, ja nendel on raudwõre ees. Majade keskel on lillepeendrattega hoowid. Linnades leidub palju wanaaegseid toredaid kirikuid. Uulitsatel on wähe liikumist, aga rahwas pakub kirjumat ning mitmekesisemat pilti, kui Ühisriikide linnade uulitsatel. Paljud mexiklased kannawad weel rahwariideid: laia äärtega kübarat (sombreero), triibulist waibamoodu mantelt ja suuri kannusid, sest ratsasõitmine on siin wäga moodus.

Kesk-Ameerika.

Ühisriikidest lõuna pool läheb Ameerika mannermaa kitsamaks ja lõpeb Tehuantepeki maakitsusega. Siit kagu poole kuni Panama maakitsuseni minewat Ameerika mannermaa jagu ühes Lääne-India saartega nimetatakse Kesk-Ameerikaks.

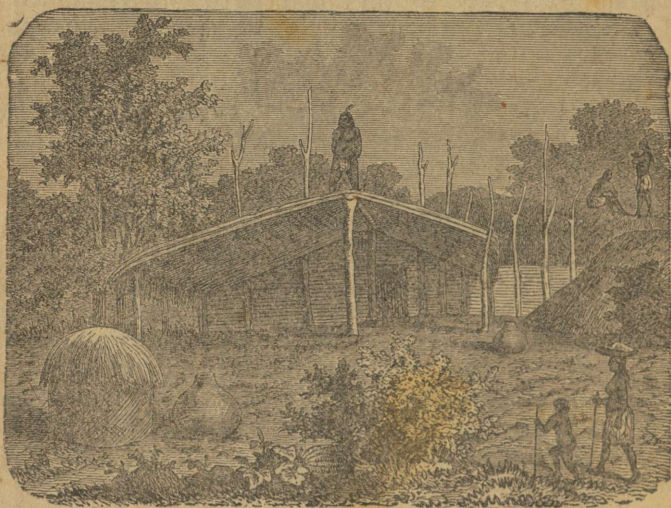
Kesk-Ameerika mannermaa.

Maapind ja loodus. Panama maakitsus tõuseb ainult 80 meetri ümber merepinnast kõrgemale ja Tehuantepeki maakitsus 200 meetri ümber. Mõlema maakitsuse wahel on 2000

meetr. kõrge mäginne maa. Siin läheb Suure ookeani kallast mööda rida 4000 meetr. kõrgeid tulemägesid. Kesk-Ameerika mägist maad jaotab Nikaragua järw 2 osasse.

Kliima on Kesk-Ameerikas niiske ja palaw, sellepärast on taimekasw siin väga lopsakas.

Rahwas on siin suuremalt jaolt kaunis madalal kultuuri astmel seiswad mestitsid ja indiaanlased, kes põldu hariwad, sest wulkaaniste lademete tõttu on põllupind siin väga wiljasigitaw. Kõige enam kaswatatakse siin kohwi, pääle selle weel kakaot, tubakat, suhkru-pilliroogu, puuwilla, waniljet ja m. Troopika-metsades raiutakse palju kallist maha-gooni ja wärwipuud. Mägedest kaewatakse kulda ja hõbedat. Kesk-Ameerikas, iseäranis Jukatani poolsaarel, leiti suur hulk toredate ehituste jätiseid, palju muinasaja kuld- ning sawiasju

Majaawide elumaja.

ja kõiksugu kujusid. Siit leitud kujud ja ehituste seinte-kaunistused näitawad meile selgesti suurt sarnadust sama-suguste India, Indo-Hiina ja Jaapani kujutustega. Sellest wõib Kesk-Ameerika elanikkude läbikäimist kagupoolse Asia rahwas-tega järeldada enne Kolumbust. Kõik need leidused annawad siinsete Majaawi suguharu indiaanlaste esiwanemate kõrgest kultuurijärjest tunnistust.

Poliitiline kord. Pääle Mexiko walitsuse all olëwa loode-poolse maakonna on Kesk-Ameerika mannermaa 6 wabariigi päralt. Kõige tähtsam Kesk-Ameerika tööstuse ning kauba-

linn on **Guatemala** (üle 100.000 elan.), sellesanimelise wabariigi päälinn. See linn asub kiltmaal 1500 meetr. merepinnast kõrgemal. Kesk-Ameerika wabariikidest on **Panama** kõige tähtsam, sellesanimelisel maakitsusel. Siin ühendab raudtee **Coloni** (kooloni) sadamalinna Atlandi ookeani kaldal **Panama** linnaga Suure ookeani kaldal. Panama maakitsus on ainult 60 kilome. lai, aga mägine ja künkline. Juba ammust ajast saadik weetakse siin kaupu ühe ookeani rannalt teise randa, sest ümber Lõuna-Ameerika ringi sõita wõtab palju aega, ka on see sõit hädaohtlik. Et laewadel wõimalik oleks otse ühest ookeanist teise sõita, algas 35 aasta eest üks Prantsuse selts meresõidu kaanali ehitusega. Aga kõwemate kiwilademete

Naispreester.

a. eest poolt.

b. tagast poolt.

Muinasaltar.

Muinasjumai.

Jumalakuju.

Kesk-Ameerikast leitud kujud.

tõttu läks töö kallimaks, kui ette arwati ja töö jäeti seisma. Nüüd on amerikalased selle töö lõpetanud, ning kanal on 1915. a. laewasõidule awatud. Kahjuks ei ole maapõhi siin mitte kindel, ja selle tõttu on juba mitu korda suured maa- ja kiwilasud kaanali libisenud, ning mõneks ajaks laewasõidu kaanali kaudu seisma pannud.

Atlandi ookeani kaldal on inglaste päralt kitsas rannamaa tükk — **Briti Honduras**. See madal ja soone maakoht on paksu metsaga kaetud, kust kallid puid Euroopasse weetakse.

Lääne-India saared.

Lääne-Indiaks nimetatakse Põhja- ja Lõuna-Ameerika wahel olewaid saari. Nendest on suurem jagu väga wäiksed. Kõikide Lääne-India saarte maapind kokku on umbes 3 korda suurem kui Eesti- ja Lätimaa maapind.

Maapind. Meri on Lääne-India saarte ümber väga sügaw, aga sellegipärast on need saared suurema mägise maatüki jätised, mis maakera wanematel ajajärkudel Amerika mannermaaga ühenduses seisis, aja jooksul aga merepõhja on wajunud. Suured Antilli saared on wana aja mägestiku keskmise ja kõrgema mäeharu jätised. Cuba (ehk Kuuba) saarel tõusewad mäetipud kuni 2500 meetr. merepinnast kõrgemale, Haiti (ha-iiti) saarel kuni 3000 meetr. Jamaika saare mäed on weidi madalamad (2000 m.), kuna Porto Rico (Portoriko) mäed ainult 1000 meetr. kõrgused on.

Side Lääne-India saarte ja Lõuna-Ameerika mannermaa wahel on aga juba väga wanal ajal katkestatud, sest saartel puuduwad mitmed mannermaa loomad, näit. ahwid.

Wäiksed Antilli saared on suuremalt jaolt tulemägede sünnitused. Bahama saared ja Florida poolsaar (mis wanasti ka saar olnud) on koralliloomakeste tegewuse läbi tekkinud.

Kliima ja loodus. Lääne-India asub palawas ning wihmarikkas troopika-kliimawöös. Wulkaaniste lademete tõttu on põllupind siin väga wiljasigitaw. Sellepärast on taimekasw ka väga lopsakas. Mägede küljed on paksu troopika-metsaga kaetud. Loomatõugusid on siin aga wähe. Põldu haritakse suure hoolega. Kõige enam kaswatatakse siin suurtel istandustel suhkru-pilliroogu, tubakat, kohwi, maisi ja puuwilla.

Rahwas. Rahwas elab siin väga paksult, kokku umbes 6 milj. Nendest on $\frac{3}{4}$ neegrid ja mulatid, $\frac{1}{4}$ walged. Nad on enamasti kõik katoliku usku. Maa päriselanikud — indiaanlased — on juba 17. aastasajal otsa saanud. Endised Lääne-India peremehed, hispaanlased, tõid Aafrikast neegripärisorje töölisteks oma istanduste pääle. Nüüd enam pärisorjust ei ole ja istanduste peremehed lasewad endile Indiast ja Hiinast töölisi („kuulisid“) tuua.

Politiiline jaotus. Lääne-India saartest on ainult Haiti täiesti iseseisaw. Selle saare läänepoolses jaos on Haiti wabariik neegri rahwaga, kuna idapoolse Domingo wabariigi elanikud suuremalt jaolt mulatid on. Haiti riigis, kui endisel Prantsuse asumaal, on läbikäimise-keeleks Prantsuse keel, kuna Domingo riigis Hispaania keel walitsewaks keeleks on. Mõlemate riikide walitsused on hoolimatad ja puudub nendel asjatundmine. Saare looduserikkused seisawad

puutumata ja tarvitamata. Haiti riigist weetakse kõige enam kohwi wälja, Domingo riigist aga suhkurt. Haiti riigi päälinn Port au Prince (portoprängs) on elawa kauplemise poolest tähtis.

Endine Hispaania asumaa Kuuba saar on nüüd wabariik, seisab aga Põhja-Ameerika Ühisriikide kaitse all. Teistest Suure Antilli saartest seisab Porto Rico Ühisriikide walitsuse all, kuna Jamaika, Inglis keeli Jamaica (dshemeeka) Inglis asumaa on. Kõige suurem nendest on Kuuba. See saar on suurem kui Eesti- ja Lätimaa kokku. Rahwast elab siin üle 2 milj. Kuuba loodepoolses rannas asub selle saare päälinn La Havana ehk Hawanna (üle 1/4 milj. elan.), Lääne-India kõige tähtsam kauba- ning tööstuselin. Wälja weetakse siit kõige enam suhkurt ja tubakat. Wana Hispaania maites ehitatud pääkirikus puhkas Kolumbuse põrm kuni 1897. a. Siit wiidi ta Hispaaniasse Sevilla linna.

Hawanna linna pääkirik.

Jamaika saarel elab umb. 1.000.000 inim., kes suhkru- pilliroogu, kohwi, banaanisid ja kokuspalmisid kaswatawad. Pääle pärisorjuse ärakaotamise on suured istandused wäikepõllupidajate neegrite kätte läinud. Jamaika päälinna Kingston'ile tegi 1906 a. maawärisemine suurt kahju.

Wäiksed Antilli saared on mitme Euroopa riigi päralt. Kõige enam saari on inglaste walitsuse all. Nende seast on Trinidad, Lõuna Ameerika ranna lähedal kõige suurem. Looduse ja kliima poolest on ta enam Lõuna-Ameerika sarnane. Kohwi ja suhkru kõrwal weetakse ka kulda ja asfalti wälja. — Tulemägesid on Wäikstel Antillidel suur hulk. Prantslaste päralt olewa Martinique'i (martiniiki) saarel häwitas 1902. a. wulkaan Mont Pelé (mongpelee) mõne

minuti jooksul saare päalinna Saint Pierre'i (sängpjääri) ära, kus juures 35.000 inim. otsa said. Ka marutormid teewad siin suurt kahju.

Lõuna-Ameerika.

Oma wälimise kuju poolest on Lõuna-Ameerika väga Aafrika sarnane. Niisama kui Aafrika on Lõuna-Ameerika põhja poolt laiem ja läheb lõuna poole kitsamaks. Niisama puuduvad ka Lõuna-Ameerikas suuremad poolsaared, lahed ja saared. Ainult mannermaa lõunapoolses otsas leidub käärusid ja nende ees saarekesi. Lõuna pool lahutab Magellani väin Tulemaa saare Lõuna-Ameerika mannermaast ära.

Maapind. Lõuna-Ameerika maapinnast on suurem osa lausikmaa. Nagu Põhja-Ameerikas, nii lähewad ka siin Kordiljeeride ehk Andide mäeharud 7000 kilom. pikkuselt Suure ookeani kallast mööda lõuna poolt põhja poole. Nad algawad lõuna pool Magellani väinast 53. lõunalaiuse-kraadi all ja lõpewad Panama maakitsusel. Kurrulised Andide mäed on suuremalt jaolt tertiär-ajajärgus maapinna kortsutõmbamise läbi sündinud. Sellega ühes tekkisid ka tulemäed.

Andid jagunewad 3 osasse. Magellani väinast lähewad nad ühes harus kuni 32. lõunalaiuse-kraadini põhja poole. Siit lähewad Andid kahes harus laiale kuni 1. põhjalaiuse-kraadini, kus nad ühinewad. Selles keskmises jaos on Andide üksikute mäeharude wahel kõrged kiltmaad. Põhjapoolsed Andid on kolmest mäeharust koos. — Lõunapoolsed Andid on kõrge, hulga tulemägedega ahelmägestik. Mäeteed, mis põigiti mägestikust läbi wiivad, on 2000—4500 meetr. merepinnast kõrgemal. Mäetipud on üle 6000 meetri kõrged. Siin on ka kõige kõrgem Lõuna-Ameerika mägi, Akonkagua wulkaan (üle 6500 meetr. k.). Mäeküljed on kõik paksu metsaga kaetud. — Keskmised Andid on suuremalt jaolt kahest mäeharust koos, millede wahel kiltmaa asub. Mitmes kohas aga ühendawad põik-mäeharud neid kahte pää-mäeharu. Niiwiisi leiame siin mitu iseseiswat kiltmaad. Nendest on Bolivia (boliwia) ja Quito (kwiito) kiltmaad kõige kõrgemad (esimene kuni 4000 meetr., teine 2500 meetr. merepinnast kõrgemal). Bolivia kiltmaal ei woola jõed mitte merde, waid suurde, mageda weega Titikaka järwe. Idapoolses mäeharus on üle 6 wersta kõrged tulemäed Illimani ja Sorata; läänepoolses — Sahama ja Huaskaràn, keda mõned 7000 meetr. kõrgeks ja seega Ameerika kõige kõrge-maks mäeks peawad. Teed, mis Bolivia kiltmaalt lääne poole, rannamadalikku wiivad wõi idapoolsele lausikmaale, on kõik vähemalt 4000 meetr. merepinnast kõrgemal. Aga siiski on

Lõuna-Ameerika kaart.

inimestel korda läinud siit 3 raudteeharu rannamadalikku ehitada. Ka Quito kiltmaad piiravad kõrged mäeharud tulemägedega. Nendest on Chimborazo (tshimboraso 6000 meetr.) ja Kotopaxi (kotopáhhi, 5500 meetr.) kõige kõrgemad. — Põhjapoolsed Andid lähewad kolmes harus põhja poole, milledest keskmine kõige kõrgem on. Keskmise ja idapoolse mäeharu wahel on Magdaleena jõe lai org. See jõgi woolab suurt deltat sünnitades Karaiibi merde. Idapoolne mäeharu kääneb pikkamisi kirde poole, kus teda Merida Kordiljeeriks nimetatakse. Temast lahus läheb mere kaldal 2500 meetr. kõrge Venezuela rannamägestik ida poole. Tema jatkuks peab Trinidadid saart ja teisi Wäikseid Antillisid pidama. Venezuela mägestikul ei ole maapinna ehituse poolest Andidega mitte sarnadust. Niisama wähe sarnadust Andidega on ka Sierra Nevada (newaada) de Santa Marta mägestikul, Marakaibo (maraka-iibo) lahest lääne pool.

Lõuna-Ameerika idapoolses jaos on nagu Põhja-Ameerikaski madalamad mägised maakohad. Ekwaatorist põhja pool asub Guyana (güjaana) ja temast lõuna pool Brasiilia mägine maa (esimene 2500, teine 3000 meetr. kõrge). Mõlemaid sünnitawad alg-aja gneisi, graanidi ning kiltkiwi lademed, kus palju kallid kiwa ja metallisid leitakse.

^{2/3} Lõuna-Ameerika maapinnast on lausikmaa. See lausikmaa on suuremalt jaolt endiste merelahtede asemel jõgedest siia kantud uhtmaa läbi tekkinud. Selle lausikmaa üksikuid jagusid nimetatakse suurte jõgede järele, kes tast läbi woolawad. Põhjapoolne jagu nimetatakse Orinoko lausikmaaks, keskmine Amazonase ja lõunapoolne La Plata lausikmaaks.

Kliima. Nagu Aafrika, nii asub ka Lõuna-Ameerika mõlemil pool ekwaatorit. Lõuna-Ameerika on aga kitsam ja läheb kaugemale lõuna poole. Sellepärast on suurema jao Lõuna-Ameerika maakondades palaw kliima. Kuid niisugust kuuma kui Saharas wõi Sudaanis siin ei ole. Mere poolt puhuwate tuulte tõttu on kliima siin ühesugune. Lõunapoolsetes maakondades on paras kliima, talwel sajab siin ka lund.

Suurem jagu Lõuna-Ameerikat asub troopika-kliimawöös, sellepärast sajab siin wihma päikese seisuga järele. Kui päike päakohal kõrwetab, siis sajab ka wihma. Niiskust toowad siia passaatituuled Atlandi ookeanist. Kus madalik kuni mere-rannani ulatab, seal wõib niiskus wabalt mannermaa sisse tungida kuni Andi mägestikuni. Sellepärast sajab ka Amazonase lausikmaal ja mägede idapoolsetel külgedel rohkesti wihma, Guyana ja Brasiilia mägisel maal aga wähem. Kiltmaad ja Suure ookeani rannamadalik on Andide mäeharude

läbi passaatituulte eest kaitstud. Sellepärast pääseb siia vähe niiskust ja sagedasti ei saja siin kuude kaupa mitte piiskagi vihma.

Kaljukitse pöörijoonest lõuna pool ei puhu passaatid ja niiskust toovad Suure ookeani poolt puhuvad tuuled. Sellepärast sajab edelapoolsel rannamaal küllalt vihma, kuna kagupoolsed maakonnad kuiwad ja kõrbetaolised on.

Jõed ja järwed. Lõuna-Ameerika on suurte jõgede maa. Päratu suurte lausikmaade ja niiskuse rohkuse tõttu on jõed siin waga weerikkad, ehk nad küll kõik nii pikad ei ole kui mõned Põhja-Ameerika ja Aafrika jõed. Kõik suuremad jõed woolawad Atlandi ookeani. Andide läänepoolsel küljel leidub ainult väikseid jõekesi. Kõige tähtsam Lõuna-Ameerika jõgi on **Amazonas**. Oma jõgikonna suuruse ja weerohkuse poolest on ta esimene jõgi maa pääl, pikkuse (5¹/₂ tuh. kilom.) poolest aga kolmas. Mitmed tema harudest on suuremad kui meie Euroopa kõige suuremad jõed. Parevalt poolt Amazonase jõkke woolaw Madeira on Wolga jõest pikem. Amazonase allikad on Andide idapoolsel küljel. See jõgi woolab Lõuna-Ameerika mannermaalt peaaegu ta kõige laiemast kohast läbi.

Pikkuse poolest teine Lõuna-Ameerika jõgi on Paranà (üle 3¹/₂ tuh. kilom. pikk). Ta allikad on Brasiilia mägede kagupoolsel küljel. Paranà laia merelahe-taolist jõesuud nimetatakse La Plata'ks. Kolmas, lühem aga siiski weerikas Lõuna-Ameerika jõgi on Orinoko. Ta allikad on Guyana mägedes. Atlandi ookeani woolates, sünnitab ta suure delta.

Kõikide Lõuna-Ameerika jõgede pääl wõiwad laewad sõita, sest need jõed woolawad kõik ta tasandikkudes. Ainult nende ülemjooksul leidub koski ja karestikka.

Järwi on Lõuna-Ameerikas waga vähe. Järwi leidub ainult mägedes ja mannermaa lõunapoolses jaos, mis niisama kui kirdepoolne Kanada jääajal suurte jäaliugustikkudega kaetud oli. Kõige suurem Lõuna-Ameerika järw on Titikaka, Boliivia kiltmaal. Ta on umhes 8000 □-kilom. suur ja kuni 300 meetr, sügaw.

Taimekasw. Nagu Põhja-Ameerikas nii on ka Lõuna-Ameerikas palju metsa (8 milj. □-kilom.) Suurem jagu Lõuna-Ameerikat asub palawas kliimawöös, ja on siin küllalt niiskust. Sellepärast leiame siin suuremalt jaolt troopikametsa. Ainult lõunapoolsetes paraja kliimaga maakondades kaswawad alati haljaste puude ja lehtpuude metsad. Metsade kõrwal leidub siin ka sawannisid ja rohtlaanesid. Kõrbeid leidub ainult läänepoolsel rannamaal ja needki ei ole suured.

Lõuna-Ameerika troopikametsad käiwad oma suuruse, lopsaka taimekaswu ja taimetõude rohkuse poolest Kesk-Aafrika troopikametsadest üle. Iseäranis suured on

troopikametsad Amazonase lausikmaal, kus neid selwa s'teks nimetatakse. Nende all olew maa on suurem kui weerand Euroopast. Kõige tähtsamad puud on siin mitmet seltsi palmipuud ja kuni 15 silda kõrge Bertholletia (bertoleetsia) pähklipuu kolmekandiliste, kõwa koorega pähklitega („Ameerika pähklid“). Palmipuudest on siin kookuspalmid ja elewandipalmid nimetamisewäärt. Wiimaste pähklitel on nii kõwa koor, et neid elewandiluu asemel tarwitatakse. Ka kummipuid kaswab siin, millede mahlast kummit walmistatakse.

Kus vähem wihma sajab, nagu Guyana ja Brasiilia mägisel maal, ning Orinoko lausikmaa põhjapoolses jaos, seal leiame metsa asemel sawannisid. Palmipuu-metsatukki leidub siin igalpool. Jõgede kallastel kaswawad ikka puud ja põõsad. Muud maakohad on rohuga kaetud, mis kuiwal aastaajal ära kuiwab. Orinoko lausikmaa sawannisid nimetatakse ljanos'teks.

Suuremaid rohtlaanesid leidub 30. lõunalaiuse-kraadist lõuna pool, La Plata lausikmaal. Neid rohtlaanesid nimetatakse pampas'teks. Rohtlaas on siin madala hallikasrohelise rohuga kaetud, puud siin ei ole. Jõgede kallastel kaswab ka madalat põõsastikku. Weel waesemad taimekaswu poolst on rohtlaaned kõrgel kiltmaal ja läänepoolsel rannamaal. Siin kaswawad kaktused ja kõwa ning sitke rohi. Kohati leidub siin isegi kõrbet, näit. Atakama kõrbe.

Lõunapoolsete Andide mäeküljed on lehtpuudega ning alati haljaste puudega kaetud. Siin kaswab okaspuu-metsa (Araukaria puud) kõrwal ka lehtpuu-metsa (bukipuud).

Kasulikkude taimede poolst on Lõuna-Ameerika kaunis rikas. Siin on paljude kultuuritaimede, nagu maisi, kartuli ja kookuspalmi-puude kodumaa. Teistest taimedest olgu nimetatud: hiinapuu ja kakaopõõsas, kookapõõsas (mille lehtedest arstirohtu kokaini tehtakse). Paraguay theepõõsas — maté. Eurooplaste poolt siia toodud taimedest on parajas kliimawöös kõrrewiljad ja troopika-kliimawöös suhkru-pilliroog ja kohwipuu väga jõudsasti edenenuud.

Loomad. Loomatõude hulga ja mitmekesiduse poolst wõib Lõuna-Ameerika loomade ringkonda ainult Aafrika ringkonnaga wõrrelda. Kuid nii suuri loomi kui Aafrikas ei ole siin mitte. Suured taimesööjad (nagu elewandid, ninasarwikud, kaelkirjakud ja sarn.) puuduwad siin täiesti. Ka kiskjad elajad on siin vähemad kui wana maailma omad.

Et suur jagu Lõuna-Ameerikat troopikametsa all on, sellepärast leidub siin ka kõige enam väga mitmet tõugu metselajaid. Suurem jagu nendest oskab osawasti puude otsa ronida, mitmed elawad isegi päriselt puude otsas, ilma

et nad terwel eluajal kordagi maa pääle tuleksid. Niisuguste loomade hulka tuleb laiskelajat ja ahwisid arwata. Lindusid elab siin wäga palju, iseäranis papagoisid ja suurenokaga piparlindusid. Papagoidest on kirjud arrased tähelepanemise-wäärt. Puude otsas elab ka hiigla sisalik iguana ja suur hulk madusid. Imetajate loomade seast elawad metsades taapirid, pekarid ja suured sipelgakarud. Wiimased pilluwad oma pikkade, sirbimoodu kõwerate kүүntega termiidi- sipelgapesad laiali ning tabawad oma 1¹/₂ jala pikkuse limase keelega nimet. elukaid omale toiduks. Putukad ja liblikad on siin weel suuremad ja kirjumad kui Sunda saartel ja termiitised ning sipelgaid on siin niisama palju kui Kongoäärsetes Aafrika troopikametsades.

Alpaka.

Sawannides ja rohtlaantes ei ole nii mitmekesiseid loomatusid olemas. Siin elawad suuremal hulgal närijad, kes ennast stepirohuga toidawad, ja suuremad hirwetaolised taimesööjad. Siin leidub ka wööelajaid ja Ameerika ja aalindusid.

Kõige waesemad maakohad loomade poolest on Andide mäeharud ja nende wahel olewad kiltmaad. Siin leidub suuremalt jaolt ilma küüruta kameli seltsisid: laamat, wikunjat, alpakat ja t. Tähelepanemise-wäärt on siin ka kõige suuremad rööwlinnud, kondorid.

Nimet. loomade kõrwal elawad igalpool Lõuna-Ameerikas (kuid mitte kõrgete mägede pääl ja kõige lõunapoolsemas

maakonnas) suuremad leopardi-taolised kiskjad elavad jaguar ja puuma, ning jõgedes krokodillid, keda siin kaiman'ideks nimetatakse. Igalpool leidub siin ka kõige vähemaid ja ilusamaid lindusid — kolibrid.

Mitmed Lõuna-Ameerika loomad on ka Kesk- ja Põhja-Ameerikasse tunginud. Mõned, nagu näit. taapir, elavad ainult Kesk-Ameerikas, teised, nagu jaguar ja puuma on põhja poole kuni Missouri jõeni tunginud. Krokodillid leidus ka Mississipi ja Missouri jõgedes.

Eurooplased, kes Lõuna-Ameerikasse elama asusid, töid siia ka oma koduloomi. Hobused ja veised leidsid põhjapoolsetes ja lõunapoolsetes rohtlaantes väga häid elutingimisi ja siginesid jõudsasti. Lõuna-Ameerika loomadest on ainult laama taltsaks tehtud. Teda tarvitatakse koorma-kandjaks elajaks.

Lõuna-Ameerika indiaanlane.

Rahwas. Rahvast elab Lõuna-Ameerikas vähe (umbes 40 milj.). Ainult Austraalias elab rahvast vähem ja harvemalt. Kõige paksemalt elab rahvast Lõuna-Ameerika rannamaades.

Lõuna-Ameerikas elab kollast, walget ja musta tõugu rahvast. Maa pärisrahwas (indiaanlased) on kollast tõugu. Eurooplaste siiatuleku ajal rändasid ühed indiaanlaste suguharud rohtlaantes ja põlistes metsades ümber, ennast loomapüügist toites, kuna kiltmaade elanikud põldu harisid ja kaunis kõrgele hariduse järjele olid

jõudnud, ning suure riigi asutanud. Eurooplased häwitasid indiaanlaste riigid ära ja Lõuna-Ameerikas tekkisid mitmed eurooplaste asumaad. Üks jagu indiaanlasi jäi oma wana-desse elukohtadesse ja segas ennast eurooplastega. Teised suguharud põgenesid sisemaale wõi on otsa saanud. Praegu on Lõuna-Ameerikas indiaanlasi umbes 5¹/₂ milj. Nendest elavad 2 miljoni ümber kindlates asupaikades. Nagu Põhja-Ameerika indiaanlasedki jagunewad nad väga mitmetesse suguharudesse, kes oma ihunaha karwa kui ka keele poolest üksteisest väga lahku lähewad.

16. aastastjast pääle hakkasid eurooplased (suuremalt osalt hispaanlased ja portugallased) siia rändama. Praegu rändab ka palju eurooplasi Lõuna-Ameerikasse, aga enam itaallasi ja sakslasi. Walget tõugu rahvast elab Lõuna-Ameerikas 12 miljoni ümber.

Musta tõugu on neegrid, keda siia Aafrikast pärisorjadena istanduste päälle toodi. Neid on siin praegu 5 milj. ümber. Nad elavad palawa wöö maakondades. Kuid walgeid, indiaanlasi ja neegrid on siin ainult pool osa kõigist elanikkudest. Teine pool on segawerd metstitsid, mulatid ja tsambod

Praegu on endised Hispaania ja Portugaali asumaad kõik iseseiswad wabariigid. Inglastele, prantslastele ja hollandlastele on nende wäiksed asumaad jäänud. Wabariikidest on Brasiilia portugaalaste asutatud, teised olid ennemalt kõik Hispaania asumaad. Põhja-Ameerika eeskujule järele on nad kõik üksikute wabariikidest koosseiswad riikide kogud. Kuid kultuuri ja rahwa iseloomu poolest on nad enam Mexiko ja Kesk-Ameerika riikide sarnased. Mitmed sisemaal elavad indiaanlaste suguharud on weel paganad, muu rahwas on siin kõik katoliku usku. Põhja-Ameerika Ühisriikidega wõrreldes on rahwas siin vähem haritud, ka on tal vähem iseloomu-kindlust ning ettewõtmise-jõudu. Igalpool haritakse põldu, ja kaswatatakse karja, tööstus seisab wäga madalal edenemise astmel. Wabrikukaupa tuuakse siia Euroopast ja Ühisriikidest. Wabariikides ei ole weel igalpool kindel riikline kord walitsemas. Sagedad mässud ja kodusõjad takistasid tähtsal mõõdul nende riikide edenemise käiku.

Looduse ja rahwa töö poolest jagunewad Lõuna-Ameerika riigid kolme kogusse: 1) idapoolsed, troopika-klimawöö riigid, 2) La Plataäärsed riigid ja 3) Andide mägestikus asuwad riigid.

Troopika Lõuna-Ameerika.

Lõuna-Ameerika idapoolses jaos, Karaiibi merest kuni lõunapoolse pöörijooneni on peaaegu ühesugune palaw ja wäga niiske troopikakliima. Põhja ja lõuna pool on 2 aastaaega; wihmane ja kuiw. Ekwaatori lähedal, Amazonase jõe orus, sajab wihma aasta läbi. Sadude rohkuse tõttu on siin palju jõgesid ja ojasid, mis kõik kas Amazonase wõi Orinoko jõega ühinewad. Et maapind siin lage on, sellepärast on jõgedes weewool wäga pikaldane, ja kõrge weeseisu ajal uputawad jõed wäga laialt kaldamaid üle.

Maapind on siin nii tasane, et sagedasti kõrgendikud puuduwad, mis ühte jõgikonda teisest lahutaks. Näituseks ühendab Kassiquiare (kassikwiaare) jõgi Orinoko jõge Amazonase haru Rio Negro'ga. Niiviisi woolab Orinoko jõest Rio Negro kaudu wett Amazonase jõkke. — Rohke niikuse tõttu on taimekasw siin wäga lopsakas, iseäranis troopikametsades. Neid on jõgede lausikmaadel ja mägede idapoolsetel külgedel iseäranis palju. Ookeani kaldad on mangroowepadrikuga kaetud. Looduse poolest on see Lõuna-

Ameerika jagu kõige rikkam. Rahvast aga elab siin väga vähe. Metsades elavad indiaanlased, kes väga madalal hariduse astmel seisavad. Toiduks püüavad nad omale metsas elajaid ja lindusid ning korjavad marju. Eurooplased, kes juba 16. aastasajal hakkasid, siia rändama, asusid mereäärsetesse mägistesse kohtadesse elama. Sisemaa jäi nende poolt puutumata, ehk küll suured jõed siin väga häädeks, läbikäimise-tee deks on. Sisemaal leidub veel praegugi maakohi, kus eurooplaste jalg veel käinud ei ole. Eurooplased kaswatawad istandustes kõiksugu troopikataimi: kohwi, kakaot, banaanisid, suhkru-pilliroogu ja m.

Kreooli naisterahwas Hollandi Guyanast.

Venezuela ja Guyana.

Troopika Lõuna-Ameerika põhjapoolses jaos asuvad Venezuela (Wenetsueela) wabariik ja Guyana a s u m a a. Suuremalt jaolt on maapind siin mäginine. Loode pool kõrged Venezuela Kordiljeerid ja kagu pool madalam Guyana mäginine maa. Mõlemate wahel on suur Orinoko lausikmaa. Mäed on suuremalt jaolt paksu troopikametsaga

Ljaano Orinoko jõe lausikmaal.

kaetud. Lausikmaal olewaid sawannisid nimetatakse siin ljaanod'eks. Maapinna suuruse poolest (umbes 850.000 □-kilom.) on Venezuela Prantsusmaast ligi 2 korda suurem, rahwast elab siin aga ainult 3 milj. ümber. Nendest on walget tõugu rahwast — eurooplasi ja kreoolisid — üle 100.000 hinge. Kaugelt suurem osa elanikkudest on mestitsid, mulatid ja tsambod. Ka puhast werd neegrid ja indiaanlasi leidub siin. Rahwas elab suuremalt jaolt loodepoolsetes maakondades, Venezuela Kordiljeeride külgedel ja orgudes. Troopikamets on siin kohati maha raiutud ja ta asemel on suured kohwi-, suhkru-pilliroo-, banaanide- ja kakao-istandused. Siin asub ka Venezuela riigi päälinn Caracas (Karakas).

Wähe elab rahwast ljaanodes, kus karja kaswatatakse. Ljaanodeks nimetatakse Orinoko jõe ja ta harude tasast lausikmaad, kus siin ja seal madalaid künkaid leidub. See lausikmaa oli wanasti mere laht, mida jõed aja jooksul kokku kantud uhtmaaga täitsid. Lausikmaal olewad künkad olid merelahes saarteks. Ljaanod on pika rohuga kaetud sawannid. Siin ja seal leidub palmipuu metsatukkasid. Wihmasel aastaajal, mis siin aprilli kuust kuni oktoobrini kestab, katab wesi ljaanot wäga laialt. Wee seest paistawad künkad ja puud wälja. Wee langemise järele katawad järwekesed ja weelombid maad. Kuiwal aastaajal kuiwawad nad ära, rohi närtsib ja ljaanod muutuwad kõrbeks, kus õhk peenikesest tolmust nagu udust hall on. Siin elawate mestistide ja kreoolide talud (haziendad) asuwad jõgede lähedal. Siin kaswatatakse weiseid ja hobusid, kes karjakaupa ljaanos wabalt peaaegu üsna ilma karjasteta ümber hulguwad.

Weel wähem kui ljaanodes elab rahwast Guyana mägisel maal. Eurooplasi leidub siin wäiksel arwul, kes mägedes kulda otsiwad. Pääle selle elawad siin neegrid ja Karaiibi suguharu indiaanlased. Neegrid on endistel aegadel istandustelt põgenenud pärisorjade järeltulijad, kes mägedes Aafrika neegrite wiisil wabalt elawad.

Venezuela riik seisab 13 iseseiswast wabariigist koos. Tööstusest ei wõi siin juttugi olla. Kaubandus ei ole ka suuresti edenenu. Wälja weetakse kohwi, kakao, kulda, loomi ja loomanaid. Riigi päälinn Caracas on La Guaira sadamalinnaga raudtee läbi ühendatud. — Kui kauba- ja sadamalinn on ka Maracaibo nimetamisewäär.

Guyana mägisel maa kagupoolne jagu, Atlandi ookeani kaldal, on eurooplaste päralt. Looduse ja rahwa poolest on see maa naabruses olewa Venezuela riigi sarnane. Rannamadalik on wäga wiljarikas. Kuid palawa ja niiske kliima tõttu on eurooplastele wäga hädaohtlik siia asuda. Iseäranis möllab siin külmtõbi. Sellepärast tuuakse siia töölisteks

istanduste päale malailasi Jaawa saarelt ja tamuulisi Ceylonist. Kõige enam kaswatatakse siin suhkru-pilliroogu. Guyana läänepoolne jagu on inglaste, keskmine (Surinam) — hollandlaste ja idapoolne — prantslaste walitsuse all. Kõige suurem linn on siin Georgetown (dshordshtoun) Inglis-Guyanas. Prantsuse-Guyanas on Cajenne (Kajenn) siit wälja weetawa pipra poolest nimetamisewäart. Hollandlaste päralt on ka mõned saared Lõuna-Ameerika rannas; nendest on Curacao (kürassào) kõige tähtsam.

Brasiilia.

Venezuelast lõuna pool asuwad Brasiilia Ühisriigid, mis 20 üksikust wabariigist koos seisawad. Brasiilia ei ole Euroopast mitte palju vähem (umbes 7.500.000 □-kilom), aga rahvast elab siin ainult 18 milj. ümber. Looduse poolest jaguneb Brasiilia kahte osasse: põhja pool on Amazonase jõe lausikmaa ja lõuna pool — Brasiilia mäginema.

Amazonas on wee rohkuse poolest kõige suurem jõgi meie maakera pinnal. Ta allikad on Andide mägedes umbes 70 kilom. Suure ookeani kaldast eemal. Ta woolab ida poole terwest Lõuna-Ameerika mannermaast läbi. Juba keskmisel jooksul on ta enam kui 5 kilom. lai, oma alamjooksul aga 30 ja enam kilom. Siin on ta kuni 80 kilom. sügaw. Ta jõesuu on suure meralahel sarnane, mille keskel suur Marajo (marashu) saar asub, mis oma suuruse poolest Sitsiilia saarest peaaegu ette käib. Suur hulk jõgesid woolawad lõuna ja põhja poolt Amazonase jõkke, ja sellepärast on temas aasta läbi rohkesti wett. Pahempoolsetest harudest on Rio Negro kõrwal Yapura (japura) nimetamisewäart. Parempoolsetest harudest on Ukayali (ukajaali), Madeira, Topajos (topahós) ja Xingu (shingu) kõike tähtsamad. Isegi 400 wersta kaldast eemal wõib Atlandi ookeanis Amazonase kollakat ning segast wett tähele panna. Suure hulga liiva ja kõntsa päale waatamata, mis Amazonas oma weega ühes wiib, et teki ta jõesus mitte deltat, sest siit möödaminew merewool wõtab jõeweest mahalangewaid ollusid endaga ühes. Amazonase ja tema harujõgede pääl wõiwad laewad käia. Kõigi Amazonase jõgikonna weeteede pikkus ulatab kuni 50.000 kilom. Amazonase pääl wõiwad kõige suuremad merelaewad 2000 wersta jõesuust üles poole sõita. Sellepääle waatamata ei ole laewasõit siin mitte edenenu, ja Amazonase kallastel asub wäga wähe linnu, kus wähe rahvast elab. Kõige tähtsam nendest on Obidos, Amazonase pahemal kaldal.

Amazonas woolab ekwaatori all, kus palju wihma sajab, sellepärast on taimekasw selles jõgikonnas wäga lopsakas.

Maa on siin paksu troopikametsaga kaetud, kust sagedasti wõimata on läbi pääseda. Need troopikametsad, siin selvas'ed nimetatud, on kõige suuremad metsad meie maakera pinnal: nad katawad umbes poole Euroopa suurust maatükki. Puude suuruse ja taimetõude rohkuse poolest käiwad selvased isegi Malai saarestiku troopikametsadest ette. Et taimed väga paksult kaswawad, siis on õhk nendes metsades väga

Amazonase indiaanlased (tagapool on nende eluhoone näha).

sumbunud, niiske ja palaw. Suure hulga loomade ja lindude pääle waatamata, walitseb nendes metsades iseäraline waikus.

Rahwast elab Amazonase selvastes väga wähe: umbes 600.000 indiaanlast, kes suuremalt jaolt weel päris metsinimesed on. Nad elawad üksikute perede wõi külade kaupa metsas, ehitawad omale puukstest kõrgeid hurtsikuid, sagedasti

tulpade otsa. Mitmed suguharud käivad ihubalasti (näit. Botokuudi suguharu). Nende pää-eluülespidamise allikaks on metslooma- ja kalapüük. Elajaid ja lindusid tabavad nad kihwitatud nooltega ja odadega. Mitmed suguharud ei tunne siamaani veel rauda; oma noad, noolte ja odade otsad walmistawad nad luust wõi kiwist. Suurte jõgede ääres elawad indiaanlased on eurooplaste mõju all oma eluwiisisid ja elukorda palju muutnud; nad on ristiisku, kannawad riideid, elawad kindlates eluhoonetes ja hariwad põldu. Nad kaswatawad pääasjalikult puuwilla, maniok'i ja bataatisid.

Amazonase põlistest metsadest weetakse gummit (üle 2 milj. puuda aastas), hiinapuu-koort, kõiksugust kallist waiku ja wärwilist puud wälja. Need kaubad lähewad suuremalt jaolt Parà sadamalinna kaudu wäljamaale.

Lõunapoolne Braasiilia on kõik mäGINE. See on madal kiltmaa, kus kuni 1500 meetr. kõrged mäeharud suuremalt jaolt loode poolt kagu poole lähewad. Ida pool lähewad need mäed kõrgemaks, kus Atlandi ookeani kaldal ~~Sierra de Mantiqueira~~ mägestikus 2500 meetr. kõrgeid mäetippusid leidub. Mägise kalda tõttu on siin hulk häid sadamaid. Üksikute mäeharude wahel on laiad tasandikud, kus suured jõed kas Amazonase jõkke wõi Atlandi ookeani woolawad. Kõige tähtsamad jõed on siin Tocantins, São (saung) Francisco ja Paraná. Weekoskede ja kärestikkude tõttu ei wõi laewad nende pääl palju käia.

Paraná jõe haru Iguazu sünnitab kõige suurepäralisema ja toredama weekose maa pääl. Jõgede kaldad ja mere poole pööratud mägede küljed on troopikametsaga kaetud. Kuiwal kiltmaal metsa ei ole, waid ainult sawannisid, mis siin kampos'teks nimetatakse. Kamposed on pika rohuga kaetud. Kohati leidub ka puid: põhja pool palmipuid ja lõuna pool okaspuid — araukariaid. Maapind on siin wäga sigitaw ja kliima kuiw ning terve. Sellepärast elab ka suurem jagu Brasiilia rahwast selle riigi lõunapoolses jaos.

Rahwas. Brasiilias elab wäga mitmet seltsi rahwast. Nagu teistes Lõuna-Ameerika riikides, nii on ka Brasiilias suurem jagu elanikkudest mestitsid ja mulatid. Ka neegrid elab siin palju, keda alles 19. aastasaja 80-dates aastates siin pärisorjusest wabastati. Eurooplasi ja selle maa endiste

Botokuudi suguharu² mees.

peremeeste, portugallaste, järeltulijaid — kreoolisid elab siin vähem, ehk küll wiimastel aastatel väga palju eurooplasi, iseäranis sakslasi, on hakkanud kagupoolsesse Brasiiliasse rändama. Iseäranis palju Saksa asundusi leidub Rio Grande do Sul riigis Porto Alegre linna ümbruses. Rahwas harib siin suuremalt jaolt põldu. Kõrrewilja aga külwatakse kaunis vähe. Palju enam kaswatatakse siin juuretaimeid, nagu manoik'i, jams'i, bataatisid ning kartulid. Need on rahwa päätoiduaineks. Kõige enam aga kaswatatakse Brasiilias kohwi. Üle poole kõigest ilmaturule ilmuwast kohwist (70%) tuleb Brasiiliast. Kõige suuremad kohwiistandused on São (saaung) Paulo riigis. Siin kaswawast kohwist weetakse suurem jagu Santos'e sadamalinna kaudu välja. — Kampoostes kaswatatakse suurel hulgal weiseid. Mägedes kaewatakse kulda ja teemandikiwa. Tööstus seisab Brasiilias weel väga madalal astmel. Kaubandus on väga jõudsasti edenenud. Kõige enam weetakse kohwi välja (aastas üle 420 milj. franki eest) ning gummit (üle 206 milj. frangi eest aastas). Ka kakao wäljawedu (2,6 milj. puuda) on nimetamise väärt. Braasiilia lõunapoolses jaos on palju raudteesid ehitatud. Kõige tähtsamad sadamalinnad on Rio de Janeiro (riodejaneero), Brasiilia päälinn (800.000 elan.) ja Bahia (baia, 250.000) elan.

La Plataäärsed riigid.

Kaljukitse pöörjooonest lõuna pool on Ameerika mannermaal juba teine nägu. Maapind on suuremalt jaolt lage, ta läheb aga lääne poole järg järgult kõrgemaks. Kliima on paras ja eurooplastele kohane. Mida kaugemale lõuna poole, seda vähem on sadusid ja seda waesem on taimekasw. Troopikametsad on kadunud. Nende asemel leiame sawannisid ja lõuna pool rohtlaanesid. Ka loomade poolest on pöörjooonest lõuna pool olewatel maakondadel põhjapoolsete troopikamaadega vähe sarnadust. Väga palju on siin vähemaid närijaid elajaid, kes ennast taimeteradega toidawad, ning rohtlaanes elutsewaid suuri jooksjaid lindusid, milledest nandu ehk Ameerika jaanalind kõige suurem on. See lind on rohtlaanest peaaegu kadunud; teda peetakse aedadega piiratud koplites (üle 1½ milj. tükki) ta sulgede pärast. Pääle selle leidub siin suurel hulgal eurooplastest siia toodud weiseid ja hobusid, kes rohtlaanes karja kaupa wabalt metsloomade wiisil elutsewad ja siin väga jõudsasti siginenud on. Rahwas elab siin karjakaswatamisest ja põllutööst.

See maa on kolme riigi: Argentiina, Paraguay (paragwaai) ja Uruguay (urugwaai) päralt. Kõige suurem ja rahwarikkam nendest on Argentiina.

Argentiina.

*hõõs
kõõs an*
Maapinna suuruse poolest (umbes 2½ milj. □-kilom.) on Argentiina Saksamaast 5 korda suurem. Rahvast elab siin aga ainult üle 6 milj. inim. Põhja poolt lõuna poole on selle riigi läbimõõt üle 3½ tuhat kilom.; umbes nii kui Walgest merest Egiptusemaani. Sellepärast on ka kliima ja looduse poolest Argentiina põhja- ja lõunapoolsete maakondade wahel suur wähe. Selle poolest wõib Argentiinat kolme osasse jaotada.

Põhjapoolne Argentiina on ühes Paraguay ja Uruguay riikidega kliima ja looduse poolest wäga lõunapoolse Brasiilia sarnane. Põhja pool asuwad suured troopikametsad ja nendest lõuna pool sawannid. Troopikametsadest ja sawannidest ida pool on rida sooseid maakohti, Gran Chaco (gran tshako), mis palmipuude-metsaga ja padrikuga kaetud on. Põhjapoolset Argentiinat niisutawad Paraná (t. wesi) jõgi ja selle harud Paraguay ja Uruguay. Kõige tähtsam Paraguay jõe harudest on Pilcomayo (pilkomaajo). Kuid nimetat. jõgedes on wähem wett kui Amazonase jões, ka ei wõi nende pääl nii suured laewad käia. Paraná jõesuu, La Plata, kuhu ka Uruguay woolab, on merelahe taoline nagu Amazonase jõe-suugi. Nimetatud jõgedel on läbikäimise-teenena selle maa kohta suur tähtsus. La Plata ääres asuwad ka siinsed kõige tähtsamad kaubalinnad: **Buenos Aires** (üle 1.200.000 elan.) Argentiina riigi päälinn ja **Montevideo** (üle 300 000 elan.) Uruguay päälinn. Pääle selle asub La Plata ääres ka La Plata sadamalinn, mis wiimasel ajal jõudsasti edenenu on.

Loodepoolses Argentiinas, iseäranis Gran Chacos, elab rahwast wäga wähe. Selle maa wähesed elanikud, indiaanlased, on jaolt poolharitud, kes banaanid, apelsinid ja matépuud kaswatawad, mille lehtedest nõndanim. Paraguay thee walmistatakse, jaolt on nad weel metsinimesed, kes loomapüügist elawad. Parana ja Uruguay jõgikonnas elab rahwast palju paksemalt. Siin leidub palju Euroopa asunikka, kes suurel mõõdul põidu hariwad ning karja kaswatawad. Eurooplased wõtawad ikka enam ja enam maatükkisid oma kätte ja nad on niwiisi lääne poole kuni Andide mägestikuni tunginud. maa harimist kergendab asunikkudele suur hulk raudteesid, mis siin wiimasel ajal ehitati. Kõige tähtsam raudteeharu läheb ida poolt lääne poole Lõuna-Ameerikast läbi üle Andide mägestiku, Akonkagua wulkaanist mööda. Ta ühendab Buenos Aires'i linna Suure ookeani kaldal olewa Chili (tshiili) riigi Valparaiso (walparaiiso) sadamalinnaga.

Argentiina keskmine jagu on rohtlaas, mis siin pampa'ks nimetatakse. See on lage tasandik. Wäikeste jõgede kõrwal leidub siin wäga palju soolajärwekesi. Pampa on sellesama laiusekraadi all kui Sitsiilia saar, sellepärast on siin kliima

soe. Kuid wihma sajab nii wähe, et puud kaswada ei wõi. Ka on kuiw kagutuul puukaswule hädaohtlik. Pampa on kohati kõwema, kohati pehmema rohuga kaetud, mis Lõuna-Wenemaa stepirohu sarnane on. Mõnes kohas on rohukasw väga kidur, teises kohas jälle on taimekasw nii lopsakas, et hobuse seljas ratsanikku rohu sees näha ei wõi.

Pampad on Argentiina kõige paremad maakohad, kus rahwast paksult elab. Siin elawad pääasjalikult mestitsid ja indiaanlased. Pampas elawaid mestitsisid nimetatakse gaucho'deks (gautshodeks). Nad kaswatawad lambaid (80 milj.), hobusid ja weiseid (29 milj.). Wäljaweetawa lambawilla poolest (11 milj. puuda) on Argentiina Austraalia järel teine riik maa pääl. Hobuseid ja hobusejõhwisid weetakse suurel hulgal Euroopasse. Weiseid tapetakse suurtes tapamajades (saladeros) ja weise- ning lambaliha saadetakse külmanud olekus, soolatult wõi kuwatatult wälja. Loomanahad, sarwed, sõrad, kondid ja kondijahu on siin ka tähtsaks kaubaaineks.

Gauchod elawad oma wäikestes urtsikutes, mis rancho'deks (rantshodeks) nimetatakse. Ranchod on suurtest maatükkidest ümberpiiratud, kus raudtraadist aia taga loomad karjas on. Need väga lihtsad urtsikud on puust ja sawist ehitatud. Lage nendel ei ole, selle aset täidab pilliroost katus. Majakraami ei ole gauchodel peaaegu sugugi olemas. Söögiks on nendel suuremalt jaolt kuiwatatud liha, joogiks — Paraguay thee. Ka kehakate on nendel väga lihtne: pükste ja särgi üle tõmbawad nad triibulise waibamoodu kuue selga, kus keskel pää tarwis auk on tehtud. Pääs kannawad nad laiaäärtega kübarat ja jalas kõrgeid, suurte hõbekannustega saapaid. Igal gauchol on sõjariistaks nuga ja rewolwer. Hobuste ning weiste püüdmise juures tarwitatakse lasso't ja bolas't. Lassoks nimetatakse pikka nõõri, mille otsas olewat sõlme püütawale loomale üle pää wisatakse. Bolas on mitmest rihmast koos, millel igal ühel kuul otsas on. Bolas wisatakse niiwiisi, et kuulide mõjul rihmad ennast tagaetawa looma jalgu ümber mässiwad, ning loom maha kukub. Ehk küll gauchod mitte mingit haridust ei ole saanud, ega kirja ei oska, siiski on nad väga wiisakad ja wõeraste wastu lahked.

Wiimasel ajal on Argentiinasse teiste eurooplaste kõrwal iseäranis palju itaallasi asunud. Asunikud hariwad pampas põldu, sest maapind on siin väga wiljasigitaw. Puuduliku niiskuse pärast ei saa aga siin suuremalt jaolt ilma kunstlise niisutamisetä läbi. Kõige enam kaswatatakse siin nisu ja maisi. Wäljaweetawa nisu ja maisi hulga poolest (5.900.000 t. = ligi 360 milj. puuda aastas) käib ainult Ukraina Argentiinast ette. Pampas ehitatud raudtee-harud tulewad kõik Buenos Airese linna kokku. Selle linna kaudu läheb ka suurem jagu wäljaweetawatest kaupadest wäljamaale.

Argentiina kõige lõunapoolsemat jagu nimetatakse Patagonia'ks. See on keskmise kõrgusega ning kõrbetaoline kiltmaa. Kliima on siin palju külmem ja kuiwem kui pampas. Sellepärast on Patagoonia suuremalt jaolt kidura taimekaswuga rohtlaas. Mitmes kohas leidub siin järwi. Nad on endise suure jääliustiku jätid, mis Patagooniast jääajal niiwiisi katis nagu praegu Gröönimaad. Atlandi ookeani rannalt wiivad mitu raudteed sisemaale, ida poolt lääne poole. Kõige põhjapoolsem nendest läheb üle Andi mägede Chile sadamalinna Valdivia'sse ja ühendab niiwiisi Atlandi ookeani kallast Suure ookeani kaldaga.

Patagoonias elawad poolmetsikud indiaanlased tehuelchid (tehuéltshid) ja araukaanlased, kes ennast karjakaswatomisest ja loom- ning kalapüügist elatawad. Nad on punakapruni ihunahaga ning pika kaswuga rahwas. Neid on umbes 100.000 inim. olemas. Ehk küll Patagoonia Argentiina riigi maakonnaks arwatakse, siiski elawad patagoonlased wabalt üksikutes suuharudes, millede üle päälid walitsewad. Kehakatteks on nendel guanako-kameli karwadest walmistatud kuub, sõjariistadeks bolas ning lasso; mõnedel on ka püssid olemas. Nad elawad loomahakkadest walmistatud telkides. Euroopa asunikud kaswatawad siin lambaid, kitsi, weiseid ja hobusid. Wälja weetakse pääasjalikult lambawilla ja pääle selle weel lambaid, loomahakku ja linnusulgi.

Patagoonlane
(tehuéltshi indiaanlane).

Argentiina riigi päralt on ka Tulemaa saare idapoolne jagu, mis oma looduse poolest wäga Patagoonia sarnane on. Saare päriselanikkude, oona-indiaanlaste, kõrwale asus siia wiimasel ajal ka eurooplasi. Nad kaswatawad pääasjalikult lambaid Tulemaa idapoolsetel rohtlaantel, kus maapäriselanikud guanakopüügist elasid, ja tõrjusid wiimaseid lääne poole wiletsadesse maakohtadesse. Selle tõttu on oona-indiaanlased ida-poolsest Argentiinia päralt olewalt Tulemaa osalt kadunud.

Tulemaast ida pool olewad Falklandi saared on inglaste päralt.

Paraguay.

Argentiinast kirde pool, Parana, Paraguay ja Pilcomayo (pilkomaajo) jõgede läbi temast lahutatud, asub Paraguay

wabariik. Maapinna suuruse poolest on see riik ligi kolm korda meie Eestimaast suurem, rahvast aga elab siin ainult 900.000 inim. ümber (Eestis kuni 1,3 milj.). Elanikud on siin suuremalt osalt mestitsid ja indiaanlased ning räägivad Guaraani indiaanlaste keelt. Ainult ametitalitustes tarvitatakse Hispaania keelt, niisama räägivad seda keelt ka vähesed kirjaoskajad. 50 aasta eest elas siin üle 1.300.000 inim. Kuid 1865–70 a. wältaw sõda häwitas suurema jao elanikest ära. Ülejäanud $\frac{1}{4}$ milj. inimestest oli ainult $\frac{1}{10}$ meeste-rahwad. Selle sõja tõttu on ka majandusline elu siin kängu jäänud. Maa sooja kliima ja lopsaka taimekaswu pääle waa-

Talu Paraguay's.

amata seisab põlluharimine wäga madalal järjel. Ainult matépõõsa kaswatamine on nimetamisewäär. Selle põõsa lehed (Paraguay thee) on tähtis kaubaaine. Maa on suuremalt jaolt wäike-põllupidajatele ära müüdüd, kes pääasjalikult karja kaswatawad. Suured tükid harimata maad, kus weiste karjad wabalt liiguwad, on lihatööstuse seltside käes. Teatud kohtades on tapamajad sisse seatud, kus kinni püütud loomi tapetakse. Siin soolatakse ja kuiwatatakse liha pikkadena ribadena, mis wäljamaale saadetakse, niisama kui ka nahad, kondid ja sõrad, wiimased liimiwabrikutesse. Pää läbikäimise teadeks on Parana ja Paraguay jõed, mis Paraguay

piirides ilma kärestikkudeta on. Kaubad (Paraguay thee, loomad, nahad) lähewad *Asuncioni* linna kaudu wäljamaale. See linn on Paraguay riigi päälinn. Ta asub Paraguay jõe ääres, seal kus temasse Pilcomayo jõgi woolab. Raudtee läbi on ta Buenos-Aires'ega ühendatud.

Uruguay.

Argentiinast ida pool, Uruguay jõe läbi temast lahutatud, asub *Uruguay* wabariik. Ta on Eestimaast 4 korda suurem. Rahwast aga elab siin ainult üle 1 milj. Maapind on kidura puukaswuga künkline tasandik. Argentiina sawannidega tal suurt sarnadust ei ole. Kliima on terwe, kuid temperatuur muutub siin wäga ruttu ning sagedasti. Puhast werd indiaanlasi siin enam ei ole. Suurem jagu elanikkudest on mestitsid. Suuremaa omanikud on kreoolid, kes oma suurte mõisate („estancia“) pääl weiseid (8 milj.) ja lambaid (26 milj.) kaswatawad. Segawerd gauchod on nende juures karjasteks wõi hariwad oma taludes põldu. Wiimasel ajal on siin ka põlluharimine edenenu. Wäikseid talukohti on siin juba kaugelt üle 20.000. Wälja weetakse weiseid, lambaid, willu, loomanaid, liha ja muid karjasaadusi. Kaubad lähewad kõik *Montevideo* linna kaudu (300.000 elan.), mis ka riigi päälinnaks on.

see Kordiljeeride riigid.

Maapind. Lõuna-Ameerika Kordiljeerid ehk Andid algawad loode pool, Karaiibi mere ääres, ja lähewad kolmes harus lõuna poole. Sügawad orud lahutawad neid mäeharusid üksteisest. Nendest lahus asub põhja pool, Magdaleena jõe ja Marakaiibo lahe wahel, 5000 meetr. kõrge Santa Marta mägestik. Ekwaatori all ühinewad Andide mäeharud *Quito* (kwiito) mäesõlmes. Siit lähewad Andid kahes harus lõuna poole. Mäeharude wahel asub siin kõrge kiltmaa, mis lõuna poole laiemaks ja kõrgemaks läheb. Seda kiltmaad nimetatakse *puna*ks. Umbes 30. lõunalaiuse-kraadi all ühinewad Andide mäeharud üheks haruks, mis lõuna poole ikka madalamaks läheb *Maner*maa kõige lõunapoolsemas jaos on mägestik ainult 2—1½ wersta kõrge.

Mägestikus ja kiltmaal asub hulk kõrgeid tegewaid ning kustunuid tulemägesid; need on Ameerika kõige kõrgemad mäetipud. Kõige tähtsamad tulemäed asuwad ekwaatori all (*Chimborazo*, *Kotopaxi*, 6000 meetr. kõrged) ja 15. lõunalaiuse-kraadi all *Titikaka* järwe ümbruses (*Sorata* üle 6000 meetr. kõrge). Kõige kõrgem Ameerika mägi, 7000 m.

kõrgune Akonkagua vulkaan, asub 31. lõunalaiuse-kraadi all. Iseäranis Andide lõunapoolses jaos awaldawad maawärisemised oma häwitawat mõju.

Kliima ja loodus. Andide maakondades on suuremalt jaolt väga kuiw kliima. Et mäed pääle selle väga lähedal merekaldalt asuwad, siis ei ole Andides nimetamisewäärt jõgisid olemas, pääle Magdaleena jõe, mis Karaiibi merde woolab.

Kuid selle pääle waatamata, et mäeselja kõrguse ja kareda kliima tõttu läbikäimine siin väga raske on, ning et maapind siin mitte nii wiljasigitaw ei ole kui ida pool, asus siin juba 500 aasta eest wägew riik, mille elanikud kaunis kõrgele hariduseastmele olid jõudnud. Ka esimesed Hispaania asumaad tekkisid siin mägisel maal. Hispaanlasi meelitasid siia kuld ja hõbe, mis nad suurel hulgal maa pärisrahwa juures leidsid. Et Andid mineraalide poolest väga rikkad on, siis oli mäetöö kaua aega rahwa pää sissetuleku-allikaks. Sellepärast elab ka Andide mägestikus rahwast paksemalt kui mujal Lõuna-Ameerikas. Siin asuwad 5 riiki: Kolumbia, Ecuador, Peru, Bolivia ja Chile ehk Chili (tshiili). Maapinda on nendel kokku pool osa Euroopa maapinnast, rahwast aga elab siin ainult 16 milj. ümber.

Kolumbia, Ecuador, Peru ja Boliivia.

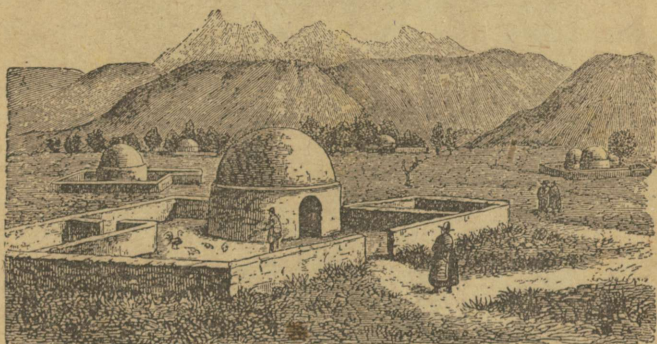
Selle 4 riigi päralt on suurem jagu Andide mägestikust ja selle naabruses olewate Orinoko ja Amazonase madalikkude läänepoolne osa. Idapoolseid troopikametsaga kaetud ning hästi niisutatud mäekülgesid on weel väga wähe uuritud. Siin on suure hulga Orinoko, Amazonase ja Paraguay jõeharude allikad.

Selle maa keskmine jagu on 2—4000 meetr. kõrge. Seal asuwad Andide mäed ja puuna kiltmaa. Soolase ja jaolt sawise, jaolt kiwise wõi liiwase põllupinnaga puuna kiltmaal ei kaswa wilja. Igalpool leidub siin soolajärwi ning soosid. Nendest järwedest, milledest Titikaka kõige suurem on, ei woola jõgesid mere poole. Kiltmaa kliima on wõrdlemisi soe ning kuiw. Nagu igalpool mägedes, nii on ka siin temperatuuri waheldused väga suured. Päewa ajal on päikese käes väga kuum, kuna öösel kraadiklaas alla 0 langeb. Wihma sajab siin wähe, selleasemel möllawad siin lumetusid, ja sagedasti kõue müristamise ajal sajab rängasti rahet. Lumepiir on mägedes kuiwa kliima tõttu väga kõrgel.

Taimekasw on kidur, puid ei ole siin olemaski. Maapind on suuremalt osalt õreda põõsastikuga kaetud. Ka halli ning kõwa rohuga steppisid leidub siin, kus kliima väga kuiw on. Kõige enam kaswab siin 5—6 meetri kõrguseid

kaktusid, mis ka ahjukütteks tarvitatakse. Loomi on siin vähe, kõige enam leidub siin sisalikka ja närijaid. Waese looduse pääle waatamata on puuna kiltmaa oma kuiwa ja terve kliima tõttu selle maa kõige rahwarikkam osa.

Mägedest lääne pool olewal rannamaal sajab ainult põhjapoolses jaos rohkesti troopikawihma, mille tõttu maapind rikka taimekaswuga kaetud on. 2. lõunalaiuse-kraadist lõuna pool on rannamaa wäga kuiw, wihma sajab siin wäga harwa ja mitmetel maakohtadel on kõrbe nägu. Selle nähtuse põhjuseks on lõuna poolt mööda merkallast tulew külm Peru merewool. Külma mere poolt tulewad tuuled toowad küll niiskust ühes, aga weeaur ei wõi sooja õhku sattudes mitte tiheneda ja wihma sünnitada. Sarnast nähtust paneme ka Lõuna-Aafrika edelapoolsel rannamaal tähele.

Quichua indiaanlaste küla.

Rahwast elab siin 13 milj. inimese ümber. Nendest on suurem jagu indiaanlased ja mestitsid, kuna kreoolisid ja eurooplasi kaunis vähe on. Andide mägestikus elawad indiaanlased üksikutes suguharudes, milledest Quichua (kitshua) suguharu kõige tähtsam on. Mitmed suguharud, iseäranis Andide idapoolsel küljel, seisawad weel praegu wäga madalal hariduse astmel. Suurem jagu indiaanlastest aga harib põldu ja kaswatab karja. Juba enne eurooplaste siia-tulekut asus Andide mägestikus suur ning wõimus riik, mille asutajad, Inka suguharu indiaanlased (praeguste Quichua indiaanlaste esiwanemad), teisi suguharusid enda alla heitsid. Inkad jõudsid niisama kõrgele hariduse astmele, nagu atsteekid Mexikos. Nemad oskasid sawist ning metallist tarbeasju walmistada ja kangast kududa, ehitasid sildu, hauakambrid ning templid, mis nad kõiksugu kujudega kaunistasid. Nad sillutasid teesid ja oskasid isegi täheteaduslisi uurimisi ette

wõtta. 16. aastasajal heitsid hispaanlased inkade riigi oma alla, ja laotasid indiaanlaste seas ristiuku laiali. Wõitjad segasid ennast aga tähtsal moodsul indiaanlastegu, nii et praegused indiaanlased mitmeid iseloomu-jooni hispaanlastest pärinud on.

Rahwa töö ja aine line järg. Nagu teistes endistes Hispaania asumaades, nii on ka siin suurem jagu maapinda

Ecuadorimaa indiaanlane.

selle maa ärawõitjate, hispaanlaste järeltulijate (kreoolide) oma. Kreoolid elavad suurmaa-omanikkudena oma mõisate — haziendade — pääl. Mestitsid ja indiaanlased rendiwad nende käest väga rasketel tingimistel maalapikesi. Oma raskete elutingimiste poolest wõib niisugusi rentnikka pärisorjadega wõrrelda. Rannamaakondadesse tuuakse wiimasel ajal põllutöolistena hiinlasi.

Rahwa pää-tööharu on siin põlluharimine. Andide idapoolsetel külgedel ja rannamadaliku põhjapoolses jaos, kus maapind hästi niisutatud ja kliima palaw on, kaswatatakse troopikataimi: kakaot, kohwi, suhkru-pilliroogu, banaanisid ja hiinapuid. Kuiwa ning paraja kliimaga maakondades kaswatatakse neidsamasugusid taimi, mis Kesk- ja Lõuna-Euroopaski: wiinamarju, aiawilja, maisi ja muud kõrrewilja. Kõrgemates kohtades kaswatatakse enam koduloomi, keda pääasjalikult koormakandjateks tarwitatakse, nagu laamasid ja hobueeslid. Wiimased on tugewamad ja woiwad enam külma ja nälga kannatada kui esimesed. Laamatõugu alpaka't kaswatatakse ta willa pärast (waata pilt lhk. 232). Metsloomadest püütakse laamatõugu guanako't ta willa pärast ja wäikest närijat elajid chinchilla't (tshintshiljat) ta naha pärast.

Wäga tähtis on siin ka mäetöö, sest Andide mägestik on mineraalide poolest wäga rikas. Pääasjalikult kaewatakse siin hõbedat, waske, kulda ja tina. Rannamadalikus leidub rikkaid salpeetri lademeid ja saarte pääl suuri linnusõnniku lademeid, mis siit guano (gwaano) nime all tähtsa wäeteainena suurel hulgal wälja weetakse. Wabrikutööstust ei ole siin peaaegu olemaski. Wabrikukaupa tuuakse siia Euroopast ja Ühisriikidest.

Kaubandus on suuremalt osalt inglaste ja sakslaste käes. Kaubanduse edenemise takistuseks on wiletsad läbikäimised ja raudteede wähenenud arw.

Suurem jagu linnadest asub kiltmaal, mererannast eemal. Kõige põhjapoolsem riik on Kolumbia, Bogotá päälinnaga (120.000 elan.). Pääle kulla, hõbedat ja wase weetakse Kolumbiast kohwi, kakaot, loomi ning loomanahku wälja. Rahwast elab Kolumbias ligi 5 milj. inim.

Kolumbiast edela pool asub mägise maapinnaga wäike Ecuadori riik, Quito päälinnaga. See linn on raudtee läbi Guayaquil'i (gwajakwili) sadamalinnaga ühendatud. Kõige enam weetakse siit kakaot wälja, pääle selle weel gummit, kohwi, guanot ja õlest kübaraid. Selle riigi päralt on guanolademetest poolest rikkad Galapagos'e saared (Suures ookeanis, üle 1100 kilom. Ecuadori rannast lääne pool). Ecuadorist lõuna pool asub Peru riik, neljast riigist kõige suurem ja rahwarikkam (umbes 5.000.000 elan.). Riigi päälinn Lima (liima, 150.000 elan.) on Callao (kaljao) sadamalinnaga raudtee läbi ühendatud. Suhkru, soola ja willa kõrwal weetakse siit metallisid, hiinapuukoort ja guanot wälja.

Bolivia piirid ei ulata mererannani. Majandusliselt on see maa wähe edenenu. Ainult mäetöö on siin tähele-

panemise-wäärt. Wälja weeti siit 1912. a. tina (ligi 120 milj. frangi eest), waske ja hõbedat (7570 puuda), pääle selle vähemal mõõdul tsinki, wolframi ja antimoni.

Chile.

Andide mägestiku lõunapoolses jaos asub Chile (tshiile) ehk Chili riik. Selle mägestiku läänepoolsed küljed ja Suure ookeani rannamadalik 19. lõunalaiuse-kraadist lõuna pool on Chile päralt, kuna Andide idapoolsed küljed Argentiina päralt on. Andide mäeselg on mõlemate riikide wahel rajaks. Mõõda Suure ookeani kallast läheb teine 2 wersta kõrge graniidi mägestik lõuna poole, n. n Rannaäärised Kordiljeerid. 42. lõunalaiuse-kraadist läheb selle mägestiku asemel rida kaljusaari Suure ookeani randa mõõda lõuna poole. Nende jatkuks wõib Tulemaa saarel olewaid mägesid pidada. Kaljusaarte kui ka mannermaa rannad on merekoolude tõttu väga sopolised.

Chile põhjapoolses jaos on kliima palaw ja kuiw. Siin asub salpeetri lademete poolest rikas Atakaama kõrbe. Lõuna pool on kliima paras, ja sademeid on siin rohkesti. Selle tõttu leidub rannaäärsetes maakohtades palju järwi. Ehk küll Andid siin madalamaks lähewad, sellegipärast on nad rohkete sademete tõttu enam lumega kaetud; ka suuri jääliugustikka leidub siin suurel arwul. 47. lõunalaiuse-kraadi all, s. o. niisama kaugel ekwaatorist kui Alpi mäed Euroopas, ulatawad jääliugustikud kuni merekaldani. Põhja-maapoolikul wõib seda ainult Gröönimaal tähele panna. Andide mäeküljed on Chiles paksu metsaga kaetud. Alamates maakohtades kaswawad alatihaljad tammed ja bukipuud, kõrgemates — mitmetseltsi okaspuud, iseäranis araukaariad.

Lõuna-Ameerika riikide seast elab Chiles rahwast kõige paksemalt, 4 milj. inim. Nendest on kaugelt suurem osa mestitsid ja kreoolid. Indiaanlasi on siin wähe. Paraja kliima tõttu on Chile riigi rahwas töökam, ettewõtlikum ning hakkajam kui teistes Kordiljeeride riikides. Chile põhjapoolsed maakonnad on kõrbetaolised, ja põldu harida on siin wõimata. Sellepärast tehtakse siin pääasjalikult mäetööd. Ka wabrikutööstus on nendes maakohtades, nimetamisewäärt. Chile keskmistes maakohtades, mis kliima poolest väga Lõuna-Euroopa sarnased on, haritakse põldu, sest põllupind on väga wiljasigitaw. Siin kaswatatakse Euroopa kõrrewilju, iseäranis nisu, wiina- ja wiljapuid. Keskmistes Chile riigi maakondades elab rahwast kõige paksemalt. Siin asub ka selle riigi päälinn **Santjago** (350 000 elan.).

Lõunapoolsetes maakondades elab wähe rahwast. Suuremalt jaolt elawad siin poolmetsikud indiaanlased. Nende kõige

tähtsam suguharu on araukaanlased, kes kaua aega suure waprusega oma iseseiswust hispaanlaste wastu kaitse-
sid. Wiimasel ajal on aga ka eurooplasi, iseäranis sakslasi,
siia asuma hakkanud, kes lambaid kaswatawad. Lõunapoolse
Chile saadused lähewad Valdivia sadama kaudu wäljamaale.

Kaubandus on Chiles ülepää kõrgemale edenemise-ast-
mele jõudnud kui teistes Kordiljeeride riikides. Kõige enam
weetakse salpeetrit wälja: umbes 320 milj. frangi eest
aastas. Teised wäljaweo-kaubad on hõbe, kuld, wask ja
nisu. Chile sadamalinn Valparaiso (100.000 elan.) on
San Franzisko järel kõige tähtsam Ameerika kaubalinn Suure
ookeani kaldal. Kaubawahetus Chile üksikute maakondade
wahel sünnib suuremalt jaolt mere kaudu. Kuid raudteesid
on siia ka juba üle 5000 kilom. ehitatud. Pääle selle ühendab
üks raudtee-haru Valparaiso linna Buenos-Airesiga. See
raudtee läheb 3500 meetri kõrgusel Andide mägedest üle.
Selle tee kaudu on teekond mõlemate linnade wahel 11 paewa
wõrra lühem kui merd mööda Magellani wäina kaudu.

Rahwaharidus seisab Chiles kõrgemal järjel kui teistes
Lõuna-Ameerika riikides. Algkoolisid on suur hulk olemas.
Chile päälinnas Santjagos asub ülikool ja muud kõrgemad
õpeasutused.

Oma wälimuse poolest läheb Chile rahwas nagu teisedki
mestitsid hispaanlastest tähtsal mõõdul lahku. Selle tõttu, et
nad indiaanlastega segatud on, ei ole nende näojooned mitte
nii peenikesed kui hispaanlaste omad. Juuksed on nendel
jämedad ja karmid. Nende ülikonna kõige tähtsam osa on
lai mantel pontsho, mida nad wäga maitserikkalt ümber
oskawad wõtta. Nagu hispaanlased, nii armastab ka Chile
rahwas kõiksugu lõbustusi. Igas linnas leidub suuri puiestee-
sid ja puiestikka, kus jõukam rahwas armastab jalutussõitu-
sid ette wõtta. Hispaania maitstes kergetest telliskiwi-dest ehi-
tatud majad on enamasti ühekordsed, et sagedate maawäri-
semiste puhul mitte nii palju õnnetust ei sünniks. Ülepää
on maawärisemised siin inimestele wäga suurt kahju teinud.
Nii häwitas maawärisemine 1906. a. suurema jao Santjago
linnast ära. Akna ruutude asemel on akende ees sagedasti
ainult raudwõred. Wäiksed hoowid majade keskel on puude
ja põõsaste läbi aedadeks muudetud. Uulitsaid hoitakse siin
hästi korras ja eeskujulises puhtuses. Lähikäimise kergendu-
seks on siin igalpool elektri- ja hobuse-raudteed ehitatud.

Üle 700 kilom. Lõuna-Ameerika rannast lääne pool asub
Suures ookeanis Chile riigi päralt olew Juan Fernandez'i
kaljusaarestik. Nende saarte taimeriiik niisama kui Galapagos'i
saarte oma näitab, et nimet. saared meie maakera wanemate
ajajärgkude sünnitused on.

Chile riigi päralt on ka mägise Tulemaa saare läänepoolne osa. Kliima on siin väga kare: suvi on niiske ja külm, ning vihma sajab rängasti. Mägede küljed on madala, alatihalja metsaga kaetud. Metsa wahelt ulatawad suured jääliugustikud merekaldani. Saare põhjapoolses osas on kullalademeid leitud.

Siin elaw Indiaani suguharu, Tulemaa saarlased ehk oona'd, seisab väga madalal hariduse astmel. See kollaka-pruuni ihunahaga rahwas on väikse kaswuga ning kõhna käte ja jalgadega. Külma kliima pääle vaatamata käiwad Tulemaa saarlased peaaegu üsna halasti. Ainukeseks kehakatteks on nendel guanako nahk. Nad elawad puukstest tehtud onnides, ja sõjariistu walmistawad nad endale puust wõi kiwist. Eluülespidamist muretsewad nad endale pääasjalikult kalapüügi läbi, sest wiimasel ajal Tulemaa saarele asunud eurooplased kaswatawad nendel rohtlaantel lambaid, kus oona-indiaanlased guanakosid püüdsid. Selle päätoiduse allika kaotamise tõttu sulawad maa päriselanikud ruttu kokku, ja kaugel ei ole see aeg, kus see hääde waimuannetega suguharu maa päält kadunud on. — Magellani wäina kaldal tekkisid mõned asundused ja linnakesed. Siin peatawad need laewad, mis lõuna poolt ümber Ameerika sõidawad.

Chile riigi päralt on suures ookeanis Waihu ehk Ülestõusmise püha saar. Selle saare elanikud seisawad madalal hariduse astmel ja toidawad endid kalapüügist. Suurte kiwikujude ja ehituste waremete järele peab otsustama, et siin wanasti kõrgemal hariduse astmel seisaw rahwas on elanud

---

Ülewaade.

Nagu meie ülewalpool nägime, seisis Põhja-Ameerika wanematel ajajärkudel wana-maailmaga ühenduses. Gröönimaa, Islandi, Färöeri ja Shetlandi saared on endise Ameerika ja Euroopa wahelise ühenduse jälistena weel alles. Ka taimestiku ja loomastiku poolest seisab Põhja-Ameerika wana-maailmale väga lähedal. Meie leiame Põhja-Ameerikast põhjapõtra, kobrast ja meile tuttawaid metsapuud.

Ida pool lahutab Ameerikat 3—6¹/₂ tuhande kilom. laiune Atlandi ookean Euroopast ja Aafrikast, lääne pool 6—15 tuhande kilom. laiune Waikne ehk suur ookean Aasiast ja Austraaliast. Sellepärast leiti Ameerika alles 15. aastasaja lõpul. Ainult kaugel põhjas läheneb loode pool Ameerika Aasiale, kus neid omas kõige kitsamas kohas kuni 90 kilom. lai Beringi wain lahutab. Siit kaudu on esimesed inimesed Aasiast Ameerikasse tulnud. Nende suurte merede pääle

waatamata, on Ameerika seisukoht väga õnnelik, sest mere-sõidu edenemise läbi, iseäranis aurulaewade tarwitusele wõtmise tõttu, on läbikäimine ühelt poolt Ameerika ja teiselt poolt Euroopa ning Ida-Aasia (Hiina-Jaapani) suurte kultuuriwaldade wahel väga elawaks läinud. Panama kaanali awamise tõttu kaswab weel Ameerika tähtsus, sest tema tarwitada on nüüd kõige otsem meretee Lääne-Euroopa ja Ida-Aasia wahel. Ameerikat ühendawad Euroopaga kõige kindlamad ajaloolised ja majanduslised sidemed.

Kaubanduslist läbikäimist Ameerikas edendawad põhja pool sopilised mererannad oma hääde sadamatega. Lõuna pool täidawad merekäärude aset laiad ja sügawad jõesuud ning laewasõidule kõlbulikud weerikkad jõed.

Pää-mäeharud, Kordiljeeri ehk Andi mäed, lähewad Ameerika lääneranda mööda põhja poolt lõuna poole. See mägestik on Ida-Aasia randa mööda kirde poole minewa kurrulise mägestikuga wulkaaniste Aleuti (ale-uuti) saarte rea läbi ühendatud. — Maakera jahtumise tõttu tõmbas ta kõwa koor ennast kokku, mis idast lääne poole sihitud ristloodis rõhumist tekitas. Selleläbi sündis juba maakera wanal ajal Alleghany mägestik ja temaga kõrwuti minewad mäeharud. Need jõud jätkasid oma tegewuse ka maakera keskajal. Tertiär ajal ilmutasid nad ennast Ameerika läänepoolses osas suure jõuga, siin maakera pinda lääne poole hiiglakortsudeks kokku ajades, mis meile siin kõrgete ja pikkade mäeharjade kujul esinewad. Nii tekkis Kaljumägestik (mille jalal maakera kesk-aja lademed püsti on aetud, kuna nad ida pool ristloodis üksteise pääl asuwad), Sierra Nevada, Kaskaadi mäed ja t. Need mägestikud lähewad lõuna poole Mexiko piiridesse, kus suur hulk tulemägesid asub. Mexikost lõuna pool, Kesk-Ameerika riikides, keerawad need mäeharud ida ja kirde poole ning lõpewad Karaiibi mere ääres.

Panama ja Tehuantepeki maakitsustel ei leia meie kurrulise mägestiku jälgegi. Siin leidub ainult tulemägesid, tuffilademetega ja tertiär-ajajärgu mäetõugusid, millest järeldatakse, et see side Põhja- ja Lõuna-Ameerika wahel geoloogiliselt mitte ammu ei ole sündinud.

Nagu Põhja- nii on ka Lõuna-Ameerika idapoolses osas alg- ja wana aja mäetõugudest mägestikud aasta miljonite jooksul loodusejõudude (rabemise ja m.) läbi madalateks tompmägestikkudeks muudetud. Kuna aga Põhja-Ameerikas Alleghany mägestikus weel maakera wanal ajal maakera koore kortsutõmbamist on olnud, asuwad Lõuna-Ameerikas Guyana ja Brasiilia tompmägestikkudes juba siluuri ajast pääle kõik uhtmäetõud (iseäranis kriidi ajast) täiesti ristloodis üksteise pääl. — Kordiljeeride ja ida pool asuwate tompmägestikkude wahel asuwad laialised lausikmaad, Põhja-

Ameerikas Arkti ja Mississipi lausikmaad ja Lõuna-Ameerikas Orinoko äärsed Ijanosed, Amazonase jõe selvased ja La Plata pampased. Nende lausikmaade maapõhjas leidub wana aja mäetõugusid, mille pääl aga suuremalt osalt uuemad ja, isearanis Lõuna-Ameerikas, kõige uuemad uhtlademed asuwad. — Laialiste lausikmaade tõttu ei tõuse ka Ameerika pind mitte nii kõrgele üle merepinna kui seda kõrge Kordiljeeri mägestiku tõttu arwata wõiks, nimelt ainult kuni 650 meetr.

Kõrbed puuduwad Ameerikas peaegu täiesti, ainult Atakaama Lõuna-Ameerikas ja kiltmaad Kaljumägestikust lääne pool on kõrbetaolised tasandikud.

Nagu meie sellest näeme, on Ameerikal küna moodu maapind: ida ja lääne pool on maapind kõrgem, keskel on lausikmaa. Põhja-Jäämere kaldalt wõib lõuna poole kuni Mexiko laheni rännata ja Lõuna-Ameerikas Orinoko jõest lõuna poole kuni Patagoniasse, ilma et tuleks mägestikust üle minna. Mägestikkude ja kiltmaade all on umbes pool Ameerika pinnast ja lausikmaade all teine pool.

Nagu põhjapoolne Euroopa, nii on ka Põhja-Ameerika Hudsoni lahe äärest kuni 40. põhjalaiuse kraadini paksu jääkorraga kaetud olnud, niisama ka Lõuna-Ameerika Horni neemest kuni 30. lõunalaiuse kraadini. Selle paksu jääkatte edasinihkumise läbi on maapinna wälimine kuju muidugi tähtsalt muudetud. Läänepoolse mägestiku meie aja jääliugustikud olid sel ajal ka palju suuremad. Kahtlemata on suur osa Ameerika järwede st jää tegewuse läbi tekkinud, kuid suured Kanada järwed maakera pinna liikumiste tõttu. Kordiljeeri mägestiku soolase weega madalad järwed on endiste palju suuremate weekogude jätsed.

Suurte lausikmaade tõttu on Ameerikas ka suured jõed tekkinud, mis läbikäimist üksikute maakondade wahel väga kergendawad. Sest Ameerika suurematel jõgedel on väga lühike mägestikust wõi kiltmaast läbiwoolaw ülemjooks, kuna neil lausikmaadel väga pikk laewasõidule kõlbulik alamjooks on. Näit. woolawad Lauritsa jõgi ja Mississipi omal terwel jooksul lausikmaast läbi, mispärast nende pääl ka peaaegu kuni allikateni laewad sõita wõiwad. Päälegi on weelakmed Ameerika jõgikondade wahel nii madalad, et wiimaseid väga kergesti wõib kaanalite abil ühendada.

Ameerika läbimõõt põhjast lõunani on üle 18.000 kilom., sellepärast leiame siin ka väga mitmesuguse kliimaga maakohti. Kuid põhjapoolsete ja lõunapoolsete maakohtade kliima wahel ei ole wahed mitte nii suured kui Aasias. Nimelt puuduwad Ameerikas ida poolt lääne poole minewad mägestikud ja teiselt poolt mõjuwad kaugele mannermaa sisse ulataw Mexiko laht ning suured järwed ja jõed kliima pääle, millepärast siin kliima geograafilise laiuse järele ühetaoliselt

muutub. Kuid niisuguste mägestikkude puudumisel ei ole ka külmadel nabamaa-tuultel mitte mingit takistust tee pääl ees kuni troopikawööni. Need tuuled tekitavad näit. Mississipi lausikmaal talwel kanget külma ja Lõuna-Ameerikas on nende mõju tunda isegi Paraguay ülemjooksul. Sellewasu on aga ka selleläbi palawatele troopikatuultele võimaldatud kaugele nabamaadesse suwel oma mõju awaldada

Kliima järele võib Ameerikat järgmistesse piirkondadesse jagada:

1. Gröönimaa, Arkti saarestik ja põhjapoolne rannamaa, 5—10 kraadi laiuselt, asuwad nabamaa-kliimawöös. Wiimane ulatab Hudsoni lahe ääres ja Labradoris kaugele lõuna poole, sest põhja poolt tulewad külmad merewoolud toowad randadele külma ja täidawad Hudsoni lahe ajujääga, mis alles suwel sulab. Mägestikkude puudusel puhuwad siin külmad nabamaa-tuuled takistamatalt üle maa. Pehmem on kliima loode pool, kus laiulisel maisamaal soojemad suwid walitsewad ja kõrrewiljade kasvatamist kuni 62. põhjalaiuse-kraadini võimaldawad.

2. Kaljumägestiku ümbruses asuw kiltmaa tekitab Briti Põhja-Ameerika ja Ühisriikide keskmises ja idapoolses osas sarnaseid kliimalisi olusid, kui meie Kesk-Aasias nägime. Suwel on see piirkond päikese läbi kuumaks aetud ja siis puhuwad siin Mexiko lahest ja Atlandi ookeani poolt mussoonitaolised tuuled. Alleghany mägestiku ümbruses, Kanada järwede ääres ja põhjapoolsete jõgede allikate piirkonnas on küllalt sademeid kõiksuguste taimede kasvatamiseks. Edela pool aga on suwel maapind palaw ning isegi meretuuled jätawad oma niiskuse mägede külgedele ja ei too Kaljumägestiku ümbruses asuwale lausikmaale sademeid. Sellepärast on siin ka suuremalt osalt kõrbed, mis lõuna poole Mexiko piiridesse ulatawad, ja ida pool rohtlaaned (Missouriäärsed sawannid). Suwel on siin palju soojem kui Euroopas nendesamade laiusekraadide all ja talwel palju külmem põhja poolt ja Kaljumägestiku poolt tulewate külmade õhuwoolude läbi, mille tõttu ühe päewa jooksul temperatuur 20—30° wõrra langeda võib. Ka walitsewad siin talwel kardetawad lumetuisud.

3. Põhja-Ameerika läänerand on Kaljumägestiku läbi külmade põhjatuulte eest kaitstud. Siin walitseb pehme merekliima, lõuna pool keskmise sademete hulgaga, kuna põhja pool meretuuled rohkesti sademeid toowad.

4. Sarnased kliimalised olud walitsewad ka Lõuna-Ameerika läänepoolsetel randadel. Põhja pool (iseäranis Ecuadoris) ja lõuna pool (Chiles) toowad läänetuuled rohkesti sademeid ühes. Mõlemate piirkondade wahel asuwad kuiwad, isegi kõrbetaolised maakohad, sest randa mööda põhja poole

minewa külma merewoolu tõttu ei ole siin sademeid ja temperatuur on madalam kui harilikult nendesamade laiusekraadide all.

5. Ka Kordiljeeridest ida pool leidub rohtlaani, iseäranis lõunapoolses osas (pampased), sest läänerrannale sademeid toovad meretuuled, on mägestikust ida pool kuivad.

6. Kõikides maades, mis mainitud 5 piirkonda ei kuulu, Mexiko rannamaadest kuni Brasiilia rannamaadeni, Atlandi ookeanist lääne poole kuni mägedeni, ühes Lääne-Indiaga, walitseb troopikakliima, kus poolitaja ümbruses iga päew hoowihma sajab ja sellest ekwatoriaalsete sademete piirkonnast põhja ja lõuna pool suure sademete hulgaga sellel aastaajal, kui päike kõige kõrgemal üle waatepiiri asub (suwel), kuna talwel kuiw on.

Põhja-Ameerikal on enam mannermaa kliima, sest põhja pool ei ole ta Põhja-Jäämerest puhuwate külmade tuulte eest mitte kaitstud, kuna Lõuna-Ameerikal suuremalt jaolt merekliima on. Üleüldseit on Ameerika kliima jahedam kui teiste maailma-jagude oma. Kuid mitte igas paigas ei ole Ameerika kliima terwe. Iseäranis on Mexiko lahe ja Karaiibi mere rannamaad häwitawa kollatõbe asupaigad.

Sademetete poolest wõib Ameerikat 6 piirkonda jagada: 1. poolitaja ümbruskond, 2. troopikasademetete piirkond (esimesest põhja ja lõuna pool kuni pöörijoonteni), 3. iga aastaaja sademete piirkond (Lõuna-Ameerika lõunapoolne osa, Põhja-Ameerika idapoolne osa ja lääne-rannamaa põhjapoolne osa), 4. talwesademetete piirkond (Chile ja Kalifornia), 5. suwesademetete piirkond (Põhja-Ameerika põhjapoolne osa) ja 6. sademetest waesed piirkonnad (kõrbed Sierra Nevada ja Kaljumägestiku wahel, Peru ja Boliivia rannamaad). (Kaart lhk. 251)

Ameerika on ainus maailma-jagu, mis külma põhja kliimawööst lõuna paraja kliimawööni ulatab. Selle pääle põhjeneb ka Ameerika taimestiku ja loomastiku suur mitmekesisus. Mõnes Lõuna-Ameerika osas, iseäranis Amazonase jõe selvestes, on nii rikas ja lopsakas taimekasw, kui peagu mitte kusagil mujal meie maakera pinnal, suure maapinna niiskuse ja Atlandi ookeani poolt puhuwa sooja ning niiske tuule tõttu. Kuidsiin juures on tähelepanemise-wäärt, et Ameerikast wäga wähe kultuuritaimi on wana-maailma toodud (mais, kartulid, oad, kõrwits, toomaatid, tubakas, wanill ja t.), kuna wana-maailmast Ameerikasse wiidud kulturitaimed siin wäga hästi on edenenud (nisu, puuwilla-põõsas, kohwipuu, suhkru-pilliroog).

Ameerika lobsaka taimekaswu kohane on ka ta loomastiku rikkus. Ameerikas puuduwad küll wana-maailma suured imetajad (elewant, kaamel, lõwi, tiiger ja t.) kuid iseäranis on Lõuna-Ameerikas suure niiskuse ja laialiste

metsade tõttu väga palju lindusid, putukaid ja kahepaikseid. Wanast-maailmast siia toodud loomadele on Ameerika kliima ja muud elutingimised väga kohased.

Oma mineraalide rikkuse poolest käib Ameerika teistest maailma jagudest ette. Iseäranis rikas on lääne pool kallide ja kasulikkude metallide poolest Kordiljeeri mägestik. Aga ka ida pool on Alleghany mägestik kiwiõli, kiwisöe ja raua poolest rikas.

Õnnelikud geograafilised olud hakkasid juba kohe pääle Ameerika ülesleidmist eurooplasi siia meelitama. Iseäranis

suurt külgetõmbamise jõudu awaldasid kallid metallid, kõige enam muidugi kuld. Juba väljasõidul Hispaaniast mõtles Kolumbus rikka kullasaagi pääle ja püüdmise võimalikult palju kulda võita awateles tema järeltulijaid („konkwistadoorisid“) tekkonda Ameerikasse ettewõtma. Kulda otsides heitsid hispaanlased terve Troopika-Ameerika oma alla Mexikost kuni Chileni ja portugallased Brasiiliamaa. Need asumaad wabastasid en-

nast 19. aastasaja algul emamaadest, kuid praegugi walitseb Brasiilias Portugali keel ja teistes lõunapoolsetes maades Mexikost algades Hispaania keel. Walitsewaks usuks nendes maades on Katoliku usk.

Ka Põhja-Ameerika sai warsti Euroopa meresõitjate reisu-sihiks. Kõige enne asusid siia mitmesse kohta prantslased, nii siis ka Romaani suguharu rahwas. Iseäranis tähtsad olid prantslaste asundused Lorenzi (Lauritsa) jõgikonnas. Tänapäew ongi weel suure osa Kanada elanikkude läbikäimise-keeleks Prantsuse keel. Kuid warsti muutusid olud Põhja-Ameerikas. 1759 aastal said Quebeci juures prantslased inglaste poolt löödud ja nende asumaad läksid inglaste kätte ja Põhja-Ameerika sattus Germaani kultuuri mõju alla. Niiwiisi on Ameerikas kaks kultuuri piirkonda: Mexikost algades lõuna poole Romaani kultuuri piirkond ja Mexikost põhja pool Ger-

Ameerika sademete kaart.

maani kultuuri piirkond. Looduse rikkuste pääle vaatamata on Romaani kultuuri piirkond majanduslise edenemise poolest Germaani omast taha jäänud. Algusest saadik ei olnud siia tulnud hispaanlastel ja portugallastel mitte nõu siia jäädawal elama asuda, et maad harida, waid et wõimalikult palju metalliwarasid omandada. Lõuna-Ameerikas on Euroopa sisse-rändajad weel praegu kaugelt wähemuses sealt maa rahwa arwuga wõrreldes. Kreoolid ei ole töökad ja puudub nendel tahtmisejõud. Waen üksikute rahwuste wahel on suur, nii et mässud ja kodusõjad siin sagedad nähtused olid. Selle all kannatawad weel praegugi wäiksed troopika-riigid. Suuremad Lõuna-Ameerika riigid Brasiilia, Argentiina ja Chile on wiimastel aastakümnetel majandusliselt jõudsasti edenenu-d. Kui rahwaarw siin kaswab ja suuremad kapitaalid käsitada on maawarade saawutamiseks, saawad need riigid rikasteks riikideks maakera pinnal.

Ameerika maapinna suuruse kohta elab siin wähe inimesi (1 □-kilom. / inim.). Paksult elab rahwast Ühisriikide kirdepoolses osas (kuni 150 inim. 1 □-kilom.). Kõige paksemalt elab rahwast Antilli saartel. — Ameerika elanikud on kollast tõugu päris rahwad: 1) põhjarahwad (nende seas eskimod kõige tähtsamad) ja 2) indiaanlased (18 milj.). Kaugelt suurem osa elanikkudest on mujalt siia rännanud wõi sisse-rändajate järeltulijad. Nendest on üle poole kõikidest Ameerika elanikkudest walget tõugu (üle 90 milj.) Musta tõugu neegrid ja mulatid (üle 30 miij.) elawad Ühisriikide lõunapoolses jaos, Kesk-Ameerika saartel ja Brasiilias. Kollast tõugu hiinlasi ja jaapanlasi (üle 200.000) elab kõige rohkem Ühisriikide läänerannas. Pääle selle leidub Ameerikas weel palju eurooplaste ja indiaanlaste segawerd järeltulijaid, keda mestitsi'deks nimetatakse.

Pääle mõne metsiku Indiaani suguharu on kõik Ameerika elanikud ristiusku, Põhja-Ameerikas on rahwas suuremalt osalt protestandid, Kesk- ja Lõuna-Ameerikas katoliku usku.

Suur osa indiaanlastest elatab ennast loomapüügist. Kultuuri-rahwad muretsewad omale päätoidust põlluharimisega. Aga ka karjakaswamise pääle pandakse suurt rõhku, iseäranis Ühisriikides, Brasiilias ja Argentinast. Wäga tähtis on Ameerikas ka mäetöö ning Ühisriikide idapoolses osas õitseb wabrikutööstus.

Läbikäimise- teedest on Ameerika wäga rikas, iseäranis tihe on raudtee-wõrk Ühisriikides.

Ameerika kaubandus on nii jõudsalt edenenu-d, et ainult Euroopa oma temast üle käib.

Austraalia ehk Okeania.

Ülewaade.

Austraalia seisab kolmest jaost koos: Austraalia mannermaa, teda põhja ning ida poolt piiraw Papua — Uue Meremaa saarestikkude look ja Polüneesia saarestikud.

Austraalia mannermaa ühes Tasmaania saarega on kõige wanematest ajajärkudest muutmatalt seisma jäänud ristloodis lademetega kiltmaa.

Papua — Uue Meremaa saarestiku looga jaod on Uus Guinea ühes Bismarck'i ja Salomoni saarestikkudega, Uue Hebridi, Uue Kaledoonia ja Uue Meremaa saared. Need saared on uuematel ajajärkudel maakera pinna kortsutõmbamise läbi sündinud kurrulise mägestiku jätised. Neid võib Malai saarestiku jatkuks arwata. Nagu Malai saarestikus, nii on ka siin palju tulemägesid leida.

Nimetatud saartest ida pool on suures ookeanis mitmed väikeste ning suuremalt jaolt madalate saarte kogud. Nad on kas korallide sünnitused või tulemägede tegewuse läbi tekkinud. Neid saarestikka nimetatakse Polüneesiaiks.

Suurus ja piirid. Austraalia („Lõunamaa“) on kõige väiksem maailma-jagu. Aasiast¹ on ta näit 6 korda vähem. Austraalia läbimõõt lääne poolt (Steepi [stiipi] neem) ida poole (Byroni [beirni] neem) on 4000 kilom., põhja poolt (Yorki neem) lõuna poole (Wilsoni [uils'ni] neem) kõige laiemal kohal üle 3000 kilom. Kõikidest maailmajagudest on Austraalia ainukene, mis terwelt maakera lõunapoolikul asub. Kaljukitse pöörijoon jaotab teda peaaegu pooleks: lõunapoolne jagu on põhjapoolsest vähe suurem.

Austraalia on Suurest ja India ookeanist ümberpiiratud. Kaldad on siin weel vähem sopilised kui Aafrika omad. Lahesid ja poolsaari on väga vähe; kõige suurem poolsaar — York (jork) — on põhja pool. Sealsamas on ka kõige sügawamalt mannermaa sisse tungiw laht — Karpen-taaria. Teine suur, aga vähe mannermaa sisse tungiw laht on Austraalia laht lõuna pool. Siiski leidub Austraalia kallastel häid sadamaid.

Teistest maailmajagudest on Austraalia ainult Aasiale kaunis lähedal. Kaugus nende wahel on umbes 2½ tuhat kilom., aga mõlema mannermaade wahel on palju suuri ja väikseid saari. Kõige suurem nendest on Uus Guinea saar, Austraaliast madala Torres'i wäina läbi lahutatud.

Lõuna pool on niisama madal Bass'i väin, mis Tasmaania saart Austraaliast lahutab. Nagu näha, olid Uus Guinea kui ka Tasmaania ennemalt mannermaa jaod.

Austraalia kirdepoolset randa mööda läheb kagu poole 2000 kilom. pikk weaalune kaljurinnak, nõnda nim. „Suur Barriere (barjäär) riff“. Ainult mõnest kohast on laewadel wõimalik siit läbisõita.

Uurimisereiside ajalugu. Eurooplased on Austraaliast weel hiljem teada saanud kui Ameerikast. Tuntud meresõitja, portugallane Magelhães, kes esimesena ümber Lõuna-Ameerika purjetas ja ringi ümber maakera sõitis, leidis sellel reisil 1521. aastal Marianne saared ning Uue Guinea üles. Austraalia mannermaale tulid alles 17. aastasajal esimestena hollandlased, kellel juba sel ajal asumaad Malai saarestikul olid. Selle tõttu nimetati Austraaliat esialgselt „Uueks Hollandi-maaks“, ja mitmed kohad on seal weel tänapäewani oma endised Hollandi nimed alalhoidnud. 18. aastasaja lõpul leidis Inglis meresõitja Cook (kuuk) Hawaii, Tahiti ja teised saarestikud üles ja uuris lähemalt Uue Meremaa kaksiksaart. 18. aastasajal panid inglased oma siinsetele asumadele Austraalia kagupoolsel kaldal aluse. Siia saadeti esialgul kurjategijaid. 19. aastasaja keskel oli terve Austraalia inglaste walitsuse all. Inglise asusid aga ainult ranna-maakondadesse elama; sisemaad uurida oli väga raske, sest siin oli waja weeta kõrbedest läbi tungida. 1862. aastal läks Inglis reisijal Stewartil (stjuortil) korda esimesena lõuna poolt põhja poole Austraaliast risti läbi tungida.

Kuid praegugi on weel Austraalia keskmised maakohad wähe uuritud, niisama wähe tunneme meie Uue Guinea sisemisi maakohti.

Austraalia mannermaa.

Maapind. Nagu Aafrika, nii on ka Austraalia suur kiltmaa, mis aga Aafrika omast madalam on. Selle kiltmaa ääred on kõrgemad ida ja lääne pool, kus nad mere poole järsult alla langewad. Sisemistes Austraalia osades waheldawad kiltmaad madalikkudega, nii et seda mannermaad kolme piirkonda wõib jagada: 1) ida pool Austraalia Kordiljeerid, 2) nendest lääne pool kesk-madalik ja 3) läänekiltmaa, mis poole osa mannermaast oma alla wõtab. 1. Austraalia Kordiljeerid lähewad mitmes mäeharus mööda Austraalia idaranda Wilsoni neemest algades ja põhja poole madalamaks minnes kuni Yorki neemeni. Ida pool langewad need mäed järsult mererannale alla, kuna nad lääne poole pikkamisi laumaks lähewad. Lõunapoolses osas, Wilsoni

Austraalia maakaart.

neemest kuni 32. lõuna l. kraadini, on mägestik kõige kõrgem. Siin asuvad alg-aja mäetõugudest Austraalia Alpid. Selle mägestiku kõige kõrgem tipp Townsend (tounsens) on aga ainult 2300 meetr. kõrge. Sellepärast on siin mäed ka ainult talwel lumega kaetud. Mäetipud on ümmargust wormi, ja selle tõttu ei ole raske nende otsa pääseda. Austraalia Alpidest põhja pool asuvad madalamad liiwakiivist Sinised mäed lambi mäetippudega, millede wahel sügawaid kuristikka leidub ja mis järsult mere kaldale alla langewad. Suurem osa Austraalia Kordiljeeridest on metsaga kaetud. Põikorgude puudus takistas kaua aega asunikka lääne poole tungimast, nüüd aga lähewad kaks raudteed mägestikust läbi.

2. Austraalia Kordiljeerid lähewad lääne poole laumaks, kus nad poolelti kõrbetaoliseks lausikmaaks muutuwad. Selle lausikmaa madalamas kohas asub Eyre (eere) järw, mille weepind 11,6 meetr. merepinnast madalamal on. Kaks rida mäeharusid ja künkaid jagawad seda Austraalia kesk-lausikmaad kolme osasse: põhja pool Karpentaaria lahe piirkond, kuhu selle maa jõed woolawad, keskmine lausikmaa osa, mis igast küljest mäeharudest piiratud on ja millest jõed merde ei pääse ning lõuna pool Murray-Darling'i jõgikond.

3. Kesk-lausikmaa piiriks lääne pool on kõrgendikud milledega Austraalia lääne-kiltmaa algab, mis oma alla wõtab ligi poole Austraalia mannermaast. Selle kiltmaa keskmine kõrbetaoline osa on madalam (200—300 meetr. üle merep.), kuna teda ida ja lääne poolt mäeharud piirawad (ida pool kuni 1600 meetr. üle merep., lääne pool kuni 1150 meetr.). Austraalia lääne-kiltmaa jagatakse lääne poolt ida poole minewate kõrgendikude läbi 2 osasse: põhja pool suur liiwakõrbe ja lõuna pool suur Victoria kõrbe. Esimese kõrbe pinnas leiame kõrbe liiwakiwi, tuiskliiwa-hangesid ja kohati wähemaid sawiseid kohti. Kohati liiwane, kohati kaljune Victoria kõrbe läheb lõuna poole laumaks ja lõpeb „puuta tasandikuga“ mis 90—100 meetri kõrguselt mere poole järsult alla langeb.

Lääne-kiltmaa alg- ja wana-aja mäetõugudest kõrgendikudel on lambi harjaga laudmägestiku kuju. Iseäranis tuul teeb nende kallal oma häwitamise tööd, mispärast nendel ka terawad kontuurid ja järsud kallakud on. Ainult mõnes niiskemas kohas on mägede küljed taimekaswuga kaetud. Tegewaid tulemägesid ei ole Austraalias mitte.

Kliima. Austraalia asub lõuna maapoolikul, sellepärast lähewad seal aastajad meie omadest lahku: kõige soojemad kuud Austraalias on jaanuar ning weebruar, kõige külmemad — juuni ning juuli. Põhjapoolne Austraalia on soojas kliimawöös (troopikawöös). Kliima on seal niisamasugune nagu Indiaski: talwet ei ole sugugi olemas, ainult wihmased aasta-

ajad waheldawad kuiwadega. Lõunapoolne jagu on parajas wõõs, aga pöörjoone lähedal. Kliima on seal Euroopa kliima sarnane: ka seal on 4 aastaaega, aga talw on väga pehme. Austraalias on suuremalt jaolt mannermaa kliima. Temperatuuri waheldused on väga suured, iseäranis mannermaa keskel: suwel tõuseb palawus üle 50°, kuna talwel temperatuur 0 pääle langeb. Nagu kõigis teistes maades, mis pöörjoone lähedal asuwad, nii on ka Austraalia kliimas iseäranis kuiwus silmapaistew. Ainult põhja- ja idapoolsetel mererandadel sajab mõnikord rängasti wihma. Austraalia põhjapoolne jagu ulatab troopikawihmade wõõsse. Seal puhuwad mussooni tuuled nagu kagupoolses Austraaliaski: oktoobri kuust kuni aprilli kuuni s. o. Austraalia suwel, kirde poolt, ookeanist niiskust ühes kandes, ja aprillist oktoobrini, s. o. Austraalia talwel kagu poolt, Austraalia mannermaalt, mille tõttu tuul kuiw on. Aga põhjapoolsetel rannamaadel sajab ainult ranna ääres palju wihma. Niisama palju wihma sajab ka idarannal, kuhu mere poolt puhuw passaati tuul niiskust ühes toob. Mida sügawamal mannermaal, seda kuiwem on kliima, sest niiskust, mida tuuled Suurest ookeanist ühes toowad, takistawad kõrged kiltmaa ääred edasi tungimast. Kesk-Austraalias sajab niisama harwa wihma kui Saharas wõi Araabia kõrbetes.

Jõed ja järwed. Kuiwa kliima tõttu on Austraalias väga wähe jõgesid ja nad on kõik wee poolest waesed. Suwel kuiwawad nad wahel üsna ära, wõi jääb nendest ainult järwekesi wõi weelompisid järele, mis üksteisega mitte ühenduses ei seisa. Sellewastu aga paisuwad nad wihmaajal tugewasti, tungiwad üle kallaste ja sünnitawad weeputusi. Niisugusid jõgesid nimetatakse creek'ideks (kriikideks). Kõige suurem on Eyre järwe hoowaw Cooper creek (kuuper-kriik). Isegi praegune kõige suurem Austraalia jõgi Murray (mörrei) oma pika jõeharu Darling'iga ei ole palju teist laadi. Temas on ainult selle tõttu rohkem wett, et ta allikad mägedes asuwad. Laewasõiduks ei kõlba Austraalia jõed mitte, Murray pääl wõiwad ainult lootsikud käia.

Austraalias on ka wähe järwi. Suur osa neist on soolase weega, ja kuiwal ajal muutuwad nad sooks. Kõige suuremad järwed on siin Eyre ja Torrens. Esimene, suurem, on Laadoga järwest 2 korda wähem.

Taimekasw. Kuiwa kliima tõttu on suur jagu Austraaliast kõrbetega, rohtlaantega ja sawannidega kaetud. Metsi leidub suuremalt jaolt ainult põhja- ja idapoolsetel rannamaal. Seal kaswawad, niisama nagu ka Uues Guineas, troopikametsad, kagu poolt aga ja Tasmaania saarel on alati haljaste puude metsa olemas.

Austraalia rohtlaantel on isemoodu kujud: püütu suured maatikid on kõiksugu akaatsia ja madala eukalüptuse tõugu

okaspõõsastikuga kaetud. Neid põõsastikka nimetatakse „skrub'iks“. Iseäranis põhja pool kasvab skrub nii tihedalt, et wõimata on tast läbi pääseda. Kohati kasvab skrub'i asemel kõwa rohi wõi niisugused taimed, mis soolarikast maapinda armastawad. Austraalia mannermaa läänepoolses ja keskmises jaos asuwad suured kõrbed. Kaljukõrbed waheldawad liiwaküngastega. Kaljukõrbed iseäranis on täitsa ilma taimekaswuta. Allikaid, ja selle tõttu niiskust, on Austraalia kõrbetes weel vähem kui Wana maailma omades, sellepärast on Austraalia kõrbest läbipääsemine iseäranis raske.

Eukalüptuse puud.

äraauramist vähendada. Selle tõttu on Austraalia metsades wähe warju ja puude all kasvawad harilikult põõsad. Kasulikkude taimede poolest on Austraalia wäga waené. Kõik kultuuritaimed on eurooplased siia ühes toonud. Selle wastu on eurooplased aga ka Austraalia taimi, nagu näit. eukalüptused, teistesse maailma-jagudesse wiinud.

Loomad. Austraalia loomadel on teiste ilmajagude loomadega wähe sarnadust. Neid loetakse ise ringkonda. Neid loomi, mis teistes maades elawad, ei leidu siin ülepää mitte. Enne eurooplaste siiatulekut ei olnud siin ei kabjaelajaid, ei närijaid ega ahwisid. Kiskjatest loomadest leidus siin ainult metskoeri, dingo'sid, keda, nagu näha, juba enne eurooplaste sijaasumist Austraaliasse oli toodud. Kõikide nimetatud loomade asemel elawad Austraalias kukkurloomad. Nad on oma nime kõhualusest kotist saanud, kus sees nad oma poegi kaswatawad. Oma wälimise kuju ja eluwiisi poolest

Põhjapoolse rannamaa troopikametsad tuletawad jaolt India ja Malai saarestiku metsi meelde. Kagupoolsed Austraalia metsad on, aga koguni teist laadi kui teised, näit. Põhja-Aafrika alati haljad metsad. Neid puid, mis nendes metsades kasvawad, ei leidu teistest maailma-jagudest. Kõige enam kasvawad siin mitmetsugu eukalüptused, milledest mõned isegi kuni 75 sülla kõrguseni ulatawad, araukaariad ja puutaolised sõnajalad. Metsad näewad siin isemoodu wälja: vähese niiskuse tõttu seisawad puud õredalt, nende lehed on kahwatanud ja nagu pleekinud ning hallikat ehk helesinikat karwa. Sagedasti ei ole lehed mitte oma laia küljega päikese poole pööratud, waid serwaga, et selleläbi niiskuse

on väga mitmet seltsi kukkurloomi olemas. Nende seas leidub kiskjaid elajaid, taimesööjaid, puude pääl ronijaid ning muti moodu maa sees elavaid. Ka suuruse poolest lähewad nad väga lahku: kõige suurem nendest, kanguru, on inimese suurune, kuna kõige vähem meie hiirest mitte suurem ei ole.

Austraalias elawad ka nõndanimetatud lindelajad: nokksiil ja nokkelajas. Neid leidub ka Tasmaanias ja Uue Guinea saarel. Oma nime on need elajad sellest saa-

Austraalia metsas.

nud, et nendel nina asemel linnunokk on ja et nad linnu moodu munewad.

Austraalia lindude seas on ka mitmed niisugused, keda mujal ei leidu: must luik, menuura ehk kannelsaba, tutiga papagoid ehk kakadud. Põhjapoolsetes troopikametsades leidub toredat paradiisilindu, sawannides aga Aafrika jaanalinnutaolist emu't ehk kasuari. Kahepaikseid, sisalikka ja madusid (iseäranis kihwtiseid) leidub Austraalias suurel hulgal, ning põhjapoolsetes maakohtades ka krokodillised.

Loomi, keda inimene wõiks taltsutada ja koduloomaks tarwitada, ei ole Austraalias olemaski. Kõik koduloomad on eurooplastest siia toodud. Mitmed nendest, nagu lambad ja hobused, on siin wäga jõudsasti siginenud. Mitmeid Euroopast toodud loomi, nagu kodujäneseid ja rottisid, ning lindude seast warbla-si, on siin nüüd nii suurel hulgal, et nad suurt kahju teewad ja et neid igal wiisil häwitama peab. Mida enam maatükkisid

11 [Lõuna-Austraalia päriselanik.

Euroopa asunikud oma põldude ja karjamaade alla wõtawad, seda rutemalt kahaneb Austraalia pärisloomade arv.

Rahwas. Austraalias elab harwemalt rahvast kui teistes ilmajagudes (üle 5 milj. inim). Suurem jagu elanikkudest on walget tõugu ja Euroopast siia asunud; musta ja kollast tõugu rahvast elab siin wäga wähe. Musta tõugu on Austraalia päriselanikud, keda weel 100.000 ümber olemas on. Nendel on mustad juuksed ja suur ning tihe habe; ihunahk on nendel tumepruun, peaaegu must; jalad ja käed peenikesed ning nõrgad, jalawarbad on wäga paenduwad, peaaegu nagu ahwidelgi. Mitmes kohas on Austraalias päriselanikka

leitud, kellel terve keha peenikeste karwadega kaetud on. Waimliselt seisab Austraalia pärisrahwas madalamal astmel kui Afrika neegrid ja Suure ookeani saarte elanikud. Selle eest on nendel aga wäga teraw silmanägemine ja kõrwakuulmine. Pääle mõne juuretaime ei ole Austraalias söödawaid taimi olemas, sellepärast oli eurooplaste siiatuleku ajal austraallastel põlluharimine täitsa tundmata. Nende elu-ülespidamise allikaks on looma- ning kalapüük, milles nad wäga osawad on. Sõjariistad teewad nad endale puust, kiwist ja konnakarpedest. Muu seas on nad puust wiskamiseriista, „bumeraangi“ wä ja mõetnud, mis kui ta sihitawat looma tabanud on, pääle selle, wiskaja juurde tagasi lennab. Sööki austraalla-ed ei wäli, nad sööwad isegi putukate rööwikuid. Kenakateks on nendel puukoorest põll, kuna nad õlade ümber wähest ka kanguru nabka kannawad. Oma silmõo wärwivad nad walge, punase ja musta wärwiga kirjuks, ja oma keha kaunistawad nad tätoweerimise läbi. Oma lihtsaid eluhõõneid walmistawad nad puukstest, millede otsad maa sisse

pistetakse ja päält puukoorega kinni kaetakse. Sagedasti tarwitawad nad ulualusena ka koopaid ja õõnsaid puutüwesid. Tuld sütitawad nad kahe kuiwa puutüki õerumise läbi. Usu poolest on kaugele suurem osa Austraalia pärisrahvast paganad.

Eurooplased on Austraalia pärisrahvast kaugele sisemaale tõrjunud, Tasmaania saarel aga neid täitsa ära häwitunud. Euroopa asunikud käiwad pärisrahwaga ülepää halwalt, toorelt ning ülekohtuselt ümber. Väike osa mustadest on walitsuse toetusel kindlatesse elukohtadesse asunud.

Eurooplased, iseäranis inglased, hakkasid 19. aastasajal wäiksel arwul Austraaliasse asuma. Austraalia mannermaa kagupoolsel rannal olemasolewatesse asumaadesse saatsid inglased kurjategijaid, kes pääle nuhtluse tähtaja lõppu wabade asunikudena siia elama jäid. Sel wiisil on Austraalia asumaale, nagu Siberilgi, siiasaadetud kurjategijate läbi põhi pandud. Kui 19. aastasaja keskel rikkaid kullalademeid leiti, siis hakkas siia wäga palju rahwast woolama. Inglased kuulutasid siis terve Austraalia mannermaa oma asumaaks ning lõpetasid kurjategijate siiasaatmise. Praegu on $\frac{9}{10}$ Austraalia elanikkudest inglased.

Kirdepoolse Austraalia päriselanik.

Maa päriselanikkude küla Põhja-Austraalias.

Kollast tõugu rahvast on Austraalias väga vähe (umbes 35.000 inim.), suuremalt jaolt Hiina ja Jaapani töölised. Et nad madala tööpalga tõttu walget werd töölistele kardetud wõitstelejateks said, sellepärast on neile wiimasel ajal keelatud Austraaliasse asuda.

Austraalia asumaad. Austraalia mannermaa on 5 asumaad wahel ära jaotatud. Need asumaad on: Victoria, Uus Lõuna-Wales (ueels), Queensland (kiinslend), Lääne-Austraalia ja Lõuna-Austraalia. Victoria on kõige vähem asumaad, rahvast elab siin aga paksemalt kui teistes asumaades; Lääne-Austraalia on kõige suurem, aga rahvast elab siin kõige õredamalt. Igal asumaal on ise oma walitsus ja oma seadused. Iga asumaad walitseb Inglise kuninga poolt nimetatud kuberner. Ühes Tasmaania saare peal olewa, sellesamanimelise asumaaga on Austraalia asumaadel kokku ühine parlament, ja kõikide asumaade üle walitseb Inglise kuninga poolt nimetatud kindralkuberner. See asumaade kogu (Inglise keeli „The Commonwealth of Australia“) on peaaegu iseseisaw.

Austraalias elab rahwas suuremalt jaolt mererandadel; sisemaal elab rahvast väga õredalt, iseäranis lääne pool, kus 100 □-kilom. ainult 6 inimest elawad. Austraaliasse ei rända Euroopast mitte niipalju inimesi kui Põhja-Ameerika Ühisriikidesse ehk Kanadasse. Sellepärast ei kaswa ka Austraalias rahwaarw nii jõudsasti kui nimetatud riikides. Harimiseks kõlbulikkude maad leidub mererandadel, sisemaal on aga ainult kunstliku niisutamise abil wõimalik põldu harida. Rahwas kaswatab siin suurel määral karja, peamiselt lambaid, nende kõrwal aga ka weiseid ja hobuseid. Austraalia karjakaswatajaid nimetatakse „skwatteriteks“. Nende käes on päratu suured maatükid, kus kümned tuhanded lambad ilma karjasteta aasta ümber karjamaal wiibiwad. Et lambad mitte laiali ei jookseks ja neid dingode kallalekippumise eest hoida, on need karjamaad okastraadist aiaga ümber piiratud. Austraalia karjamaade all on 1.300.000 □-kilom; sellest wõime endile nende suurust selgemalt ette kujutada. Okastraadist aia korraspidamiseks on iseäralised ülewaatajad ametis. Üks kord aastas waatab skwatter oma lambakarja läbi, loeb oma lambad üle ja märgib nad ära. Lammaste pügamiseks käiwad ise pügajad ühest talust teise. Mitmes kohas pügatakse lambaid masinate abil, mis auru-wõi elektrijõuga ümber aetakse. Kõige enam lambaid kaswatakse Uues Lõuna-Walesis.

Karjakaswatajate kõrwal on mäetöö Austraalia elanikkude kõige tähtsam tööharu. Austraalia on iseäranis rikas kulla poolest, mis teradena liiwa seest wälja pestakse wõi wana aja kiltkiwist kullasoontena leitakse. Niisama leidub

siin ka kullarikkaid ränikiwisoni. Kõige rikkamad kulla-kaewandused on Lääne-Austraalias. Siin leitud kulla poolest on Austraalia kolmas riik maa pääl. Niisama kolmandamal kohal asub Austraalia siin leiduwa tina poolest. Edelapoolses Austraalias leiti wiimasel ajal ka kallid kiwa (temantisid, rubiinid ja topaasid).

Põldu haritakse Austraalia lõunapoolses jaos, kus nisu külwatakse, ja põhjapoolses jaos rannamaadel, kus puuwilla ja suhkru-pilliroogu kaswatatakse. Töolisteks on istandustel saarte elanikud, keda sagedasti pettuse abil ja wägisi siia tuuakse, kus nad sunniwiisil üle nende jõu käiwat tööd peawad tegema. Wabrikuid on Austraalias wäga wähe; wabrikukaupa weetakse siia Euroopast ja Ameerikast. Austraalia kaubandus on wäga tähtis. Wälja weetakse siit lambawillu, theed ja puud. Kõige tähtsamad Austraalia sadama- ja kaubalinnad on Sydney Uues Lõuna-Walesis (550.000 elan.), Melbourne (melbörn) Victoria asumaal (600.000 elan.) ja Adelaide Lõuna-Austraalias (200.000 elan.). Queenslandi asumaa päälinn on Brisbane (brisben, agulitega 150.000 elan.). Wiies osa Austraalia elanikkudest elab linnas. Linnad on üksteisega ja sisemaaga raudtee läbi ühendatud. Kõige enam raudteesid leidub Austraalia kagu-poolses osas. Merealused telegraafid ühendawad Austraaliat Singapuri, Kanada ja Uue Meremaaga.

Suurem jagu Austraalia elanikkudest on protestandi usku, aga ka katoliklasi leidub siin. Rahwaharidus seisab siin kõrgemal järjel kui isegi Inglismaal. Ülemalnimetatud 3 suures linnas kui ka Hobart'is, Tasmaania saarel, asuwad ülikoolid.

Austraalia saared

ehk

Okeania kitsamas mõttes.

Kõikidest ookeanidest on Suur ehk Waikne ookean kõige suurem. Ta katab enam kui kolmandama osa kõigest maa-kerapinnast. Saari on selles ookeanis ka palju enam kui teistes, näit. Atlandi ookeanis. Saared asuwad suuremalt jaolt selle ookeani läänepoolses ja keskmises jaos: mida kaugemale ida poole, Ameerika rannale lähemale, seda vähem leidub siin saari. Saared asuwad suuremate kogudena merealustel kõrgendikkudel, mis wäga sügawate kohtade läbi üksteisest lahutatud on. Kõige suurem siinamaani mõõdetud sügawus (üle 9500 meetri) on Mariaani saarestikust lõuna pool. Suuremalt jaolt lähewad saarestikkudes saared reana

loode poolt kagu poole. Et üksikutes saarestikkudes saared enam ehk vähem korralikult otsejoones wõi loogana reas seisawad, wõib arwata, et nad muud ei ole kui wee alla wajunud mannermaade mäetipud. Mitmete saarte pääl leidub kustunud ja tegewaid wulkaanisid. Rida tulemägesid läheb loogana Filippiinide saarestikust kuni Uue Meremaa saareni. Looduse ja rahwa poolest jaotatakse kõik Austraalia saared nelja kogusse: Melaneesia, Uus Meremaa, Polüneesia ja Mikroneesia.

Melaneesia.

Melaneesiaks nimetatakse Austraalia mannermaast kirde pool olewaid saaretikka, mis Torresi wäina ning Koralli mere läbi temast lahutatud on: Uus Guinea, Bismarcki saarestik, Salomoni saared, Uue Hebridi saarestik, Uus Kaledoonia ja Fidshi saarestik. Nimet. saarte seast on Uus Guinea kõige suurem. Oma suuruse poolest (800.000 □-kilom.) on ta teine saar meie maakera pinnal ja meie Eesti ning Lätimaast peaaegu 10 korda suurem. Kõik ülewal nimetatud saared on mägised. Uue Guinea saare läänepoolses osas ja keskkohal leidub isegi üle 4500 meetr. kõrgeid igawese lumega kaetud mägesid, Pik Karstens ja Pik Willemina. Siin on üle 800 kilom. pikkuselt laewasõidule kõlbliku kirde poole woolawa Sepik'i jõe allikad. Lõuna poole woolab siit Uue Guinea kõige suurem jõgi Fly (flei). Oma looduse poolest on need saared lüliks Austraalia ja India wahel; kuid kliima on siin jahedam. Nagu Austraalia mannermaa põhjapoolne jagu, nii asuwad ka need saared mussonituulte piirkonnas. Siin sajab palju wihma, mille pärast ka suurem jagu maapinda lopsaka troopikametsaga kaetud on. Taimekasw on enam Malai saarestiku oma sarnane, kuna loomadel Austraalia loomadega palju sarnadust on. Pääle selle leidub siin weel paradiisilindu ning metsiga. Mida kaugemale ida poole, seda waesemad on need saared oma taimekaswu ning loomatõugude poolest. Uue Hebridi saartel puuduwad imetajad loomad täiesti.

Rahwas. Nimetatud saarte musta tõugu elanikka nimetatakse papua'teks. See nimi tuleb malaikeelsest sõnast papuwah, mis „käharat, säbarat, kräsujuukselist“ tähendab. Rahwa järele nimetati ka neid saari Melaneesiaks (Greeka keeli melas = must, neesos = saar). Oma wälimuse poolest on papuad väga neegrite sarnased. Ihunahk on nendel tumepruun; mustad kräsujuuksed kaswawad väga pikaks, niisama ka habe; nina on nendel lai, weidi allapoole käänatud; niisama on ka nende paksude huultega suu väga lai. Sagedasti ei ole papuatel kehakatet olemaski. Mõne saare pääl kannawad

Uue Guinea elanikud.

Papuad Salomoni saartelt.

nad palmilehtedest punutud põlle. Sellewastu on aga nende juuksed väga keeruliselt ja kunstlikult palmitud. Väga suurel määral tarvitakse siin ka mitmesuguseid õlest, konnakarpidest ja m. walmistatud kaunistusi. Papuad elawad neljanurgelistes ehk ümmargustes onnides, millede katused peaaegu maani ulatawad. Iseäranis Uue Guinea saarel ehitatakse sagedasti onnisid ka jõgedes wõi mererannal tulpade wõi waiade pääle wee sisse. Papuad elawad põlluharimisest ja kalapüügist. Wiljataimedest kaswatawad nad taro't ja yams'i. Pääle selle leidub siin igalpool kokus- ning saago-palmipuid ja banaanisid. Koduloomadest kaswatawad papuad sigu ja kanu. Papuad ei seisa mitte kõige alamal hariduseastmel; nad oskawad sawist

Papua naine.

Okeania elanikud. 1. Uue Guinea saarelt. 2. Uuel Mere maalt. 3. Samoa saarestikult. 4. Uuest Kaledooniast. 5. Tahiti saarestikult.

kõiksugu anumaid walmistada, mida nad ilusate kirjadega kaunistawad. Oma sõjariistu walmistawad nad suuremalt jaolt kiwist. Mitmel suguharul on metallid weel tundmata. Oma iseloomu poolest on nad kaunis kõwasüdamelised. Ennemalt oli siin igal pool inimeseliha söömine pruugiks, aga ka praegugi weel sööwad mitmed suguharud oma sõjawangid ära. Uue Guinea sismaal leidub ka tumepruuni ihunahaga ja punakate juukstega härjapõlwe rahwaid (keskmise pikkus 1³/₄ meetr.), kuna papuad keskmise kaswuga inimesed on.

Poliitiline jaotus. Kõik

Melaneesia saared on praegu eurooplaste päralt. Uue Guinea on 3 Euroopa riigi wahel ära jaotatud. Selle saare läänepoolne jagu on hollandlaste päralt, ta kirdepoolne osa („Kaiser Wilhelmiland“) oli Saksa asumaa, kuna ta kagupoolne maakond

inglaste oma on. Rahwast elab väga õredalt. Kõige tähtsam wäljaweo aine on paradisi lindude nahad. Nahkade kõrge hinna tõttu häwitatakse neid lindusid nii suurel hulgal, et paradisi linnud warsti täiesti ära kaowad, kui riikide walituste poolt siin uut korraldust ei looda.

Bismarcki saarestik ja üks osa Salomoni saartest oli sakslaste oma, kuna teine osa Salomoni saartest ja Fidshi saarestik inglaste päralt on. Uus Kaledoonia on Prantsuse asumaa, kuhu kurjategijaid karistuseks elama saadetakse.

Üleüldiselt elab eurooplasi nimetatud saartel vähe. Nad kaswatawad istandustes suhkru-pilliroogu, puuwilla-pöösast, tubakat ja kookus-palmipuid. Töolisteks istandustel on harilikult saarte päriselanikud papuad. Iseäranis tähtsaks kaubaaineks on siin „kopro“, kokuspähklite kuiwatatud seemned. Koprast weetakse suurel hulgal Euroopasse, kust tust kokusõli pressitakse, millest seepi ja õlimargariini walmistatakse. Ülejäänud kestasid tarwitatakse loomatoiduks.

Uues Kaledoonias on ka mäetöö nimetamisewäärt.

Uus Meremaa.

Suurus ja maapind. Uus Meremaa on peaaegu 3 korda nii suur kui Eesti- ja Lätimaa kokku. Ta seisab kahest saarest koos, mida Cook'i (huuki) wäin lahutab. Põhjapoolne saar on weidi vähem. Siin leidub palju kustunud ja tegewaid wulkaanisid, geiserid, kuuma weega allikaid ja järwi. Lõunapoolse suurema saare loodepoolset kallast mööda lähewad edela poolt kirde poole üle 3500 meetr. kõrged Uue Meremaa Alpid. Mäetipud on igawese lumega kaetud ja nende wahel asuwad suured jääliugustikud. Loode pool ulatawad mäed mererannani, mis selle tõttu merekoolude läbi väga sopiline on.

Kliima ja loodus. Uus Meremaa asub parajas kliimawöös. Saarel on ühesugune merekliima. Wihma sajab iseäranis saare läänepoolsetel maakondades rohkesti ja suuremalt jaol talwel.

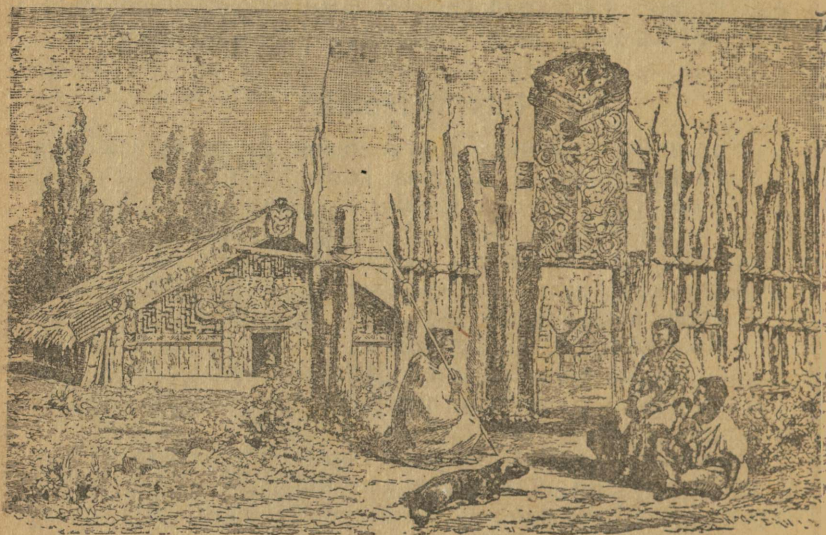
Loomade ja taimede poolest ei ole Uus Meremaa mitte väga Austraalia mannermaa sarnane. Eukalüptuse- ja akaatsiapuid ning puutaolisi sõnajalataimeid ei ole Uuel Meremaal olemaski. Selle asemel kaswawad siin alatihaljad puud ja okaspuud. Wiimastest on kaurimänd kõige tähtsam, sest tust walmistatakse kallist waiku. Sellepärast on seda puud ka nii suurel arwul maha raiutud, et see puutõug siin kadumas on.

Pääle nahkhiirte ei ole siin imetajaid loomi olemas. Lindudest on kiwi-kiwi tähelepanemise-wäärt.

Rahwas ja ta töö. Uue Meremaa pärisrahwas maoori'd on kollast tõugu malailased. Eurooplaste siiatuleku ajal olid mõlemad saared maooride käes. Kuid werises sõjas eurooplastega häwitati maoorid lõunapoolsel saarel hoopis ära. Põhjapoolsel saarel on neid weel olemas, aga ka siin on nad

kadumas. Jaolt on nad ennast eurooplastega seganud. Suure ookeani saarte Malai tõugu elanikkudest on maorid kõige suuremate waimuannetega rahwas. Nad on kõrge kaswuga inimesed, kellel tätowerimise tõttu väga metsik nägu on.

Maorid hariwad põldu ning kaswatawad karja. Nad elawd üksikute suguharude kaupa, millede üle päälikud walitsewad. Neid on praegu 40.000 ümber olemas, kes kõik protestandi usku on. Euroopa asunikudega, keda siin üle 900.000 inim. elab, on nendel ühesugused õigused. Kaugelt suurem osa eurooplastest on inglased.

Uue Meremaa pääliku kindlustatud talu („pah“).

Nagu Austraalia mannermaal, nii kaswatawad nad ka siin karja, pääasjalikult lambaid (üle 20 milj.). Paraja ja niiske kliima tõttu peetakse karja aasta ümber karjamaal. Karjasaadustest weetakse kõige enam lambawillu ja külmanud liha Inglismaale. Karjakaswatamise kõrwal on siin weel mäetöö nimetamisewäärt. Kõige enam kaewatakse siin mägedest kulda ja kiwisütt. Taimedest on Uue Meremaa lina kõige tähtsam. Ta kiududest walmistatakse väga tugewaid köisi.

Uus Meremaa on iseseisaw Inglise asumaa. Ta üle walitseb rahwa poolt walitud saadikutekogu. Rahwaharidus seisab siin väga kõrgel astmel. Aucklandi (aoklendi) linnas on isegi ülikool.

Siin

Polüneesia.

Maapind. Ülevalnimetatud saartest ida pool olewaid saarestikka nimetatakse Polüneesia'ks (Greeka keele sõnadest: = *polys* palju *neesos* = saar). Kaugelt suurem osa nendest saartest asub palawas kliimawöös. Nad on kas tulemägede sünnitused või korallielajate tegewuse läbi tekkinud. Suurem jagu korallisaari on rõnga moodi, mille keskel järw („laguuna“) on. Wäga sagedasti on ka wulkaanise saare ümber korallisaar tekkinud, või wulkaanist saart piirawad weelused korallirahnud, mis laewadele väga hädaohtlikud on.

Kliima ja loodus. Polüneesia saartel on ühesugune, pehme ja terve kliima. Et meri lähedal, siis ei ole siin ka harilikku troopikamaade kuumust, ka järsud temperatuuri muutused puuduwad siin täiesti. Aastaaegade wahel wahet ei ole. Aasta ümber walitseb ühesugune suwi, kus soojamõõlja umbes 25° warjus näitab, ja puhub ühesugune passaatiituu. Kuid wahel möllawad siin ka kanged marutormid. Wahet külmade ja wihmaste aastaaegade wahel siin ei ole. Aasta ümber sajab ühepalju wihma, kuid mägistel saartel sajab ainult idarannas küllalt wihma, kuna läänerannas sademetest puudus on.

Taimed ja loomad. Taimekasw on Polüneesia saartel üksluisem ja waesem kui harilikult troopikamaades. Igalpool leidub siin kokus-palmipuid, sest merelaened ja merewoolud kannawad selle puu wilja ühe saare rannast teise randa. — Loomatõugude poolest on need saared ka väga waesed. Imetajaid loomi ei ole siin olemaski pääle eurooplastest siia toodud koduloomade. Lindusid on siin kaunis palju, sest linnud lendawad kergesti ühe saare päält teise pääle.

Rahwas. Polüneesia pärisrahwas, polüneeslased ehk kanaakid, on kollast tõugu malailased. Iunahk on nendel hele kollakas- ehk rohekas-pruun, otsaesine madal, nina lai ja juuksed mustad ning sagedasti käharad. Nad on suuremalt jaolt väga ilusad inimesed. Kehakatteks on nendel kas ainult põll ehk puulehtedest või okstest pununud ülikond. Naisterahwad ehiwad ennast lilledega ja konnakarpidest, kondist ja m. walmistatud kaunistustega. Ka tätowerimine on siin igalpool pruugiks. Eluhooned on suuremalt jaolt neljanurgelised. Seinteks on pununud matid, kuna katust puokstest või palmipuu lehtedest walmistatakse. Nagu kõik malailased, nii on ka polüneeslased hääd meremehed; sellepärast on nad ka teed nii kaugele leidnud. Kalapüük on weel praegugi nende päättö. Pääle selle hariwad nad põldu. Oma iseloomu poolest on polüneeslased elawa ning rõõmsa iseloomuga, sagedasti aga ka kõwa südamega rahwas. Endistel aegadel walitses siin igalpool inimeseliha söömine. Nüüd on kõik

polüneeslased ristiinimesed. Nad jagunewad mitmesse seisusse. Kui eurooplased siia tulid, siis oli siin suur hulk wäikseid riiksid, mille üle päälikud walitsesid. Praegu on need saared kõik Euroopa riikide asumaad, ainult Hawai saarestik ja mõned Samoa saared on Põhja-Ameerika Ühisriikide päralt. Walget tõugu inimesi elab siin weel wäga wähe ainult Hawai saartel on neid enam kui pärismaalasi. Eurooplased asutawad siin istandusi, kus puuwilla, suhkrupilliroogu ja tubakat kaswatatakse. Pääle selle on nendel saartel laewasõidu kohta suur tähtsus, sest siin peatawad Suurest ookeanist läbisõitwad aurulaewad.

Jagu Samoa saartest oli sakslaste päralt, jagu Põhja-Ameerika Ühisriikide oma. Polüneesia saarte seast on Samoa saared kõige tähtsamad. Nendest on 'Upoolu saar Apia linnaga kõige suurem. Fidshi ja Tahiti saarestikud on inglaste päralt. Polüneesia saarte seast on Hawai ehk Sandwichi (sendwitshi) saared kõige suuremad (kõikide saarte maapind kokku on umbes nii suur kui Estimaa 4 põhjapoolset maakonda). Rahwast elab siin üle 200.000 inim. Kõige tähtsam linn on Honolulu. Hawai saarestik on wäga mäGINE. Siin leidub kuni 4000 m. kõrgeid tulemägesid, näit. Mauna Loa ja Mauna Kea. Nende kraaterite läbimõõt ulatab sagedasti kuni 10 kilom. Kraaterid on siin sula laawaga täidetud, mis mõnikord weertest üle woolab, suurt koske sünnitades.

Mikroneesia.

Melaneesiast põhja pool ning Filippiini saarestikust ida pool asub saartewald, mida Mikroneesi'aks kutsutakse (Greeka keele sõnadest *mikros* = wäike ja *neesos* = saar), sest suuremaid saari ei leidu siin sugugi

Mikroneesia piirkonda langewad järgmised saarestikud: Mariaanid — Okeania kõige põhjapoolsem saartekogu, sealt edela poolt asuwad Palau saared ja wiimastest ida pool — ahelik Karoliinisid. Mikroneesia idäärel on Marshalli saared ja sealt kagu pool, otse ekwaatori all, — Gilberti (dshilberti) saarestik.

Nagu Polüneesia saared nii on ka Mikroneesia omad kas tulemägede sünnitused wõi korallielajate tegewuse läbi tekkinud. Mariaanidest on põhjapoolsed tulemägede tegewuse läbi sündinud, kuna lõunapoolsed korallide lubjakiwist koos seisawad, millest kohati wulkaanised mäetõud läbimurdnud on. Karoliinid ja Palau saared on kõik tulemägede sünnitused. Kanged tormid teewad nendel saartel sagedasti suurt häwitusetööd. — Korallielajate tegewuse läbi tekkinud

Mashalli saared ei ole kuskil üle 3 meetri merepinnast kõrgemal. Korallilise lubjakiwi pind on siin ainult õhukese mullakorruga kaetud.

Päale Gilberti saarestiku, mis Inglise kaitsewalitsuse all seisab, olid kõik teised eelnimetatud saartekogud Saksamaa päralt. Ainult Guam, kõige lõunapoolsem ning suurem saar Mariaanide seas, on Põhja-Ameerika Ühisriikide oma. — Kliima ja looduse, niisama ka loomade ja taimede poolest on Mikroneesia saared Polüneesia sarnased.

Rahwas. Mikroneeslased (umbes 100.000 hinge) on melaneeslastest ja polüneeslastest saadud segatõug. Juuksed on neil enamasti lihtsad ja niihästi meeste- kui ka naisterahwad seowad neid harilikult sõlme. Kehakate on, niiwõrd kui ta weel mitte Euroopa moeliseks pole muutunud, lihtne ja vähene: tihti ei ole keha ümber muud kui niinest wõõ, lühike rohust seelik wõi pandanipuu ehtedest põll. Ka palmitsetakse mitmewärwilistest lehtedest ning lilledest isetaolisi kirjuid kuubesid. Marshalli saarestikus kannawad naisterahwad aga ülitoremaid ja peenest punutud matipõllesid. Üleüldse seisawad just wiimati-nimetatud saarestiku elanikud punumiseosawuse poolest kõrgel täiuseastmel.

Mikroneeslased walmistawad oma ehted ühe tigu auguga karbikoore rõngastest, kala hammastest wõi nõnda nim. koonustigu karbi walgetest liistakutest kauase lihwimise teel. Ühes ainsas naisterahwa-wöös näituseks on umbes 200 seesugust karbikoore tükki. Üle terve Mikroneesia saartewalla on tätoweerimise pruuk laiali lagunenud, mis ainult orjade seas täiesti puudub, wabade elanikkude juures aga korrapäraliselt seda suuremal määral moodis on, mida kõrgema au osaline keegi seltskonnas on.

Rahwa töö ja waimline järg. Mikroneeslaste seas olid kõige osawamad meremehed Marshalli saarlased. Oma wenedega, mis kuni 8 meetr. pikad, kõrwal-ujuwate jalaspuudega, pööratawa masti ja kolmenurgeliste purjudega, sõitsid Marshalli saarlased warematal aegadel terwes Mikroneesias saarelt saarele ja hoolitsesid sel kombel elawa läbikäimise eest selles laialises saartewallas. Nendel olid üksikutest saartekogudest oma kombel isegi kaardid walmistatud; selleks olid nimelt kookuspalmi kiud raami moodu kokku seotud ja selle raami sisse siis wäiksed tigukarbid wõi kiwikesed asetatud, mis saari pidid tähendama, ka saarte rannapiirid ning meretähed olid neile kaartidele tikukeste abil üles märgitud. Nüüd aga julgewad Marshalli saare elanikud harwa kaugemaid meresõituseid ette wõtta. Kadunud on sõiduosawus ja sellega ühes hää hulk nende elanikkude endisest sellekohasest teadmisest.

Marshalli ja Gilberti saarte elanikud on sõjaka iseloomuga inimesed. Viimased tarvitavad sõjariistade valmistamisel haikala hambaid. Väiksed, 2—3 haikala hambaga noad, 10—13 jala pikkused odad, milledele kummagi poole haikala hambad kinnitatud, ei ole sõjakate saarte elanikkude käes mitte vähese tähtsusega sõjariistadeks.

Kuni 1899. a. olid Mariaanid ja Karoliinid (tühes Palau saartega) hispaanlaste walitsuse all, kes saarte edenemiseks mitte midagi ära ei teinud ja kus saarte pärismaalased wainliselt ja kombeliselt langesid. Endiste aegade kõrgemast haridusest annawad suurte kiwiehituste (templite ja losside) waremed tunnistust. Karoliini saartel on tähelepanemiseväärt suured ümmargused kiwirahad, osalt meie weskikiwide suuruses. — Euroopast siia toodud hirwed ning muud sarwloomad, siad ja muud on siin metsloomadeks saanud, millede püük põlluharimise kõrwal pärismaalaste päätooks on. — Wäljaweo kaubaaineks on siin kopra nagu Melaneesiaski.

Antarkti mannermaa.

Atlandi ja India ookeani lõunapoolses jaos leidub ka üksikuid väikseid saarekesi, kus inimesi pääl ei ela. Nad on kõik tuleürskawate mägede tegewuse läbi sündinud. Walaskalapüüdjad peatawad wahel nende saarekete pääl. Weel kaugemal, kaljukitse pöörjjoonest lõuna pool, asub maakera lõunanaba ümber suur Antarkti ehk Lõunanaba mannermaa. See ilmajagu on suurte jääliugustikkudega kaetud, mis kuni merekaldani ulatawad. Sellepärast on selle ilmajao uurimine väga raske. Ka tegewaid tulemägesid on siin tähele pandud. Erebase wulkaan on kõige lõunapoolsem sellest tulemägede reast, mis Kamtshatka poolsaarel Siwelushi ehk Sheweljutshi wulkaaniga algades, mööda Suure ookeani länekallast põhja poolt lõuna poole läheb, ja millede sekka ka Jaapani tulemäed kuuluwad.

Antarkti mannermaa oli meie maakera wanematel ajajärkudel palju suurem: loodepoolne osa on Suure Ookeani lainete alla kadunud ja ainult serwa jätistena on Juan-Fernandez'i saarestik weel praegu olemas, kuna ta kirdepoolne osa, Lõuna-Ameerika, temast praegu suure sügawa mere läbi lahutatud on. Et ta meie maakera wanematel ajajärkudel rikka taimekaswuga kaetud oli, näitawad suured kiwisöe-lademed, mitmesuguste söeks muuunud taimede jätistega. Kui ühendus Ameerikaga katkes, ja maapind 2000 meetrini üle merepinna tõusis, siis muutus kliima sun karedaks, sest nii kõrgel langewad sademed maapinnale ainult lume näol.